

МАКТАБ КУТУВХОНАСИ

ОЙБЕК

**ҚУЁШ
ҚОРАЙМАС**

**«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЕТЫ
Тошкент — 1977.**

Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан босиб чиқарилган 1971 йилги нашрига мувофиқ редактор Ў. Нишонов кузатуви остида қайта нашр қилинди.

На узбекском языке

Школьная библиотека

АЙБЕК

СОЛНЦЕ НЕ ПОМЕРКНЕТ

*Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1977.*

Муқова рассоми В. Ф. Ворохов
Бадий редактор П. Бродский
Техн. редактор Т. Золотилова
Корректор Ж. Нуриддинова

Теришга берилди 26/VII-1976 й. Босишга рухсат этилди 18/I-1977 й. Қоғоз № 1. 84×108^{1/32}. Физ. б. л. 6,5. Шартли б. л. 10,92. Нашр л. 11,15. Тиражи 120000.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент — 129, Навоий кӯчаси, 30. Шартнома 214-76. Баҳоси 36 т. Муқоваси 9 т.

УзССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитетиzinг Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30. 1977 й. Зак. № 902.

Ташполиграфкомбинат Государственного Комитета Совета Министров УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, Навои, 30.

(C) «Ўқитувчи» нашриёти, 1977.

A 70803—№ 111 253-77
353 (06)—77

БИРИНЧИ БОБ

Тим қоронги изғиринили кеча. Емғир худди жонга игна санчигандай әзіб, муттасил саваларди. Ўрмон бўйлаб чўзилган катта йўлда, жиққа ҳўл бўлган батальон лой сачратиб, мудроқ ҳолда оғир одим отарди. Олдинги қаторда Асқар полвон билан Бектемир; энг охиргида, ҳамма вақтдагидек, сафдан узилмасликка тиришиб, чатаногини кериб, Али тажанг судраларди.

Бектемир, Полвоннинг баъзан зарда билан пишқириб қўйишидан ёки оғир хўрсинишидан, унинг шу тонда дилгир ва кайфсиз эканини пайқади, лекин чурқ этишга тоби йўқ. Бу ёлғиз ҳоргинликдан әмас, икки кун ичида кўрганлари уни қандайдир ўйчан, камгап қилиб қўйганди.

Кичкина станцияда батальон поезддан тушишга улгурмасданоқ бомбардимонга учради. Вагонларнинг гулдурос билан ағдарилиши, парчаланган рельсларнинг чиллакдай учиши, дод-вой, тутун, тупроқ — Бектемирнинг илк «томошаси» бўлди. У бузилган бинонинг ғишт деворлари орқасидан соғ чиқар экан, ҳаммани нобуд бўлган деб ўйлади. Йўқ, ўн ҷоқли одам ўлган, ундан ортиқроги ярадор. Ҳамкишлоқларидан эса, ёлғиз Сафар чўтирининг бир бармоғи енгил ярадор бўлган әди.

Батальон пиёда йўлга тушди.

У йўл устида, уюм-уюм ғишт ва тупроқ бўлган шаҳарчаларни, тутунга чулғанган ҳароба қишлоқларни, пачақланган, куйган юзларча машиналарни кўрди. Кутимагандада осмондан гувиллаб бало шўнгийди. Қундуз батальонга бир неча бор човут солади. Одамлар жон ҳовучлаб ўзларини ўрмонга урадилар. Ҳаводан жаҳаннам ёғилади.

Урмон даҳшатли шовқинга тўлади. Йиқилган дарахтларнинг қарсиллаши, гўё уларнинг ям-яшил, беозор жонлари нафрат ва аламдан кўтарган фарёд каби туюлади...

Батальон ярим кечада хароба бир қишлоққа келиб тўхтади. Қишлоқда ҳаёт асари йўқ. Ҳатто ит ҳам акилламайди. Әмғир яксанов, зериктиргич шувиллайди. Аллақайда, узоқда, тўпларнинг ўқтин-ўқтин оғир «гупиллаган» садоси әшитилади. Кўзлар зим-зиё қорсигилиқда беихтиёр бошпана қидиради. Оёқлар ғиштларга, ёғочларга, әшикларга ва дераза ромларига қоқилади. Лабларда махорка чўғи йилтиллайди, чекка-чеккада маъноси англашимаган қандайдир гурунг...

Бектемир йўл четидаги дарахтнинг йўғон танасига орқасини суяб чўққайди. Қорни очган бўлса ҳам, лекин маҳкам бояланган халтани ечиб, увиган нонни олиб ейишга эринди. Қора, қуюқ қошлари остидаги йирик, тийрак, болаларниқидай соғ, содда кўзлари билан узоқларга тикилди. У юзидан, бўйнидан оқиб, ғашини келтирган сувни, намат ҳиди келаетган эски, ҳўл шинелининг енг учи билан артди-да, бошини ҳорғин қуий солди. Қандайдир узуқ-юлуқ фикрлар, кўнғлини ғаш қиласидиган сезгилар уни чулғаб олди. Улар беш оғайнини әди. Оға-инилар ўзларининг аҳиллиги, бир-бирига меҳри-шафқати билан ҳамманинг диққатини жалб этар, ҳавасини келтирап әди. Катта акаси — Тоҳир кўп йиллардан бери шаҳарда яшаб, совет, партия идораларида хизмат этар, иккинчи акаси — Қодир колхозда бригадир; укаси — Камол эса Тошкентда олий мактабда ўқирди-ю, бироқ ўтган йил у ҳам армияга олинди, ўн етти яшар арзанда Зайнабой колхоздаги болалар боғчасида мураббия әди. Камол кейинги хатларининг биррида артиллерияни яхши кўргани, ҳозир Латвияда турганини билдирган әди. Бектемир шу тобда кучли соғинч туйиди. Ўзи билан бўйи teng, бирга юмалаб-сумалаб ўғсан Камолнинг болаликдаги ўйинлари, қилиқлари унинг кўз олдидан жонли, ёрқин ўтди. «Нима бўлди экан, укам бояқиши? Балки у ҳам шу ерга яқин жойда, Москва ёнида жанг қилаётгандир, балки... эҳтимол, ўлгандир...» деб ўйлади, ранг-қути оқариб.

Унинг қалбida соғинч ва турли хотиралар тўлиб-тошарди. У ўзида яқинларни кўрмоққа, сўзлашмоққа аллақандай ички әҳтиёж сезар, сўзлашиб негадир қониқмаганини ҳис этар әди. «Охиратим куймасин» деб беш ўғлининг ҳаммасига ҳам бирдек ғамхўрлик, бирдек меҳри-

бонлик билан қарайдиган ажойиб онасини чукур «миннат» дорлик ва ўғиллик севгиси билан узоқ әслади: «Қайтиб кўраманми, йўқми?» деган фикр бошидан ўтди-да, алла-қандай мубҳам ва оғритувчи сезгининг турткиси билан оғир хўрсиниб қўйди.

Мана унинг қархисида забардаст, башибоат отаси гавдаланди. У гўё кечагина отасининг доно, ақлли сўзлари ни эшитгандай бўлди. У яқинда «Суягим ишда қотган, худога шукур, белимда куч-қувват, ғайрат бор, модомики йигитларга сафар йўли очилибди, улар ўт қечиб, сув кечиб, қон ичиде сузгандা, мўйсафидларнинг ҳузур-ҳаловат қидириши инсофдан эмас. Эл қатори мен ҳам куйманай. Тегирмоннинг тақири-туқури ҳам бир әрмак, ўзи хайрли касб», деб тегирмончи Мирза Аҳмадни чопицқа ўтказиб, унинг ишини ўз зиммасига олган эди. У сўзашмол, диловар, шер юрак киши. Қани әнди шу топда отасини қучоқлаб соқолларидан ўпса. Ҳасрат билан соғиниди уни.

Бектемирнинг бошидан гала-гала фикрлар, ранг-баранг хотиралар кечарди. Боболардан қолган қўргондай катта чорхари ҳам, уч йил бурун солинган рамлари, айвон, янги хоналар ҳам, ғарқ пишганда лазиз ва шифокор мевасининг суви чак-чак томишга тайёр турган ҳовли ўртасидаги шотут ҳам, пахса деворлардаги ғуж-ғуж таппилар ва чамбараклардаги, қовоқлардаги сут-қаймоқлар ҳам кўзларига кўриниб кетгандай бўлди. Гўё ўсиб-унган уйнинг жонли гўзаллигини, рўзгор буюмларининг илиқлигини сезгандай, у ўзини акасининг шўх болаларинингчуввоси билан тўла ҳовлида ҳис этди.

Бектемир ҳозир ўзини бутун борлиги билан ўз қишлоғида, кенг дала, худудсиз қирларда кўрарди. У аввал колхозда паҳтада ишларди, тахминан, икки йил илгари тоғларда юраман, деб ҳавас билан чўпонликка ўтган эди. Унга бу ишни ҳеч ким мажбуран берган эмас — ўзи танлади. Бектемир ерга, далага, меҳнатга серҳавас бўлиб ўсган эди. У ўз қишлоғидаги мактабда еттинчи синфи битириб, дала ишига берилиб кетди. Шаҳардаги катта акаси уни ўқитиш учун ўз ёнига олдирганда, бир йилдан кейин қишлоғига қочиб келганди. Одамлар кулишиб: «Томошанинг кони — Тошкентдай шаҳри азимдан нега қочдинг?» деб сўраганларида, Бектемир катталардай қўлинни силкиб: «Сиқилиб кетдим. Яхши шаҳар-у, бироқ кўчалари шовқин-сурон. Акамнинг ҳовлиси худди қафасдай, ҳамма ёғи имо-

рат, саҳнида гиёҳ йўқ. Темир қувурдан сув ичишади. Шамол ғивир әтмайди», деганди. Отаси: «Қалин-қаттиқ, дех-қонбоп бола бу...» деб ортиқ ўқишга қистамади. Бектемир шу хилда хотираларга гарқ бўлиб ҳомуш ўтиаркан, бирдан атрофини ҳамқишлоқлари ва батальондаги бошқа бир қанча йигитлар ўради. Батальонда аксарият руслар бўлиб, йигирма-үттиз чоқли ўзбеклар ҳам бор әди. Қачон ва қаерда бўлмасин, ҳамқишлоқлар ҳамма вақт бир-бирини қулайгина топиб олардилар. Элатлар Фронтнинг яқинлиги тўғрисида сўзлашдилар. Табиати мудойим, бироқ кечаси ёлғиз юришга қўрқадиган Сафар чўтирил йиғламсираган товуш билан «Эртага ким бор, ким йўқ!» деди. Бектемирнинг ўзи ҳам шу фикрга ишонса-да, лекин нечундир, бенарво, йигитона овоз билан:

— Таваккал! Қирқ йил қирғин бўлса ҳам, ажал стган ўлади, биродар. Олдиндан аза очишнинг ҳожати йўқ! — деб қўйди.

— Тўғри, Бектемир ака,— дея гапга аралашди тошкентлик бир йигитча.— Ҳар ерда бир ўлим бор. Аммо мен бошқа нарса демоқчиман: биз ҳаммамиз бир отанинг боласимиз, яъни ўзбеклармиз. Шунинг учун ҳар маҳал бир-биримизни қўллаб-қўлтиқлашимиз, бир-биримизга жонимизни фидо қилишимиз керак. Яна жасадларимиз итнинг ўлигидай, оёқ остида қолиб кетмасин.

— Йўқ, сен ўзбекларни ажратма, бутун совет аскарлари бир оила, аҳил, меҳрибон ва қалин дўстмиз,— деди Бектемир ранжиган оҳангда.

— Балли, бу гап маъқул,— деди Асқар полвон енгилланиб.

— Отангга раҳмат, лекин агар биронтамиз балойи ногиҳонга учрасак, худо кўрсатмасин, бошқаларимиз дарров чуқур қазиб, албатта юзини қиблага қаратиб, ерга жо қилайлик. Жаноза йўқ, кафан йўқ, шам йўқ. Яна бунинг устига бир парча чуқурдан четда қолмайлик. Суяқ тинч, арвоҳ тинч...— деди Али тажанг. У сариқ тукли, олқинидайдай чувак юэли, кичик гавдали, кўримсиз әди. Арзимаган нарсага ичи жуда тез пишиб кетар, дилгир, хуноб бўлар ва шундай пайтларда у ингичка бўйинни жўжа хўроездай чўзиб сўкинар, қизғиши мўйлови асабий титраб кетар әди.

— Оталаринг темирчи ўтганми?— деди Бектемир бўғилиб,— Минг марта қайтардиларинг. Лагерда ҳам бошларинг мозор қайғусидан бир зум бўшамади...

— Хумсалар, эсон-өмөн юртга қайтайлик, бола-чақа, ёр-օғайниларнинг дийдорини кўрайлиқ, деб яхши тилак құлсанглар-чи. Тилакли йигит — қанотли йигит,— деди Асқар полвон салмоқланиб. У узунчоқ юэли, қарчигай бурунли. Бектемирдан икки ёш катта, бўйи ундан кўра хийла узун, лекин гавдаси сал хипчароқ кўринар әди. Қари полвонлар унга яхши разм солиб, шундай хулоса чиқарибдилар: «Гўшти пай, яъни нуқул куч берадиган ҳам то қаригунча тўзмайдиган гўшт, аммо ҳали тобига келинқира-маган...»

Қаердандир елиб-югуриб Аҳмедов келди. У ҳар вақтдаги каби тетик ва шўх әди.

— Не гап, оғайнилар? Ёмғирда бўкиб-сасиб ўтирасандарми?— деди у.— Мана қаршиларингда, йўлнинг нариги бетида катта сарой бор — кирмабсанлар! Мен Миша Васильев билан қишлоқни айланиб чиқдим. Своловъ фашистлар бомба билан ҳамма ёқни тит-питини чиқариб юборибди. Бир вайронада қўлимга ярим қулоч колбаса илинди. Миша Васильев чала бузуқ бир уйдан менга хуштак чалди — борсам обедга чақирибди. Ўйнинг ўртасидаги катта столда лим тўла овқат. Яна олмалар, қиёmlар... Ҳўжайнлари, мазмуни пиширишибди-ю, қочибди-да. Қоронгида апир-тапир туширдик. Қани, кимга олма? Ҳа, бирорвга оғиз оча кўрмаларинг. Командир онамни учқўргондан кўрсатади-я! Ҳўш, сенларда нима ҳангома?

— Кишининг ҳақидан ҳазар қилмаса була, тавба!— деде Бектемир жаҳл билан пўнгиллади.

— Эртага ҳолимиз нима бўлади-ю, ўлигимиз қаерда қолади. Мана гапнинг пўсткаласи...— деди Сафар чўтиро.

— Ҳайронман, жонларингда бир нима борми ўзи?!— деди Аҳмедов қулиб.— Жон азиз, у кетдими — тан ўтга ёқиладими, итга ташланадими — барибир. Фашистни ур, абжагини чиқар, у ёги билан ишинг бўлмасин. Мардлик билан жанг қилсанг, мардга ўлим ўйқ.

— Эркакнинг гапини қилдинг, шунинг учун яхши қўраман-да, сени, Аҳмедов укам. Жангдан номард қочади. Лекин ўртоқлар бир-биrimизга қанот-қуйруқ бўлайлик, дейишяпти... Бу ҳам соз...— деди Асқар полвон.

— Гап одамниг қадр-қиммати тўғрисида, Аҳмедов,— деди Бектемир,— йигитнинг суюгини ҳам олтиндай азиз билишимиз керак.

Шу чоқ капитан Стекловнинг шамоллаган ҳирқи овози гуриллади. Жангчилар бирпасда сафга тизилди-лар. Батальон вәзмин одим билан илгарилаб кетди.

Кун бўйи давом этган шиддатли жанг кечга бориб тинди. Душман беҳисоб танклар ҳимоясида батальон позициясини бир неча бор ёриб ўтишга уринди, бироқ солдатларимиzinинг матонати ва фидокорлиги билан ҳар гал улоқтириб ташланди.

Коронги тушди. Жаҳаинамга айланган жанг тингданан сўнг, тилка-пора бўлган ер ҳам, дуд босган осмон ҳам гўё ҳорғин, маъюс нафас оларди.

Батальон мудофаа қилиб турган позиция армия мудофаа линиясининг энг муҳим участкаларидан бири бўлгани туфайли, батальондан хабар олиш учун дивизия командири генерал-майор Александр Васильевич Соколовнинг шахсан ўзи келди. Генерал бошқа бир неча командирлар билан комбат ертўласига кирди. Капитан Стеклов батальон штабининг бошлиғи старший лейтенант билан бу кунги жангнинг оқибати тўғрисида гаплашиб ўтиради. У генерални қўрибоқ, сапчиб ўрнидан турди-да, рапорт бериш ниятида қўлини чаккасига олиб борган әди, уни генерал тўхтатди.

— Баракалла, капитан, фашистларни мана шундай уриш керак! — деди генерал, капитан билан қўришаётib. Кейин у ертўлани кўздан кечирди, негадир шифтга қараб қўйди-да, калласини қимиrolатиб туриб: — Талафот кўпми? — деб сўради.

Капитан Стеклов ўткир кўзларини чақнатиб:

— Кўп, ўртоқ генерал, — деди ғамгин овоз билан, лекин дарров қўшиб қўйди, — душман биздан ўн баробар ортиқ талафот берди.

Генерал папирос чекаркан, оғзидан паға-паға тутун чиқариб туриб:

— Жангчиларнинг кайфи қалай? — деб сўради.

— Яхши, ўртоқ генерал, — деб жавоб берди старший лейтенант капитан ўрнига.

Генерал ўзи билан бирга келган майор қулоғига алланима деб шивирлади-да, кейин капитан Стекловга қараб:

— Қани, окопга йўл бошланг-чи, — деди.

Булар куни билан бетўхтов давом этган жангдан сўнг, ҳар қадамда қўнишиб ётган аскарлар олдига киришди. Окопга генералнинг ўзи келгани ҳақидаги хабар оний бир

лаҳзада шивир-шивир билан қулоқдан-қулоққа ўтди ва шу заҳотиёқ солдатлар ўринларидан туриб, генерални зўр мамнуният билан кутиб олишиди.

Генерал, биринчи дуч келган солдат олдида тўхтаб, унинг елкасига қўлини қўйиб:

— Ҳўш, азамат, ишлар қалай? Қўрқинчли эмасми?— деб сўради.

Солдат, бодом қовоқлари остида чақнаб турган қопқора кўзларини жаланглатиб:

— Жойида, ўртоқ генерал, кўнишиб қолдик,— дея дадил жавоб берди. Лекин шу ондаёқ:— Баччағарнинг танки билан самолёти кўп экан. Щуниси жонга тегди, бўлмаса-ку, фрицнинг додини берамиз-а,— деди.

Генерал:

— Сизлар сабот ва матонат билан яхши жанг қилдинглар, раҳмат. Аммо душман кўргина талафот берса ҳам, танклар ҳимоясида бир оз олдинга силжишга муваффақ бўлди.

— Аҳвол оғир ва жиддий,— деди капитан Стеклов ташвиш билан.

Генерал хаёлчан кўзлари билан солдатларни бир қур сузиб чиқди-да, кейин дона-дона қилиб:

— Орқамизда Москва, қаршимизда ёвуз ёв. Тўғри, хавф зўр, аммо рус солдати мағлубиятга чидамайди. Ҳозирча душман техникадан устун. Бироқ ҳадемай бизнинг зарбимизга душман дош беролмай қолади. Аҳиллик билан бутун кучимизни, газабимизни, оловимизни душман бошига ағдармоғимиз лозим. Ана шунда, марта бизники. Лекин фашистлар ҳийла ва найрангга уста. Бунга ниҳоятда ҳушёр бўлиш керак. Ватан биэга ҳар қандай қуролни етказиб беради, бунга амин бўлинглар. Душманни албатта тор-мор қиласиз,— деди.

Шу чоқ генерал атрофига йиғилиб қолган жангчилардан бири:

— Албатта енгамиз, ўртоқ генерал, ёвни улоқтириб ташлаймиз,— деди.

Генерал солдатлар билан фронт ҳаёти, камчиликлар ҳақида гаплашди-да, хайрлашиб кетди. Солдатлар сухбатида жонланиш ва кўтаринки руҳ пайдо бўлди. Бир чеккада қисилиб, хаёлчан ўтирган Бектемир бир рус солдатдан сўради:

— Ҳозир келган ким эди?

— Генерал,— дея жавоб берди солдат махорка ўраб.

— Ақали, ҳушёр одамга ўхшайди, сўзлари маъноли, пишган.

— Парень ничего...— деди солдат бошини қимирла-тиб.— Уруш билимини яхши билади... Зўр генерал.— деди-да, ҳузур билан махорка сўра бошлади.

ИККИНЧИ БОБ

Рус ўрмони, ҳудудсиз далалаф, кенг ва гўзал манза-ралар ҳозир маъюс, паришон эди.

Солдатлар асосан, руслар бўлиб, булар орасида украйинлар, озарбайжонлар, қозоқлар, қирғизлар, ўзбеклар, то-жиклар ҳам бор эди. Булар бир оила болаларидаи бир-бирига яқин, меҳрибон, жуда тотув эдилар. Лекин шу куилари бутун совет солдатлари, бутун+совет ҳалқи газаб-нок, киндор эди. Танклар, самолётлар, турли қуроллар билан тиш-тирногигача қуролланган душман ҳадеб Москвага интилар эди. Совет жангчиларининг бирдан-бир шиори «Ғалаба ё ўлим!» эди. Улар Совет Ватанига, партияга содиқ эдилар. Жанг тиниб, оқшом қоронғиси тушгач, кўкда юлдузлар чарақлаганда, жангчилар гармонь чалиб мунгли, дардчили, бироқ юракдан қайнаб чиқкан қўшиқларни куйлардилар.

Фронт Бектемирга дастлаб унча ваҳимали кўринмади. Окоплар, блиндажлар, тиканли симлар унга, томошага арзийдиган, ғалати нарсалар каби туюлди. Қаердадир тўп-лар шошилмасдан, вазмин гумбурлайди, ора-сира пулемёт-лар асабий такиллаб қўяди. Бектемир кўзларини ҳар ёқса аланглатади. Айниқса, олдинги томонга қарамоқчи бўлади. Лекин ёхтиёт тўғрисида кўп гаплар әшиттанидан, ботинмади. Ниҳоят, сабри тугаб, гўё сирли бир воқеага девор орқасидан мўралагандек, бўйинни резинкадай чўзи-ди. Сўлгин, сариқ ўт билан қопланган далада қоп-қора иккита танкни кўрди — бири қийшайган, иккинчиси эса тумшуғини ерга қадаган. Кейин бир қадар жасур-ланиб, худди баъзан балиқ сувдан «шўп» этиб бош чи-қариб яна гойиб бўлганидек, бошини бир-икки марта кў-тариб қўйган эди — каскасининг ёнидан визиллаб ўқ учди. Бектемир, «кўзингга сени...» деб сўкиб, шошиб чўққайганда, орқадан, камаридан кимдир силтаб тортиди.

— Саган не бўлди, әсингни жийдинг-ба? — деди ёш

қозоқ йигит ва уни анча нарига тортди-да, ҳалиги жойга душман мина ташлаши мумкинлигини тушунтириди. Бектемир қорачадан келган, кенг яғринли, чақон қозоқ йигитга кулиб деди:

- Фашист қаёқда, башарасини бир кўрсам?..
- Бети қурсин, не қиласен кўриб, чўчқага ўхшайди.
- Орамиз узоқми? — сўради Бектемир.
- Тўрт юз одим,— жавоб берди қозоқ жангтиси, гўё ўзи ўлчаб чиққандай иккиланмасдан.

Бектемир кейин унинг чимкентлик эканини **билиб**: «Кўлингни бер, киндигимиз бир экан», деб уни ~~гафта~~ солди. Кулумет (оти шундай эди) қисиқ кўзларидағи ~~сөғинч~~ билан овули, колхози тўгрисида сўзлади. Кейин бир ойдан бўён муттасил фронтда эканлиги, даҳшатли жанг, қон, ўлим ва ҳоказолар ҳақида гапирди-да, чўнтағидан турли ипаклар билан гуллар тикилган кичкина қизил шойи халтани чиқариб Бектемирга тутди:

- Чек!
- Халтанг соз — лоладай экан,— деди Бектемир, юмшоқ шойини бармоқлари билан ушлаб кўриб, йўғонгина ўраш учун маҳоркадан чимдиб.

— Эллардан совға келиб туради. Сулув қиз тиккан-ку буни,— деди хўрсиниб Кулумет.— Менини қолди. Хат ҳам йўқ, хабар ҳам йўқ.

— Хотининг борми?

— И-я. Бироқ борлаги учоқ туи қўйнимда ётди. Кўз ёши билан бўйнимга осилиб, бўзлаб қолди. Менда кўнглим бузилиб, эс-ҳушимни йўқотиб, йўлга чиқдим.

— Қўявер, жўлдас,— деди Бектемир унга ачинганини билдирамасликка тиришиб,— эсон қайтсанг, гуянчанг очилиб ҳидга, ҳуснга тўлишиб қаршингга чиқади.

— Қайтиш қийин. Бу ерда ўлимнинг ўроғи камалакдай катта.— Кейин тутунни ерга пулфлаб, жиддий деди:— Лекин ботирдан ўлим ҳам қочади!

— Тўғри айтдинг, Кулумет,— деди Бектемир,— хўш, менга айт, нега бизниклар бостириб бормайдилар?

— Командирлар билади,— жавоб берди Кулумет,— бу ерда приказ худодан ҳам кучли... Сўнг, атака ясаш унча қулай иш эмас. Вой-бўй, сен ҳали немиснинг ўтини кўрмагансан!

Бектемирга окоп юмронқозиқнинг ини каби тор кўринди. Бироқ қаердандир сийрак гумбурлаётган тўпларнинг садоси ва сержаҳл кучукбаччадай пулемётларнинг ақилла-

ши ниҳоят, «фронт» деган сўзниңг ўзи унинг кўксини нотинчлатарди.

Бектемир жуда откиси келди. Милтиқни енги билан артиб, пуфлаб, затворини шақиллатиб ҳам қўйди. Лекин қўнгли бир лаҳза ғалати бўлиб кетди: «Нима, умримнинг косаси тўлганми, шошяпман?..» деган фикр юрагиги пармалади.

Ҳабо борган сари кучайган гулдуросга тўлди. Бектемир пешанани сиққан, оғир каскани сал кўтариб, кўзларини осмонга тикиди. Шимол қуёши әрка ва меҳрли әди. Осмоннинг майин, тиниқ зангорисида, колхоз хирмонига ўюлган пахталар каби, кўма-кўма, оппоқ булувларни кўрди. Улар тутундай енгил сузиб бир онда турли шакллар оларди. Узоқда тутунланган ўрмонлар орқасидан самолётлар пайдо бўлди. Улар кўп әди. Улар сичқонга юргурган мушукдай, ўзларининг даф әтилмас кучларини намойиш қилган каби, ишонч билан келарди. Қора қанотлар ўсиб, ҳавони қопларди... Бектемир ғайри шуурий равишда окопнинг деворларига ёпишмоққа тиришди. Шу ондан бошлаб у кузатишдан, ўйлашдан, тушунишдан ожиз қолди — юракни узиб оладигандек машъум «ув...» билан бомбалар учди. Ер зилзиладай титради. Ҳавони туташ, қандайдир ваҳшӣ, даҳшатли гулдурама қоплади. Гўё аллақандай сирли куч, тоғларни бир-бирига уриб ағдаргандай... Ер уюмлари фифон билан чирпираб, гирдоб каби кўкка кўтарилди. Бектемирнинг гўё нафаси ўчган, юракнинг болғадай кўкракда урғанини ҳам сезмайди. Чақчайган кўзлари олдида ёлғиз тутун, тупроқ, ўлим, ҳаммани комига тортмоқчи бўлиб қутурган, увиллаган бир бўрон гирдоғини кўрди.

Ногоҳ Бектемир даҳшатли тушдан уйғонгандек бўлди. Ҳансираб нафас олди. Қаердадир, узоқда, шовқин соглан зениткалар, пулемётлар, гўё тарновдан «тик-тик» томиб кечча сукутини чуқурластиришган томчилардек туюлди. Ўзидан нарироқда тупроққа қоришган гавдаларга томон әмаклади. Ҳали у билан гаплашиб турганда, уларга мағроқ билан кулиб қараган ва кейин гугурт чақиб берган ёш руснинг башарасини базур таниди—бошининг бир бўлағи учиб кетганди. Яна нарироқда ҳиқиллаб ётган бир жангчига томон әмакларкан, ҳавони тагин моторларнинг бўрони тутди. Яна кўқдан жаҳаннам қуйилди. Бектемир ерни қучоқлади-да қотди. Лекин хиёл ўтмасдан, яқингинада нимадир даҳшатли садо билан портлади. Кучли

денгиз тўлқини чўмилувчини қирғоққа отғани каби, қандайdir зарбали тўлқин Бектемирни ердан узиб кетди...

Йигит ҳеч нима сезмади. Кўзларини очган вақтда туғроққа кўмилиб ётганини пайқади. Момақалдириқдай кўкни силкитиб гумбурулаётган тўп отишмасини эшилди. Тепадан руҳни суғуриб олаётгандек хунук инграб учган снарядлар атрофда ёрилмоқда. Бектемир тупроқ остидан әмаклаб чиқди. Оғзидан лой тупурди. Юзига чаплашган лойни кир панжаси билан артди. Теварагида узуқ-юлуқ тиканли симлар айқаш-үйқаш бўлиб ётарди. Бу фавқулодда тиканзордан юлиниб-юлқиниб ўтди. Бош яланг эди. Кўлига илинг анан бир каскани кийиб олди, қўлини бўш сезиб, милтиқни эслади. Нарида ётган милтиққа кўзи тушди, — ёзиники. Маҳкам ушлаб, дарров енги билан тозалади. Қаёққадир отаётган бир тўда рус жангчиларга томон сурилди. Ўлим сепиб, атрофда снарядлар ёриларди. Шу топда унинг бошида ўй йўқ, сезгилари қандайdir гаранг, юраги совуқ-бепарво эди. Шу вақт у капитан Стекловни кўрди. Стекловнинг башараси қаҳрли, кичик кўзлари фавқулодда жиддий, серташвиш. У даҳшатли ёнгин ичида эҳтиёткор, лекин ўз кучига ишонган, жасур ўт ўчирувчидай дадиллик билан юриб, қўлларининг қатъий ҳаракати билан жангчиларга алланималарни қисқа тушунтириди-да, дам әмаклаб, дам сакраб кўздан ғойиб бўлди. Бектемир ичида: «Бақироқлиги бежиз әмас экан — юраги қичқирап экан!» деб қўйди. У серсоқол, тунд рус жангчиси яқинида ўзига ўнғай ўрин танлаб, пусиб ётди. Ногоҳ снарядлар, миналарнинг портлаши орасида Асқар полвоннинг бақирган овозини эшилди. Қулоқлари диккайди, атрофга аланглади. Тутун, олов ва ҳавога сачраган қалин тупроқдан бошқа ҳеч нарса кўрмади. Бир зумдан кейин ҳамқишлоқларининг гавфоси аниқ эшитилди. Илдам әмаклаб кетди. Яхши әмакларди. Ўликлар устидан сакради.

Ҳамқишлоқлари кимнингдир устида мукка тушиб йиғлашарди. Бектемир ҳаллослаб етиб келди-да, орага тиқилди.

— Азимжондан айрилдик. Оҳ, шўримиз қурсин! — деди Сафар чўтирир йиғи билан.

— Оҳ, навқирон иним, меҳрибоним! — деда қичқириди Полвон, азamat гавдасини силкитиб.

Азимжоннинг кўкрагини мина парчаси чуқур **юлиб**

кетганди. Унинг тўзон босган, совуқ, ўчиқ юзидан Бектемир қайноқ кўз ёшлари, тўлқин мөҳри билан ўпди, бошини аста қучоқлади-да, әлатларига:

— Командир кўрса хафа қилади. Жойларингга боринглар!—деб қичқирди-да, зўр билан тарқатди. Кейин ўзи Азимжоннинг жасадини дам орқасига олиб ўрмалаб, дам эҳтиёт билан судраб кетди. Юз қадамча нарига, шох-шаббалари дабдала бўлган бир туп япасқи дарахтнинг орқасига, сарғайтан қуюқ ўт устига ётқизди. Унинг тириклигидаги ўзига хос қилиқлари бир дақиқа ичидаги йигитнинг фикридан ўтди. Кошкийди, аҳвол мусоид¹ этса-ю, әлатига бир чеккада чуқур қабр қазиб, жанозасиз бўлса ҳам, дуони-фотиҳа қилиб, ўз қўли билан ерга топширса! Бир минутча мурдага тикилиб, ярасидан ва жонсиз, қора шишадай йилтираб турган кўзларидан юраги алланечук увишиб кетди-да, оғир хўрсиниб, кўқрак билан ўрмалаб қайтди...

— Яна, «Юнкерс»лар! Тфу, сволоч!—деди ўз-ўзи-ча серсоқол рус жангчиси хўмрайиб.

Бектемир осмонга тикилди: «Уч, тўққиз, ўн бир, ўн етти, йигирма икки, йигирма...» саноғидан янгилишиб кетди. Чуқурга кўпроқ тиқилди. Қора балоларнинг қанотлари он-сари ўси, осмонда машъум садоларнинг тўлқини зўрая борди.

Бектемир қўшнисидан жаҳл билан:

— Бизнинг самолётлар қаёқда?— қичқириб сўради.

— Чораги ерда дабдала бўлди. Чораги осмонда куйди. Ярмиси бошқа жойларда фашистни уряпти,— дея жавоб берди у.

— Жаҳаннамга ҳайдасин-а!— деди тишлирини қисирлатиб Бектемир.

Рус жангчиси томоғини қириб алланималар деди. Бектемир гулдуросдан ҳеч нима эшитмади. Самолётлар қора бўрондай тепада гир айланиб, ажалкор қонда ва тартиб билан шўнгидилар. Яна ер фигон кўтариб титради, ҳавога тупроқлар минораси юксалди. Иложи бўлса чуқурга бутунлай сингиб кетмоқчи бўлган Бектемирнинг жавдираган кўзларига тупроқ ва дуд урарди.

Бектемир учун бу қанотли балолар, тамоман даф этилмас, ёвуз куч каби туюлди. Мардликни севган, мағрур йигит ўзини ожиз, забун, ихтиёrsиз сезди. Унинг борлигини ғазаб эгаллаган, кўзларида нафрат ёнди. Бу газаб

¹ Мусоид — ёрдам этувчи.

ва нафратнинг кучи бениҳоя эди. Аммо бу күч ўз иложиэлигини сезиб, руҳни қийнарди.

Самолётларнинг узоқлашган ғувури ҳали самода тинмай туриб, жуда олисдан қандайдир қора шакллар кўзга чалинди. Улар катталашди. Уларнинг тўлқини оғир, салмоқдор ва ёвуз эди.

Терлаб-пишган, сержаҳл, сердағдаға Стеклов бақириб-чақириб, сўкиш ва дўқ билан вазиятни тушунтириди. Бронебойшчиклар узун қуроллари билан олдинга ўтиб, буталар, тупроқ уюмлари орқасига пусиб олдилар.

Душман танклари қалин саф билан оғир темир кўрғонлар каби шитоб келарди. Уларга қарашдан кўзлар чўчириб, юрак сиқилиб кетарди. Танклар унча-мунча тўсиқни назар-писанд қилмай, даҳшат ва ишонч билан масофани қамарарди. Улар ҳаракатини тезлатди. Ҳамма ёқни темирнинг шақир-шуқур садоси қоплади. Душман снаряд, мина-ларни бир зум ҳам тиндирмасдан, омонсиз ёғдирар эди.

Бектемир танклар панасида юргургилаб келаётган душман автоматчиларини кўрди. Улар кўп эди. Улар, машиналардан сакраб, бу темир махлуқлар паноҳида илгарилашарди. Танклардаги тўпларнинг узун стволлари олов пуркай бошлади. Бу уларни мужассам балога, мужассам ваҳимага айлантиради. Далани таърифга сифрас қўрқинчли шовқин, портлаш, олов, дуд, ўлим бўрони қоплади... Жангчиларимиз душман пиёдаларини милтиқлардан, автоматлардан ялпи ўққа тутди. Бектемир ҳам отди. Лекин у ўзини ҳар қанча тутишга, газабли кучларини йигиб, мўлжаллаб отишга тиришса ҳам, ерни титратиб, гулдурос билан жаҳаннам ёғдирив келаётган темир деворларнинг ваҳмидан бош қўтариш амримаҳол эди. Мана, темир деворларни танкотар тўплар, бронебойшчиклар туташ рус олови тўлқини билан қаршиладилар. Одиндаги бир-икки танк бирдан қоқилди, у отди, тебранди, лекин силжишга мажолисиз қолди. Бир зумдан кейин қора, қуюқ тутун чулғаб олди. Шу вақт ўнгда учта катта танк ерга тумшуғини тикиб қотди. Сўлда эса битта ўрта танк ёниб кетди. Лекин орқадагилар ўжарлик билан олдинга интилди. Ўнларча қутурган темир махлуқлар тўл ва пулемётларидан отиб юргурди. Аммо улардан тўрттаси газабли ларза билан тўхтади. Экипажлари жон талвасасида ўзларини ерга отиб, қоча бошлади. Баъзиларининг кийимлари ёнмоқда эди. Одининг югуряётган танклар кескин бурилиб, пулемётдан отата, узоқлашиб кетди. Орқадагилар ҳам бир зум тўхтаб,

кейин қайрилди. Бу темир деворлардан утаси қийшайиб жим қотди. Биттаси бир лаҳзада ичидан олов тутақтириди. Ғақат шу топда Бектемирнинг қовжираган кўзи сўл томонда ўзидан юзларча одим нарида, ўқ сочиб гулдурос билан илдам келаётган оғир танкка тушди. Юраги «шиғ» этиб кетди. У жангчиларга шундай яқинлашган эдики, бир зумдан кейин, тог гавдаси билан тирикларни шиллиқ қуртдай ерга қапиштириб, ёриб ўтади! Бироқ шу аснода танкнинг қаршисида, гўё ердан отилиб чиққандай, ёш рус жангчиси пайдо бўлди. У совуққонлик билан қулоч ёйиб, граната отди — танкнинг башнясида портлади. Иккинчи гранатани Аҳмедов гусеницани мўлжаллаб улоқтириди-да, ўзини тошдай ерга ташлади. Бектемир, қўкрагига сифмаган ҳаяжон ва меҳрни ифодалагандек, ғайри шуурий развишда бақириб юборди:

— Аҳмедов! — танк бирпасда тутун булутига ўралди.

Овига әриша олмай, ғазаб ўти пуркаб ўз ўтида ўзи куйган аждаҳолардек танклар ёнарди. Ҳаво аччиқ ҳидга тўлди. Ҳар ерда душман ўликлари дўппайиб кўзга ташланарди. «Меники ҳам текканмикан?» — деди Бектемир ичидаги, кейин, «йўқ, худди ёввойи чўчқадай кўзим олдида қулямаса, ҳисоб эмас!» — дея жавоб берди у ўзига. Бектемирнинг лаблари қовжираган, нафаси ҳалқумига тикилған, оғир ҳансирарди. Сувдонни лабга тутди, ҳеч нима йўқ; бошини орқага ташлаб, сувдонни кўтарди — бирон томчи бўлса-чи! Ҳайрон бўлиб сувдонга тикилди. У ковак әди — ўқ тешиб ўтиби. Уни жаҳл билан улоқтириди-да, қўшнисидан — серсоқол русдан сув тилади.

— Чего, жарко? — деб сўради рус жангчиси сувдонини узатиб.

Бектемир бошини лиқиллатиб:

— Давай, давай, немножка пиюм! — деди.

Эгаси гўё оғиздан юлиб олаётгандек, гарчи пақирлаб сув ичганда ҳам чанқови босилмаслигини сезса ҳам, шошиб икки қултум ютди-да, қайтариб берди. У сувнинг роҳатини, мазасини бир онда ёлғиз бутун гавдасинигина эмас, руҳининг қаърида ҳам равшан сезди. Ўпкасига ҳаво тўлди, кўзлари ҳам ёришиб кетди. Лабларини ялаб, милтиққа узанди. Танклар кўздан гойиб бўлиши билан уфқни яна қора қушлар галаси тутди. Бирпасда қора гирдеб, ибди тепада айланди. Баҳайбат бомбардимончилар орасида ҳавода зулукдай биланглаган кичкина, тез самон-лётлар ҳам бор әди, бомбалар узилди. Ҳаво ингради, ер

қақшаб, тўзон бўлиб кўтарилди. Бомбаларнинг портлаши тинмасдан дарров ўқлар дўли селдай ёғилди.

Бектемир ғужанак бўлиб, яна чуқурга қисилди. Унинг устида ўлим қуюни ҳукмрон. «Энди тамом! Суягим шу чуқурда қоладиганга ўхшайди. Ўзингга омонат!» — деди ичидаги у. Осмон балосининг узоқлашганини сезгач, бошини кўтариб, атрофга қаради. Узоқда яна қалин саф билан душман танклари югуриб келаётганини кўрди. Бошидан яна снарядлар даҳшатли садо билан уча бошлади. Танклар орқасидан гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, ҳужум қилиб келаётган пиёдаларни пайқади. Отди. Ҳансиради. Нафаси қуриди. Бутун гавдасини қандайдир иситма қоплаб, суяклиригача ёндиргандай бўлди. Ен-верига қаради. Ўнг томонидаги жангчи эса бошини ташқарига, тупроққа қўйиб қонга беланиб ётарди. Сўл томонида серсоқол кўринмади. Танклар далага ёйилиб, ўт пишқириб, ҳар ёқдан ўрмалаб келарди. Ўнг қанотда, бу ердан анча нарида, бир неча душман танки орқага ёриб ўтди. Шу он душман пиёдаларининг алланечук маст ҳайқириги әшитила бошлади. Автоматлар, пулемётлар тўхтовсиз ўқ сепди. Миналар ҳар қадамга тушиб, ерни ғажий бошлади. Шу чоқ Бектемир, сўл томонда, пастлиқда, ўнлаб жангчиларимиznинг олдинга қараб юрганини кўрди. У ҳеч қандай команда әшитмаса ҳам, ғазаб, нафратига чидамасдан, уни обдац шу жаҳаннамда қовуриб, кейин бўғмоқчи бўлган ўлимга жаҳл қилгандек, чуқурдан сакраб чиқди-да, олдинга томон отилди. Лекин тўёондан, дуддан, гулдуросдан, чигирткадай қалин учган ўқлардан боши гангири. Файри ихтиёрий равишда, чок-чок бўлган ерга ўзини ташлади. Оғзи тўла тупроқ. Нима қилсин, қаерга бош урсин! Танклар уни ерга анжирдай эзib кетаверадими! Бектемир гранаталарни олиб тайёрламоқчи бўлди. Қўли билан камарини пайпаслади. Ҳеч нима йўқ. Тушиб қолган! «Лаънат!» деди-да, жаҳлидан, иложисизликдан қалтираб кетди. Шу вақт кимдир унинг устидан босиб ўтди-да, бирдан тўхтаб, елкасидан тоортди. Бектемир бошини кўтариб, серсоқолни кўрди. Унинг чакагидан қон оқарди.

— Тур, назад! — деди у бўғилиб.

Бектемир йиқилиб, ўликлардан ҳатлаб, снарядлар, бомбалар ясалган чуқурларга шўнғиб, яна юқорига әмаклаб, парчаланган тўплар, пулемётларга қоқилиб-суқилиб чопди...

У икки томони қалин ўрмон, катта йўлга чиқаркан,

ҳансираб, шошқин кетаётган бир гуруҳ рус, қозоқ, армани ва ҳоказо жангчиларга қўшилди. Лой ва тупроққа қоришган жангчиларни танимоқ қийин әди. Бир тўп ярадор жангчилар, яраларни қўпол-сўпол боғлаб олиб, оғриқни ичга ютиб, соғлардан қолишимаслик учун бор кучлари билан югуришга тиришарадилар. Баъзиларининг яраларидан қон тийимаган әди. Командир Стеклов оқсади. У баъзан беихтиёр равишда тиззасини чанглаб, юзлари, гўё алам тижимлагандай, бир он буришиб кетарди. У дамбадам кўкка шубҳа билан қаарди. Орқада миналар гумбурларди. Қаердадир ўрмонлар қасирларди. Бектемир бу гуруҳ ичидага элатларидан Сафар чўтири билан Али тажангни кўрди. Сафар чўтири бўйини қалин боғлаган, рангида қон асари йўқ. Али тажанг бел ва миљигини шақиллатиб, каскаси ни қошигача тушириб ҳорғин борарди.

Бектемир Сафарнинг елкасига секин уриб:

— Қани, улар? — деб сўради.

— Қосимжон бояқиши ўлди... Дабдала бўлиб кетди.

Кўзим олдида...

— Бошқалар-чи?

— Тирик. Пөлвон олдинда,— қўллари билан узоқни ишора қилди Сафар.

— Сизга нима қилди? — сўради Бектемир.

— Шилиб ўтди,— жавоб берди Сафар, қуруқ лабини ялаб.

— Бу билан ўлим ҳазилвон бўлиб қолди,— деди Али тажанг.

— Ҳазили қурсин. Бу аҳволдан кўра, роса уриб, ерга жо қилгани яхши,— деди Сафар.

Бектемирнинг ёнидан шошиб, судралиб кичкина жангчи ўтди. Унинг елкасидаги оёқлари ерга тегаётган, боми қалин боғланган ярадорга кўзи тушиши билан «Аҳмедов!» деб қичқириб юборди ва тўхтади. Аҳмедовнинг ранги доқадай оқ-сариқ әди. Пешанаси танғилган, қалин дока остидан унинг кўзлари хира, кучсиз ва аламли жавдираб турарди.

— Қалайсан, яранг оғирми? — сўради Бектемир.

— Оғир. Ёмон... — дея жавоб берди Аҳмедов лабларини базўр қимирлатиб.

Бектемир камарини қисиб боғлади-да:

— Менга бер! — деди.

— Ничего я сам,— деди рус жангчи ҳаллослаб.

Бектемир унинг ғоят ҳорганини сезиб, эътиrozига қу-

Лоқ солмади ва елкасини тутди. Сафар ва Али тажанг ёрдами билан Аҳмедовни елкасига опичди-да, физиллаб жўнади—гўё касални яқиндаги уйита элтиб ётқизмоқчидай...

Йўллар кесишган жойда ногоҳ катта машина тўхтади. Ичи тўла ярадорлар қалашиб ётарди. Машинанинг бортлари қон, Бектемир командирнинг буйруғи билан Аҳмедовни машинага ётқизди, унинг совуқ қўлини аста сиқди ва юзини силади-да, хўрсиниб четланди. Ҳали машинанинг қораси кўздан ўчмасдан — бирдан икки самолёт пастланди. Ҳамма ўрмонга сочили.

Бектемир қалин ўт орасига, катта, адил қарагай орқасига яширинди. Самолётларнинг машъум садоси юракни сугуриб олгудай таъсир қиласди. Мана, узоқда бомбалар олдин-кетин портлади. Бир зумда қора қушлар Бектемирнинг тепасида чарх ура бошлади. Қарамади. У дам қалин япаски чанглалар орасига суқулди, дам дараҳти қучоқлади. У гўё бошқаси најот бағишлишга ишонгандай, биридан иккинчи ва учинчисига ўтиб паноҳ қидирарди.

Самолётлар жуда паст учиб, ўқ ёғдира бошлади. Ўрмои садоларга тўлди. Бектемирнинг бошига шох-шабблар тўкилди. Атрофдан оғочлар, ўтлар, тўқайзорлар орасидан у қичқириқ, дод, инграш эшилди—ниҳоят, бирдан чуқур жимлик чўкди. Бектемир эшигиси келмай, гарангланиб ўрнидан турди.

Батальон яна йўлга тушди, у хийла сийраклашган эди. Энди инграган ёки мадорсиз бўлса ҳам, умумдан ажрал-маслик учун, чала-чулпа ўралган яраларидан қон оқизиб, судралиб бораётган ярадорлар кўпгина эди. Стекловнинг киро юзи Бектемирга жуда ориқ, лекин ҳиссиз, қаттиқ ва унинг зангори йирик кўзлари қисиқ, изтиробли кўрипиди. У чўлоқланар, аммо чўлоқлик ва оғриқни жаҳл билан енгмоқчи бўлгандай, тўғри босишга тиришар, лекин зардаси бир неча қадамга етар эди, холос... Фронт бузилди. У даҳшатли қуюндан ярим-ёрти саломат қолган пароқанда карвонни тартибга солди. Аввалгида ҳар нарсага бақиравермаса ҳам, ўз одатича, қовоғини осилтириб, сўкиниб қўярди.

Икки юз қадам юрмасдан, батальон йўл ўртасида тўхтади. Парчаланган машина билан лахта-лахта одам жасадлари сочилиб ётарди. Бу — оғир ярадорларни ортган халиги машинанинг ҳаво балосидан кейинги манзараси эди. Одам қиёфатини сақлаган биронтаси йўқ. Ҳаводан шўнгиги-

тан балонинг чангалини кўп дафъа кўрган эски жангчилар хўмрайиб, лекин совуққонлик билан боқардилар. Бектемирнинг оёқлари титраб кетди. Тупроққа қоришган каллалар, узилган қўллар, ерда чўзилган олачипор ичакларни кўраркан, унинг кўзлари қинидан чиқа ёзди. Бектемир Аҳмедовни қидирди. Унинг оёқсиз гавдаси устида энкайиб, қотиб қолди. Кейин бирдан кўзлари қайнаб ёшга тўлди.

— Яхши бола әди, ўт әди... — деди Стеклов бошини силкиб.

Батальон тез юриб кетди, гўё ғазаб янги куч қўшди. Йўллардан ўрмонга, ўрмондан ботқоққа, ботқоқдан очиқ, йўлсиз далага — экинзорга ўтиб, узоқ юрди, тунда ҳам қўнмади. Тонгга яқин, тўплар, машиналар, танклар қалангандар, жангчилар қайнаган катта манзилнинг қўйнига кирди...

УЧИНЧИ БОБ

Давомли, оғир жанглардан кейин Асқар полвон билан Али тажанг батальондан беихтиёр узилиб, ўзларини қандайдир қалин ўрмонга урган эдилар. Полвон ўзининг табиий бепарволиги орқасида бунга сира эътибор қилмади.

— Сўраб-сўраб Маккани топганлар. Оёқ бутун, аста жилаверамиз,— деди у, чанг ва ис билан қопланган мўйлонини бураб.

Али тажанг ичида суюнди. «Ҳайтовур, жаҳаннамнинг қирғоғига чиқиб олдик. Ҳар қадамда балодан узоқлашамиз!»— ўйларди у.

Асқар полвон бошини қўйи солиб, қўллари орқада, бир вақтлар даладан уйга қайтаётгандагидек аста, салмоқдор одим отар ва ўз-ўзи билан сўзлашгандек, ранжиб, ҳорғин дерди:

— Ҳайронман. Ақл бовар қилмайди. Ҳим... Занжирнинг ҳалқаларидаи бир-бирига боғланган одамлар сочилдик. Эҳ, пешана! Тақдир шундай кучлики, тошдан бўлсанг ҳам бир чертиб ёради сени! Урушда Азроил ҳам жуда бераҳм, азиз жонингни алдаб-сулдаб суғурмайди. Бир уриб қўл-оёқларингни учиради. Бир зарбаси билан бошинг дарахт тепасида...

— Кўзларинг узилган танангга қараб бақраяди!— қўшиб қўйди Али тажанг хириллаб.

— Имм...— ичидан ингради Асқар полвон.— Бектемир қаёқда? Сафарга нима бўлди? Ўлим тўзони кўзларимизни кўр қилди.

Бектемирдан кўнглим тўқ,— деди Али тажанг.— калласи ишлайди. Аммо Сафар чўтири — ҳам қўрқоқ, ҳам аммамнинг бузоги.

— Калла дейсан-а!— деди Асқар полвон жеркиб,— ҳамма ваҳима каллада. Анави муаллим Абдужалил нима бўлди? Ҳалиги рус бола-чи? Тўрт ёшимда китоб ўқишга бошлиғанман дерди. Бир ўқ билан ёнимда ер тишлади, бояқиш. Тақдир дегин!

— Ростини айтсам, полвон, тақдир ҳам чиппакка чиққан!— деди Али тажанг жаҳд билан.— Тўқайга ўт кетса, ҳўлу қуруқ баравар... Мина билан снаряд деган бало тақдирнинг темир қўргонини ҳам ёриб ўтади. Ҳув, биз қаёқ-қа кетяпмиз? Командирниги ўхшаш қибланоманг¹ борми?

— Кўзим қибланома. Юравер.

Улар қалин дараҳтлар орасида уриниб борардилар. Ўрмоннинг борган сари чуқурлашган азамат сукунати уларнинг руҳини юпатарди. Қўп ўтмасдан жангчиларнинг бошидан ҳалиги оғир ўйлар учди. Бокир, соғ, яшил табиат юракларга куч бағишилади. Ўрмонсиз диёрнинг ўғиллари учун сон-саноқсиз дараҳтлар манзараси айниқса, мароқли, гўзал, ҳайратбахш туюлди. Элатлар жанг тўполонида турли ўрмонларда қўп кезган эдилар. Лекин шу топда гўё илк марта кўргандек, суқланиб томоша қилдилар. Адил, бақувват қарагайлар кўзларни беихтиёр ўзига тортди. Али тажанг жуда тўғри ўсган, йўғон ва баланд қарагайнини суюб қучоқлади. Бинокорликдан пича хабардор эди у.

— Колхоз отхонасидаги узун сарров эсингдами?— сўради Али тажанг шавқланиб.

— Акангизнинг елкасида томга қўнган у,— жавоб берди Асқар полвон.

— Шу дараҳтнинг укаси у,— деди Али тажанг.— Қани, буларни кесиб, ойнадай силлиқлаб, иморат қурсанг... Томда етти филни ўйнат — қимир этмайди...

Юксак дараҳтларнинг учлари қучоқлашиб, муаззам яшил чодир ясаган. Уфққа оққан қуёш нурларида ёнувчи кўм-кўк соя орқали зангори само табассум қиларди. Жангчилар унда-бунда учраган ўрмон меваларидан тотиниб, гўё

¹ қибланома — компас.

сайр қилгандек, аста борардилар. Ширин меваларга ўрганган оғизларига у ернииг нордон неъматлари ёқмади. Асқар полвон кир юзини буриштириб, тишларини қисирлатди: «Қамашди!»

Кир кўпикли кўлмак суви тўпланган кичкина жар йўлиқди. Жарга қулаган дараҳт устидан Али тажанг милтиғини лаингардай тутиб, дорбозларча пилдираб ўтди. Асқар полвон бесўнақай лапанглаб шаппа йиқилди. У ярим белдан сув кечиб, сўкина-сўкина қирғоққа чиқди-да, этикларини шўлқиллатиб тепаликка тирмашди.

Тепалик нуқул қайнилар билан қопланган әди. Али тажангнинг кўзлари яна ўйнаб кетди. Қани, қўлида ўтқир болтаси бўлса-ю, әнг адил бир дараҳтни кесиб, елкага олиб жўнаса!

— Бу бизнинг теракмонан. Лекин буни теракнинг қизучаси деса бўлади — силлиққина, текисгина. Оҳ, бўйини кўр, шамдай чўэилган. Танасининг тўнини кўр, худди шоийидай майин, қандай ялтирайди.

— Агар шу дараҳтларнинг мингдан бири олма, иок бўлсами, Русиянинг ери жаннат бўларди, — деди Асқар полвон салмоқланиб ва пастга югурга кетди.

— Ҳей, овсар, қаёққа? — қичқирди Али тажанг.— Бу ерларга одамзод қадам қўймаган-ку.

— Йўлгами, қишлоққами чиқиб оламиз ахир, дараҳт бутун оламни қоплаган дейсанми? — жавоб берди Полвон бегамлик билан ва индамай кетаверди.

Пича юришгач, уларнинг кўзларига қалин ўт ва сийрак буталар ўсган катта сайхонлик очилди. Катта курашларда майдонни қуршаган қалин халқ каби, ўрмон сайхонликни ҳар ёқдан ўраб олганди.

— Ҳей, адашмас қибланома! — қичқирди Али тажанг киноя билан кулиб, — ўнг билан сўлнинг фарқига бормайсан-у, яна йўл билар бўлганингга ҳайронман!

Асқар ўт устига оғир ўтирди:

— Кун чиқиши ёни мўлжаллаб кетяпман-ку, яна ни ма? — деди Асқар ҳансираф ва бошдан каскасини олиб ерга тўнтарди. — Манглайни эзиб юборди бу чўян қалпоқ!

— Керакли тошнинг оғири йўқ,— деди Али тажанг ўтга ёнбошлаб. — Тошбақанинг косасидай жуда иш берадиган нарса әкан бу. Ахир, кеча қаршимда мина ёрилди. Билсанг, бир мина «тақ» этиб бошимга тегди, йўқ, бошим ғурра бўлди-ку, лекин сог қолдим. Мана, кўрдингми буни,

колхоз темирчиси Азим Охуннинг юзидаи қийшайиб кетибди:— Али тажанг бир томони ичига ботган каскасини қўлга олдида, бошининг ғуррасини силаб-силаб, яна уни қўзигача бостириб кийди. Кейин қорнини ушлаб, нохуш вайсади:

— Вой-бўй, ичимни бир нима ачитиб сўрятти.

— Меники-чи? Нафасим оғзини карнай қилиб, нима бўлса ҳам ташла деб турибди.— Асқар полвон уфқача туташиб, қандайдир кўкимтир тутун илашган ўрмонга кўзларини сузди. Нарироқда бирдан ўт шитирлади, атрофга «шиқ-шиқ» қилиб нимадир туша бошлади.

— Эҳе, бунда ҳам чўқиламоқчи бўладилар,— деди Полвон атрофга аланглаб,— ёпирай! Бу ерда немис тезак ейдими? Ё партизанлар бормикан? Аста бориб учрашсан... Овқат сўрардик. Ҳам бехатар йўлга чиқариб қўярди улар... Ҳўш, нима дейсан?

— Ана холос! Ҳудо сенга бир ботмон куч берган-у, бир мисқол ақлни аяган!— деди қичқирди Али тажанг бўғилиб.— Немис тўғонни бузиб ўтдими, энди ҳар ерда кўраверасан уни. Тур ўрнингдан!

Асқар полвон бепарволик билан қўзғалди. Орқага илдам жўнади. Лекин кўп ўтмасдан кундузнинг кўзи юмилди. Ўрмон ичи бирпаста қоронғилашди. Элатлар қалин ўтга ёнбошладилар. Очлик ва ҳорғинликка қарамай, узоқ вақт ухлай олмадилар. Шамол ўрмонни сирли, ваҳимали садолар билан тўлдирди. Баландда, юлдузли кўкда, қаёқладир самолётлар учиб ўтди.

Тонгда жангчилар оч қоринни камар билан маҳкам сиқиб, йўлга тушдилар. Эртаси, кун тик келганда, улар тасодифан катта йўлга чиқишиди.

— Энди ҳеч қаёққа четланмаймиз!— деди Али тажанг севиниб,— ўлсак ҳам йўл устида ўлайлик. Эгам ҳеч кимни ўрмонда саргардон қилмасин!

Йўлда ҳарбий юқ ва аскар ортган машиналарнинг кети қарийб узилмас әди. Уларнинг ҳаммаси шохлар билан жуда моҳирона ниқобланган. Чанг ва шовқин орасида аста судралган ҳорғин граждан аҳоли—аёллар, болалар, чоллар ҳам кўп әди. Икки томонида дараҳтлар яшил девордек чўзилаган йўлнинг четида оғир, лекин дов қадам ташлаган ўмровли Асқар полвон ва шеригидан ортда қолмаслик учун чатаногини кериб пилдираётган кичкина Али тажанг уичалик кўзга ташланмади. Чунки уларга ўхшашлар сийрак эмасди.

Туганмас каби кўринган изтиробли, суронли йўл кечга яқин шаҳарчага туташди. Бу — кичкина гоза, сердараҳт, ширингина манзил әди. Кўчаларда аскарлар, ҳар ёқда физиллаган ҳарбий машиналар кўп бўлишига қарамай, бу ерда урушнинг қора ваҳимаси оз сезиларди. Шаҳарчанинг гавдасини уруши тирноғи ҳатто тирнаган ҳам әмас. Дераза ойналарига турли шаклда қийиқ қофозлар ёпиширилган; онда-сонда янги қазилган хандақлар учрайди. Кўчаларда қизлар мўл. Уларнинг аксари енг шимарган, юзлари серташвиш, қаёққадир зарур ишга ошиқаётган кўринсалар ҳам, аскарларнинг самимий, лекин дагал, мардона ҳазилларига гўё: «Сиз нима десангиз ярашади», дегандай, қизлик латофатларини очадиган нозик ҳаракатлар билан кулиб ўтардилар. Баъзан ўткир жавоб билан ҳазилкашларни қаҳ-қаҳ кулдирадилар.

Али тажанг бир зум ҳанг-манг бўлиб тўхтади-да, физиллаб юргурган ишчи қизга бирон сўз айтгиси келиб, очликдан, ҳорғинликдан гезарган лабларини очди-ю, яна жим қолди. Асқар полвон ўқрайиб:

— Қарид қўйилмаган, ачиб суйилмаган! Модабозликни сизга ким қўйибди — дея жеркиди.

— Ўзинг-чи? Гулзорга бўйин чўзган туядай, ҳар аёлга суқланасан! — деди Али тажанг жаҳл билан.

— Хўп, юр, бу ёққа, анави текин томошани кўрайлик.

Шаҳарчага худди узукнинг кўзидаи ярашган ва қоқ ўртасига куз нафаси билан ранги ўчган кичик гулзорли майдонда бир тўда жангчилар давра қуриб, хурсандчилик қиласарди. Ўртада бир неча қизлар рақс тушмоқда — жонли, шўх, тетик рақс. Кўкраклар оёқларнинг оҳангдош учшига мос диркиллайди. Оқ, қизил, кўк береткалар остидан тошган олтин соchlар майин ҳилпирайди

Лабларida маҳорка тутатиб, шўх қийқирган азamat аскарлар орасига Асқар полвон билан Али тажанг ҳам суқилди. Полвоннинг рапидадек кенг кафтларидан чиқсан қарс — чапак кўп кишиларнинг диққатини жалб этди. Мана, бир неча жангчи ҳам ўртага тушди. Улар қўпол этикли бақувват оёқлари билан асфальтни гумбурлатиб тепадилар, дастпанжалари билан тиззаларини уриб, чўйкалашиб айланадилар, қулоқни йиртадиган қилиб ҳуштак чаладилар. Гармончи ҳам шавқидан беихтиёр ўртага тушиб, ўйин айни доли-гулига келганда, майдон гумбурлаб кетди. Шу чоқ артиллерия қисмлари оғир тўплари билан ўта бошлади. Қизгин кўча базми узилди...

Элатлар роса очиқкан эди. Полвон ҳар ёққа югуриб, бир буханқа нон топа олди. Али тажанг ўзида йўқ қувонди. Нонни дарорв қўлтиққа суқди-да, катта бурда ушатиб, оғзига тикди у. Асқар полвон сийрак мўйловини бураб, кўзларини айёра қисиб, деди:

— Бу ерларда шўртумшуқлик кетмайди, элат!

Нондан лунжи гуваладай қаварган Али тажанг!

— Чой-чой-чойхона...— деди.

Улар бир неча кўчани қунт билан қараб чиқиб, чойхона тополмадилар. Али тажанг хуноб бўлди:

— Шаҳарнинг фасонига зўр беришибди-ку, чойхонани унудишибди-да.

— Рус халқи чойни уйида, самовар қўйиб ичади,— деди Полвон афсусланиб.

— Чойхонасиз жой — енгсиз чопондай хунук...— деди Али тажанг ва муюлишда турган ўн-ўн бир яшар болага югурди, боланинг елкасига қўлини қўйиб, мулойимлик билан:

— Чойхона есть?— деб сўради.

Бола ҳадиксирагандай орқага тисланиб, таажжуб билан русчалаб деди:

— Что сказали?

— Чойхона... Большой самовар, сидишь чай пиёш,— деди Али тажанг кулиб, дудуқланиб.

Бола ҳар икки жангчига бошдан-оёқ тикилди-да, айёра ча кулиб қўйди.

— Чай? Юринглар мен билан,— дея қўли билан имлади у.

Йигитлар юргилаган боланинг орқасидан кичкина кўчага қайрилиши. Лекин улар чойхўрлар тўла чойхонага эмас, қоронги бир уйга киришди. Бола уларни қақир-қуқурлар билан тўла, примус вағиллаган даҳлиздан олиб ўтиб, стулларга ўтқазди-да, ҳансираб, онасини ташқарига имлади. Бир минутдан кейин қайтиб кирди, хона ўртасидаги катта стул устида электр чироқ порлади. Асқар полвон чироқдан кўзларини сал қисиб, уй бекасига — соchlари сариқ, баланд бўйли, кўкракдор, ўрта ёшли хотинга миннатдор кулиб қаради, лекин унинг ташвишдан сўлинқираган тўла юзларида қандайдир ички ҳаяжон ва қўрқув аломатини сезди.

— Яхши. Раҳмат. Чой бор?— Асқар полвон, ҳам қўнжидан ўзининг қадрдан йўлдоши — ўткир пичноғини олдида, нонни кесаверди. Аёл дам сопи гулдор пичноққа, дам

кутиамагаи талати меҳмонларга разм солиб, гүё ҳазар қилгандек, четланиб даҳлизга чиқди.

Али тажанг оғзига нон тўлдириб, зўр иштача билан чайнаркан, кўзларини худди қўғирчоқ ўйнаган қизларнинг ўйинчоқ молларидай тифиз, бежирим жойлаштирилган жиҳозларга қадарди.

— Ана, патифон ҳам бор экан,— деди у қўли билан ишора қилиб.— Чойдан кейин бир әшиитсак... Бирдан Ҳалимахоним қулинг ўргулсин бир ашулани куйлаб юборса-я!

Асқар полвон чуқур хўрсинди:

— Бир вақт «Рўмолим» деган талинкани икки юз эллик сўлкавойга сотиб олибман-а. Ана қизиқиши, ана замон! Ҳаммаси ўтди-кетди.

Үй бекаси, катта мис чойнакни ва стаканларни столга қўйди-да, нотинчлангандай ташқарига қаради.

— Маржа, ўтирип ол! — деди Али тажанг астойдил.

Асқар полвон қайноқ стаканни лабига аста тутаркан:

— Эр бор? Фронтда? Ҳа, скучна-а? — деди.

Аёл индамасдан ўтириди-да, бегона тилда гаплашувчиларга тикилиб, ранги ўчиб ўрнидан турди. Йигитлар бир-бирларига маънодор боқишиди:

— Бу дўндиқчанинг кўзига чўп бўлдик,— деди Асқар, иймангандай қизариб.

— Тез ич, кетамиз. Қўрқяпти биздан,— деди Али тажанг.

Лекин аёл уларнинг ошиққанларини пайқаб, бирдан муомалани ўзгартиришга киришиди, бемалол ўтириб истироҳат қилишлари мумкинлигини уқтириди ва девордаги суратларни олиб столга ёйди-да, бир-бир кўрсатишга, тушиуниришга бошлади. Лекин серташвиш кўзлари беинтиёр равишда тез-тез деразага учарди. Йигитлар ҳали чойни тугатганича йўқ әди, ногаҳон даҳлизда зарбали қадамлар әшитилди. Эшикда икки милиционер пайдо бўлди. Биттаси — қовоқлари шишган, шоп мўйлов, юмалоқ, кекса; иккинчиси — новча, қотма, ёш әди. Қаттиқ юргургандан ҳар иккиси ҳам, айниқса, кексаси қаттиқ ҳарсилаарди. Бола уйнинг тўрига дадил ўтиб, кattалардек, жиддий, мағрур турди ва кўзлари столга ёйилган суратларга тушиши билан онасига қаттиқ хўмрайди.

Кекса милиционер, пингирлаб йигитларга ҳужжатларини кўрсатишни қатъий ва қўполгина буюрди-да, синовчан кўзлари билан уларга бошдан-оёқ разм солди. Асқар, ўтирган жойида ҳужжатларини қидириб, бепарволик би-

лан қўл сиқди. Али тажанг лабларини асабий буруштириб ўрнидан турди. У деворга суялган миљиқни олиб елкасиға осмоқчи бўлганди, ёш милиционер унинг қўлидан миљиқни юлиб олди, кейин ҳар икки миљиқни синчиклаб кўздан ўтказди.

— Бу ёққа бер миљиқни! Давай! Эй, сани қара-ю,— қичқирди Али тажанг.

— Бақирма!— газаб ва нафрат билан қаради ёш милиционер.

Кекса милиционер ҳужжатларни чироққа тутиб қайта-қайта кўздан ўтказди-да, бўшанқираб, йўлдошига берди. У әса дам қофозларга, дам эгаларига қараб, кейин столга ташлади. Юмалоқ кекса энди стулга оғир чўкиб, йигитларни гапга сола бошлади... Гумонсираганларини пайқагач, йигитлар гоҳ мулоимлик, гоҳ зарда аралаш ўзларини танитишга тиришдилар. Саргузаштларини англатмоқ беҳад оғир эди. Аксига шу топда, улар билан рус сўзлари, гўё қудуқда бирон чангакка илинган пақирдек ичларидан куч билан чиқарди. Али тажанг ўзининг «Қизил юлдуз» колхозидан әканлигини уқтироққа тиришиб терлаб кетди. «Қизил»ни билса ҳам, «Юлдуз»ни русча гапиромади. Ниҳоят, каскасини олиб, унга қадалган юлдузни кўрсатди. Кекса милиционер қорнини силкитиб қаттиқ кулди ва бўшашган болага шоп мўйловини силаб туриб:

— Ҳа, азамат! Мана, фрицларни ёқаладик! Буюр, нима қиласайлик уларни?— деди.

— Уйимиизда икки жосус ўтирибди, деб айтди, биз югурдик, ҳазил гапми? Фриц-а!— деди ёш милиционер.

Бола айборларча кўзларини яширди, лекин бўш келмасликка тиришди:

— Яхшилаб суриштириш керак. Балки ким билади ҳали...

— Қўй, бўлморур шубҳангни,— деди онаси нафасини ростлаб,— булар ўзимизники.— Бошларига қара, булар Осиёдан. Биламиэ. «Тошкент — город хлебный». Сен ўқимаганмисан у китобни.

Йигитлар шу вақтгача бу воқеани уруш замонасидаги оддий текширишлардан деб ўйлаган әдилар. Энди парда кўтарилди. Полвон хахолади. Али тажанг тиржайиб жаҳл билан бошини чайқади.

Милиционерлар, кимки қитдай шубҳа туғдирса, дарров кўз остига олмоқ кераклигини, шаҳарда ва атрофда турли турли қиёфада тентираган жосуслар сийрак өмаслигини

болага ва унинг онасига тушунтирилар, йигитлардан афв сўрадилар. Кейин папиросни тутатиб, чиқиб кетдилар.

Уй бекаси ўзининг асл руҳига кирди, жангчиларни қиём ва печенеъ билан меҳмон қилди. Ўтириб ўзи ҳам чой ичди, еди. Меҳмонларни бемалол ётишга қистади.

Аёл урушга кетган эри, ўзининг иши, турмуши ва ҳоказолар ҳақида галирди. Йигитларни жосус деб тушунтирганда юраги тошдай қотиб, оёқларининг мажолисизланганини, ҳар эҳтимолга қарши, даҳлизда болта тайёрлаб қўйганини сўзлаб, энтика-энтика кулди. Дастрраб ўзини айбдор сезиб, шумшайиб ўтирган бола секин-секин тетикланди. Уларга ўзининг сабоқларини ва дадасининг қалин китобларини очиб, суратларини кўрсатди. Уруш тўғрисида сўради. Унингча, урушни фақат танкистлар олиб борар әди. Ўзи ҳам иложи бўлса, танкка ўтиrsa-да, ерни титратиб фронтга жўнай қолса! Шунинг учун у, танкистлар тўғрисида кўп сўради ҳам танкистларнинг ботирлиги тўғрисида ўқиган ва эшитганинни жонли ҳаракат ва руҳ билан артистлардек сўзлаб берди. Йигитлар чала-ярим тушунсалар-да, зийрак боланинг кўзларидаги олов уларни қизиқтириди.

Девордаги катта, серҳашам соат тоза ва вазмин садо билан ўнни чалганда, Полвон йўлдошига кўзи билан ишора қилиб ўрнидан турди. «Спасиба!» Уй бекаси бу ерда қўнишлари мумкинлигини самимий билдиргач, улар қандайдир иккиланиш билан бир-бирларига қарашиди. Бека уларнинг иймангандарини сезгач, дарров стол-стулларни бир чеккага қалаштириб полга жой солди. Йигитлар ечин-масдан ўзларини ўринга таппа ташладилар. Чироқ ўчди...

Тор ўйни тўлдирган аҳил, тинч уйқу оғушидан ҳаммалари бир зумда, гўё тўшакни олов қамрагандай, сакраб турдилар. Полвон қоронғида гандираклаб бошини шкафга уриб олди. Али тажангнинг оёғи стулларга чалмашиб қалтиради. Асқар полвоннинг бош томонида кичкина каравотда ётган қизча чинқириб йиглади. Уй бекаси телба бир товш билан қичқириб, хона ичидаги уринарди:

— Миша лампани, штепсель... аҳ, лаънати итлар, ахир бизга келдилар... Шаҳарни... Миша, Маруса холангеникига югур, ертўлагага...

Қайдадир кўкда фашист моторларининг машъум садоси. Қайдадир бомбалар ёрилади. Қаттиқ титраган дераза орқали узоқда ўт-бўронлар кўринади. Асқар чинқириган қизчани олиб, эсини йўқотган онага тутқизди.

Миша, катталардек ғазаб билан фашист калхатларни сўкиб, қизчани бағрига босган бош яланг, яланг оёқ она-нинг қўлидан судраб ташқарига югурди.

Йигитлар милтиқларини пайпаслаб топиб, елкага осдилар ва кўчага отилдилар. Тутуң ва оловга чулғангандан самода яримта ой, гўё иэтиробдан юзи қийшайгандай, мунгли йилтиарди. Бомбалар даҳшатли садо билан шўнғир, портлар, ер силкинар, бинолар қулар, эшиклар, деразалар қанотлангандай сачраб учар, ойналар қум каби тўкиларди... Одамлар жон қафаслари бўлган уйларидан аждарнинг оғзидан қочган каби жон ҳовучлаб югурадилар. Гўё ўз эгаларидан қолмасликка интилгандай, уй жиҳозлари, деразалар ўзларини кўчага отиб шовқин кўтардилар. Ерларда юмалаб ётган болаларнинг чинқириги, йиқила-йиқила юргурган аёлларнинг телба фарёди, харобазор орасида тирманган ярадорлар ва майибларнинг инграши... Ҳавода фашист калхатларининг машъум садоси тинмайди. Бомбалар шаҳарнинг азamat гавдасини, миллионларча қўллар ва бошларнинг кучи, тери, меҳнати билан қаддини кўтарган муazzзам ҳаётни беомон ғажийди. Прожекторлар ҳар ёқдан гигант нур парчаларини узатиб, чексиз кўкини пийпастлайди. Зениткалар осмонга металл ва ўт бўронини пишқирадилар. Бомбалар гўё бутун-бутун кўчаларни, майдонларни таг-туги билан ҳавога улоқтиргандек, тавсифга сифмас бир ваҳм билан портлайди. Шаҳар олов гирдобида— ёнгин унинг суюкларини кемириб, тўймаган каби, кўкини ҳам қамрамоқчидай юксакка ҳамла қиласди. Дуд, чанг, ис, олов...

Асқар полвон билан Али тажанг ўлим ва бало бўрони ичида хатарсиз бир парча жой топиш умидида ҳолсиз югурдида. Дам дуч келган дараҳтни қучоқладилар, дам уйларнинг тош-деворларига, гўё улар емирилмас тоғ әканига ишонгандай астойдил суқилдилар.

Икки элат оғат тўлқинида юмалаб кечқурун олов базми қайнаган майдонга чиқиб қолиши. Бу ерда ёнгин даҳшатли әди. Бу вақт ҳавода душман садоси ҳам ўтган әди. Оломон оғатга қарши, ҳаёт учун жонбозлик қила кетди.

Икки йигит ҳам бир оз тараддулланиб, ичидаги қандайдир муқаддас бурчнинг даъвати билан курашга шўнгиди. Асқар полвон тулаш ўтдан иборат уйларга кирди, қандайдир ўзига хос бўлмаган ажойиб әпчиллик билан зина-поялардан пилдираб юқори қаватларга кўтарилиди, ўнларча чала жон бола ва аёлларни қутқарди. Аччиқ дуд, заҳарли

ҳидларга бўғилиб, терга ботиб, оғир болталарни сардона зарби билан уриб, оғатнинг оёқларини қирқди. Ўнинг узоқ юртида, қуёш ва гуллар диёри Ўзбекистонда қолган дуогўй кампир онаси уни — ёлғиз ўғлини әркалар экан, ҳар вақт: «Рустам тойим! Арслон тойим!» деб атамасмиди! Али тажанг ҳам кичкина чайир гавдасидаги меҳнатда қайрилган кучни аямасдан ишга солди. Юзларча азаматлар билан бирга харобалар ичиде қўлларини қонатиб, куйдирив, харсанг, темир ғиштларни тирмалаб отди, бел билан тупроқ уюмларини ағдариб, кўмилган инсонларни қидирди. Лекин кетмон йўқлигига хуноб бўлди. Кетмон қадрини билмайдиган бу ернинг одамларини койий-койий ишларкан, у муқаррар бир ўлимдан, нодир бир тасодиф орқасида сақланиб қолди: олов қуюни чирмаган саройдан кўзларини пиёладай-пиёладай чақчайтирган бир от шаталоқ отиб чиқиб, нақ Али тажангнинг устидан сакраб ўтди-да қоронгиликда ғойиб бўлди. Али тажанг бирдан ерга чўккалақ қолмаса мажақланарди!

Тонг ёришди. Бурқиган тутун ва чанг орқали шаҳарнинг хароб гавдаси аста-секин намоён бўлди. Кўчалар гишт, тупроқ, темир-терсақ, кўмиранган ёғоч, жинғиртоб симлар билан тўла әди. Ҳар ерда синиқ-миниқ идишлар, тақир-туқурлар, ҳар хил жиҳозлар айқаш-үйқаш бўлиб ётарди. Шамол исланган китобларни варақлар, осилиб қолган вивескаларни тебратарди. Ҳар ёқда биноларнинг шикастланган тош қовурғалари, ўпирилган томлар, қақ-қайган мўрилар, чучаладек қорайған уйларнинг синиқ дезразалари тешилган кўзлардек қўрқинчли боқарди. Айрим жойларда ёнғин қутуриб, ўз ўлжасини катта иштаҳа билан ютмоқда. Ранги қум ўчган, изтиробдан қалтираган одамлар ўз харобалари олдида тишларини қисиб жим ўйманардилар.

Икки әлат ҳорғин, бедармон судралиб, бир чеккага қовжираган дарахт остига чордона қуришиди-да, ўқиб кўмир тупуришди.

— Шум кечади! — деди Полвон, алланечук қизарган, қуюқ кўзлари билан фаже манзарага қараб. — Тангри бундай кунни асло қўрсатмасин!

— Жанг бошқа гап, — деди Али тажанг. — Лекин бу тинч аҳолига мунча азоб? Бу шаҳарнинг гуноҳи нима? Фашистлар худодан бехабар, лаънати маҳлуқлар экан!

Йигитлар бир-бирларига бир лаҳза тикилиб, беихтиёр ҳаҳолашди. Уларнинг юзлари ис ва гарддан таниб бўлмас

ҳолга келганди. Аңхорга бориши. Суст оққан сувда ҳар хил буюмлар сузарди. Қум ва лой билан қўлларини ишқалаб, кенг юзлари ва бошларини обдон ювдилар.

— Энди қалай? — сўради Полвон кулиб.

— Энди ўэимиэнинг росмана кўмирчилардай бўбсан, соз! — жавоб берди Али тажанг.

Совуқ сув яхши таъсир қилди — улар хийла енгиллашиб, аста тентирашди. Бомбалар очган катта, қора чуқурлар орасидаги бир йигин тупроқ ва кул қаршисида бир бола билан бир аёл бошларини оғир әгиб кўтарди. Полвон боланинг сариқ олтин сочини аста силади. Миша бошини кўтарди. Унинг пещанаси буришган, кўзларида чуқур қайнгу ёнарди. У индамади. Бош яланг, оёқ яланг, кўйлаги йиртиқ хотиннинг юзига изтироб шундай чанг соглан әдик, йигитлар уни Мишанинг онаси, кечаги кўркам ҳуснили аёл әканини базўр фарқ қилдилар.

— Уйинг қалай? — сўради Полвон.

— Мана! — лаблари базўр очилди аёлнинг ва тепа тупроқка ишора қилди. Уй мукка йиқилибди. Йигитлар у ёқбу ёққа қараб кечаги кўчани сира танимадилар. Туташ ҳароба...

Титраган лаблари билан:

— Қизчамни йўқотдим. Ҳалок бўлди, — дейди аёл йигитлаб.

— Как? Сапсем прапал бил? — сўради Али тажанг ҳаяжонланиб.

— Қоронғида, туиги тўполонда йўқотдим.

Аёлнинг тош қотган кўзлари қайғу тешди. Юзларидан томчилар юмалади.

— Йиглама, йиглама! — деди Полвон майин ва мунгли товуш билан. — Ёлғиз сен әмас, оғат ҳамманинг бошида... Фашист ҳам жазосини тортар бир кун.

Аёл қўлларини қисиб, дард билан қичқирди:

— Қиринглар итларни, битта ҳам қолмасин, қиринглар!

— Уруғини қуритамиз лаънатининг! — деди Полвон ерга қараб.

— Маржа, — деди Али тажанг аёлнинг елкасини қоқиб, овитиб, — бир худо бор, кўради, у ҳеч кечирмайди фашистни. Негаки, фашист ёмон! Жуда ёмон!

Йигитлар хароб станциянинг кенг цемент зинасида нон кавшаб ўтиришаркан, тасодифан таниш лейтенант, бухоралик йигит келиб қолди. У лагерда бир оз вақт аскарларга таълим берганди.

— Ҳа, әлатлар, аҳвол қалай? — деди лейтенант кулиб ва кўришгани қўлини узатди. Жангчилар ўзбекчасига кенг қучоқ очиб кўришдилар.

— Қани, Қурбон ака, ўтиринг, нонга қаранг,— деди Полвон севиниб.

— Ҳўш, бу ерда нима қилиб юрибсизлар? Фронт қаёқда? Ут ўчиргани келдингларми? — деди лейтенант киноя билан.

Полвон лейтенантга саргузаштларини айтиб берди. Али тажанг ўзи учун инжиқроқ бир юмуш тўғрисида аста гап очди. Лейтенантнинг қорамтири, ориқ юзидан кинояли табассум учди. У, папиросини ғалати зажигалка билан ёндириб, бир зумдан кейин қатъий товуш билан интизом ҳақида гапирди. Бу ҳолда юрилса, оқибат ўзлари учун ёмон бўлишини уқтириди.

— Биз қочоқ эмасмиз, ўртоқ лейтенант! — деди Полвон ерга қараб.

— Ҳўп, юринглар, ишим зарур бўлса ҳам, аввал сизларни ўз қисмларингизга юборай...

Икки новчанинг орқасидан Али тажанг пилдираб югорди.

ТУРТИНЧИ БОБ

Милтигини тиззасига қўйиб, қуш мизғигандек, озгина мудраган Бектемир әнкайган калласини бирдан кўтариб кўзларини очди. Унинг қўксига оний бир оғриқ, дард чайқалди: юртидаги ҳар бир ваҳший тош, ҳар бир сўқмоқ йўл унга таниш, ўсиб-унган тоғларни, хушбўй, ўйноқ шамоллар макони олчазорларни, думбаси серкиллаган колхоз қўйларини тушида кўрган эди у. Қуёшда олтинланиб тошдан тошга сақраган сувларнинг шовқинини қулоқларида сезди. Чўпон йигит узилган ширин тушни яна бир он бўлсин кўриш умидида кўзларини юммоқчи бўлди, лекин бирдан илжайди: «Тушида хўрозини сотолмай додга қолган Ҳўжа Насриддинга ўхшаб кетдим-ку!» — деди ичидা. Кейин қошига қадар тушиб, пешанасини сиқсан оғир қаскани қўтарди, уйқусизликдан қовжираган кўзлари билан атрофга қаради — туманли, булутли, хўмрайган совуқ куз тонги... Шоҳ-шаббалари учган, ёнгиидан қорайган ўрмонлар туман орасида ваҳм бир сукут сақларди. Узоқда, кўзга хира чалинган тепаликнинг орқасида қора, қуюқ тутун бурқиб

ҳавода оғир кезарди. У — бутун кеча ёниб, кўкни олов билан қоплаган қишлоқ ёки шаҳарча әди. Гунда катта ёнғин Бектемирга жуда яқин кўринган әди. «Ҳар тун нечача қишлоқ кулга айланади!» Йигит елкадан қопчасини ечиб, яримта гиштдай нон, икки катта чақмоқ қанд, бир қаричча йўғон колбасани олди. У колбасадан ҳазар қиларди — фронтга илгарироқ келган ўзбек жангчилар, колбасани худди қази-қарта егандай, иштаҳа билан чайнаб, уни ҳам емоққа қистар, гоҳ масхара қилишарди. Лекин бу тўғрида ў ўжар әди. Бектемир ёнида маҳорка тутатиб ўтиргап ёшгина рус жангчисини туртди:

— Ма, ўзбек законида бу йўқ.

Рус колбасани ишонқирамаган бир тур билан олди:

— Законинг бўлмайди. Тезда ташлайсан буни. Солдатча яшашга ўрган!

Бектемир, сеники маъқул дегандай, қўлини силкиди-да, бақувват тишлари билан қандни қасирлатиб, устидан нонни тушира бошлади. Қани шу топда бир чойнак қуюққина кўк чой бўлса! У чойхўр әди. Ёз кунлари чўпон тогда мол боқаркан, сут-қатиққа қарамас, лекин кичкина қора қумғон тагида олов узилмас әди. Шишадай тиниқ тоғ сувини обдон шарақлатиб қайнатар, чойни эзиб-эзиб дамлар, майсага ёнбошлаб, завқ билан ичарди. Бектемир сувдонни кўтариб бир неча қултум ютди-да, яна пўки билан оғзини маҳкамлаб қўйди — сувни тежарди у.

— Фрицдан ҳеч қулатдингми? — сўради рус йигити, тиниқ зангори кўзларидаги қув табассум билан.

— Йўқ, — жавоб берди Бектемир хўрсиниб, ерга қараб.

— Қўрқасан-а?

— Сеники қўрқади! — деди Бектемир қоп-қора, йирик, қийғоч кўзларини олайтириб.

Рус жангчиси унинг ҳалигина болаларникидай мулоийим, содда юзида бирдан жаҳл ва ғурур тошганига таажжубланниб, бу миқти гавдали, бақувват йигитга бошдан-оёқ тиқилди, айбдорларча кулиб деди:

— Ранжима. Мен анччики гапирдим,—кейин аскарчасига бир сўқиб қўйиб, давом әтди.— Биламан, сенларнинг ораларингда яхши болалар бор. Қамбаров деган бир элатинг Смоленск олдида фрицларнинг онасини... ўҳӯ!

— Қаерда у ҳозир? — сўради Бектемир бутун гавдасини ҳаракатга солиб қизиқув билан.

— Ўлди. Чинакам бургут әди!

Бектемир ачиниб, бошини дард билан оғир чайқаб қўйи-

ди. Индамасдан милтигини тозалашга бошлади. У, милтиқни әринмасдан, ҳар вақт зўр ҳафсала билан тозалар, уст-бошининг кир-чирлигига унча эътибор қилмаса ҳам, қуролни ярақлатиб қўярди.

Шинели товонигача тушган, кўримсизгина жангчи — Али тажанг ҳам, бел, милтиқ ва бошқа жангвор буюмларни эплай олмасдан қийналувчи баҳайбат Асқар полвон ҳам келиб ўзбекча чўққайишди. Бектемир ўзи билан келган ҳамқишлоқларидан кечани қандай ўтказганликларини сўради.

— Кўкда момақалдироқ тинмасаям, пича-пича ухлаб олдик,— деди Асқар полвон салмоқланиб.

— Қандай уйқу дейсан! — лабини буришири Али тажанг.— Ўқ-дорининг бари фашист зангарда экан, гумбурлатгани-гумбурлатган.

— Бизникилар отса ҳам фашистларники дэйверади бу! — кўзини қисиб тегишиб Асқар полвон.

— Қаердан билимдон бўлиб қолдинг, ҳафтафаҳм! — Али тажангнинг сарғиш мўйлови титраб кетди. Қўлтиғидан қоғозга ўралган, қуриб талқонланган носини олиб, тил остига отди.

— Агар бир ботмон келтирган бўлсангиз ҳам, тежаброқ чекинг,— деди Бектемир кулиб.

— Чекканим ғанимат... — деди Али тажанг ямланиб, сўлагини оқизиб.— Атрофим нуқул ўлим: ҳозир борман, балки бир минутдан кейин нариги дунёга сафар қиларман.

— Тўғри,— деди Бектемир ўйланиб,— ўлимнинг бозори қизғин. Лекин худога шукур, мана икки ҳафтадан бўён тирикмиз.

Али тажанг умидсизларча қўлини сиқиб, туриб кетди. Бектемир унинг орқасидан хомуш қараб қолди.

— Болаларини эслаб, кечаси роса йиглади... — деди сенингнина Асқар полвон.

— Осон әмас! — боши билан таъкидлади Бектемир.

Асқар полвон ҳам юрагини очди — ёғлизгина қизчасини соғинганини, у ҳар қачон әшикдан кирса, «ада, ада!» деб атрофида пилдираб юрганини сўзлади.

— Дўстим, қизчангани суратини юборишин. Тез ёз! — юпатмоққа тиришиб Бектемир.

— Биласан-ку, бизнинг тарафларда сураткаш топилармикин?

— Топилар! — деди Бектемир ишонтириб.

Асқар полвон сиғиллангандай, қудратли қаддини кў-

тарди. Кейин иккни дўст урушнинг бориши ва жанглар ҳақида сўзлашди. Бектемир шу кунгача қўли ишга тегмаганидан афсусланди.

— Бу қанақа жанг, тушуниб бўлмайди,— деди Асқар полвон калласини қуи солиб.— Яланг минабозлик, тўпбозлик. Яна осмондан ҳам портиллатиб туради. Жанг рўйирост бўлса!

— Ҳа, сен гитлерчилар билан кураш тушгани келганидинг?— кулди, Бектемир.

— Йўқ, масалан, қиличбозлик, пичоқбозлик ҳам жанг. Ҳозир одам бамисоли чумолидай бўлиб қолди-ку.

— Тўғри шу темир жаҳаннамида иш кўрсатган азаматлар ҳам бор, бунинг ҳикмати нимада?

Асқар полвон ўйланиб, ҳали жавоб бергунicha йўқ эди, оғир булатли ҳавони артиллерия даҳшатли гумбурлатиб юборди. Бектемир ғайри шуурий равишда милтигини маҳкам сиқиб, окопчасига узала тушиб ётди. Тўплар наъраси он сари кучайди. Ерни, кўкни қамрагундай титратган бу садо олдида табиатнинг ҳар қандай даҳшатли қалдирофи ҳам ожиз бўлиб қолади. Тепада зингиллаб учган снарядлар, миналарнинг бад садоси, олов ва тутун аралаш ер уюмларини кўкка иргитиб тўкилади. Бектемир нима қиласин, кимга отсин! У тишларини қисирлатиб, бўғилиб ётди. У ҳамма ёқни олов бўрони билан қоплаган фашистларга ўлим тилади. Қани энди уларни қандайдир бир бало-офат қазойи ногиҳондек бир зумда ютиб, ҳамма ёқни тип-тинч қилиб қўя қолса! Бектемир атрофга кўз ташлаб, дуд ва тўзон орасидан тупроққа қоришган, парчаланган гавдаларни кўрди. У яқиндаги қора чуқурлардан бирига ўтиб олди. Энди миналар ундан анча нарида портлай бошлади. Узоқда қора танклар пайдо бўлди. Танклар ўқ ёғдириб, тез келарди. Орқадан танкка қарши совет тўплари даҳшатли олов очди. Олдинги темир совутли бало махлуқлардан учтаси фалаж бўлгандай далада чўкиб қолди.. Бектемир севинганидан боплаб сўкиб қўйди. Танкларга тўплардан, пулемётлардан, милтиқлардан рус солдатлари ўқларни дўлдек ёғдиридилар. Мана бирдан генерал Соколовнинг буйруғи билан ўрмон ичидан йигирмага яқин совет танклари қаттиқ сурон билан югуриб чиқди. Бу — душман учун кутилмаган әди. Хийла ўтмасдан етти душман танки дуд ва оловга чулғанди. Танклар орқасида пусиб келётган гитлерчилар саросимага тушди, улар йиқила-қўпа чекинаркан, Бектемир ўқни шигаб отди, илгари босиб боргиси келди.

Аммо буйруқ йўқ ҳали. Шу вақт душман танкларининг тўдаси худди Бектемир рўпарасидан югурди. Йигит бир зум титраб, бўшашиб кетди. Чекинсинми — йўқ. Гурун йўл бермади. Темир қўргонни миљтиқ билан қандай тешсин? Гранаталарни тайёрлашга команда берилиди. У шундагина танкка қарши ишончли қурол бор эканини эслади, дарров икки гранатани тайёрлади. Лекин у ҳовлиқди. Ҳар икки гранатани шошиб улоқтириди. Бор кучи билан отса ҳам, улар анча берида портлади. Бектемир ўз-ўзига жаҳл қилди, бўғилди. Энди нима қиссин? Аммо унинг чиниқсан рус жангчи ўртоқлари ёвни совуққонлик билан қутиб, нақ палласида иноқлик билан қаршиладилар. Гранаталар узлуксиз учди. Сибирлик дов жангчи — Дубов рўйи рост туриб улоқтириарди. У гўё ўқни писанд қилмайдиган қоя... Гитлерчилар отган гранаталардан иккитасини олдин-кетин ҳавода илиб олиб, ўзларига совға қилди: «Коптовдек илиб отиш деган ҳунар ҳам бўлар экан! Қоийлман!»— деди ичидаги Бектемир.

Душман танкларининг олдингилари ерга қоқилиб, бошқалари орқага бурилиб кетгач, ҳужум командаси янгради, Бектемир олдинда капитан Стекловни кўрди. Найзадай ўткир, кескин «ура!» садоси ҳавони титратаркан, Бектемир ўрнидан иргиб турди-да, тутун, олов ва даҳшатли қалдироқ ичидаги олдинга югурди. Шу топда унинг бутун вужудини чексиз ғазаб әгаллаган эди. Бектемир бутун кучи билан югурди. Гўё қудратли «ура» садоларининг тўлқинида учарди. Аммо қочаётган душманнинг оёқлари яна югурикроқ эди. Бектемир ҳансираф атрофга қаради. Маст қўзлари билан ов қидирди. Катта далада, ўнгда ҳам, сўлда ҳам найзабозлик қизиган. Йигирма-ўттиз қадам нарида бақувват, эпчил, юмалоқ ёш қирғиз бир фашист билан олишар эди. Фашист қочиши мўлжаллади-ю, лекин қирғиз бола қўймади, фашист автомат ила урмоқчи бўлганда қирғиз ҳалқумига чанг солиб, қаттиқ олишди, бўғиб ерга улоқтириди, миљтиқ қўндоғи билан бошини пачақлади, ҳарсиллаганича яна бир фашистни қувиб кетди. Нарироқда шоп мўйлов бир рус жангчисининг ёлғиз ўзи уч гитлерчи билан олишарди. Бектемир унга ёрдамга югурди. У яқинлашаркан, бири вақтни ғанимат билиб, қочиб қолди. Бектемир етгунча шоп мўйлов бирини алла қилиб қулатди-да, сўнггисига ҳамла қила бошлади... «Мўйлов буни албатта ейди!»— ўйлади йигит ичидаги биринчисини, қочганини қува кетди. Душманнинг буруқ-

саб ёнаётган оғир танки орқасида фрицнинг нақ рўбару³-сидан чиқди. Фриц кутмаган эди, у бир зумгина қотиб, қўзларини чақчайтириди-да, бошини мажақлашни мўлжаллаб, автоматини икки қўлда қисиб баланд кўтарди. Бектемир бўғилиб, қутуриб кетди: ё ўл, ё, ўлдир! Иккиланиш — ҳам ўлим, ҳам номардлик... Бектемир бургутдай сапчиб, душман қорнига найза урди, зарб билан урди... Немис муккаси билан йиқилди. Унинг автомати Бектемирнинг қўлига қаттиқ тегди. Душмани ўлдириш, яна узоқдан ерга пусиб отиб әмас, рўйирост ўлдириш, бу қандай завқ! Бектемирнинг юрагини әзган қандайдир бир тош гўё әриб кетди. У қовижироқ лабларини ялаб, ҳансираф, олдинга чопди. Ўзиклардан, чуқурлардан, пачоқ мотоциклардан сакраб, ёнган машиналар, танклар орасидан жанговар отделение билан сурон кўтариб чопди. Чекинаётган душман энди узоқда эди. Уларни миљтиқ ва пулемётлар ўти қира бошлади.

Кичкина жарлиқдан ўтилгач, батальон кутилмаганда қаттиқ оловга тутилди. Бектемир ёвни қувиши нашъаси билан чинакам маст бўлган — у гўё бешикдаги болани чайнаб қочган оч бўрини қувиб бораётгандай учиб борафи. Бирдан орқадан товуш әшиитди: «Ложись!» Бундо Бектемирнинг шуурига бориб етмади. У терлаб, бўғилиб чопаркан, яна ҳалиги сўз қулоқларида қайта-қайта янгради. Атрофга аланглаб, хийла орқада, ҳар ерда сочилиб чўэзилган рус дўстларини кўргач, ўзини таппа ерга ташлади. Ҳалқуми қуриган, кўз олди қоронғилашган эди. Бошидан, ёнларидан чийиллаб ўтган ўқларнинг ўлим нафаси уни сергаклаштириди. Бир оздан кейин Бектемир ер остидан атрофга назар солди. Ҳеч қандай душман қораси кўзга илинмади. «Яхши биқинибди итлар!» — ўйлади ичиди, ўқлар гўё ҳид билгандай он сари кўпроқ унинг атрофида гингшимакка бошлади. Бектемир жойини ўзгартиришга қарор қилди. Қорин ва кўкрак билан силжиш — ҳар қаричи ўлимдан оғир. Бектемир бир қултум сув ютди-да, қўзлари аллақандай ёришиб кетди. Нам ерга энгагини тираб, бир оз ётди. Кейин душман томонга кўзини овчидаёткир қадади. Ўзича шубҳали туюлган нишонларни пойлаб ўқ узаверди. Узоқ ётди. Душман олови қалинлашди. Мана сарғайган ўт қимирлади: «Шамолми?» — Йўқ, атрофдаги ўтлар, илдиздан ўсган новдачалар

Жим. Лекин Бектемир ўша ердан кўзини узмади. Ана қўпол эмаклаган фашист қораси кўринди. Бектемир ўқ узди. Қора ўчди. Ўтлар, новдачалар орқасида бошқа қораларнинг шошқини ҳаракати фира-шира кўрина бошлади, йигит тинмасдан отаверди. У ёқдан ўт чиқмади. Новдачалар яна жим қотди. Бектемир мерганликнинг натижасини кўрмаса ҳам, севинди: «Лоақал биттанг қон бўлдинг!»

Энг муҳим пайтда, фашистлар кучли тўп ва миномёт ўти паноҳида олдинга аста юра бошлагандан, Бектемирнинг ўқи тамом бўлди. Сўраса, қачон етиб келади? Куттиш мумкин эмас. Ўқсиз солдат — қиличсиз қин. Бектемир орқага қаради. Нарироқда думалаб ётган икки жасадга эмаклаб кетди.

Улганларнинг бири ёш, жуда шўх рус снайпери эди. Дам оғзи билан ҳуштак чалиб ўйинга тушар, дам хўро з бўлиб қичқирап, айниқса, буни бекам-қўст бажарар эди. Иккинчиси, қозонлик татар дўсти эди. Бектемир билан учрашганда, одатда: «Эй молай, ҳолларничик?» деб қўярди. Бектемир уларнинг ёнидан анча ўқ олди ва яна аввалги жойига қайтди.

Икки соат давом этган чидамли бўғишишдан кейин душманнинг ўт очиш нуқталари бирин-сирин янчилди. Артиллериянинг қудратли ҳимояси остида жангчиларимиз олдинга юрди. Гитлерчилар, найзаларга дучор бўлмаслик учун тез чекинди.

Кечга яқин катта қишлоқ олдида қонли, беҳад золим жанг рўй берди. Фақат қоронгилик тушиши билан аста-секин қизғин сурон тинди.

Бектемирга ногоҳ ҳаво фавқулодда ёқимли, роҳатбахш туюлди, гўё уни дим, сассиқ ўрадан тортиб олдилар. Унинг бақувват, кенг кўкраги текис нафас ола бошлади. Енбошидаги тақир ер ҳам унга юмшоқ, меҳрли кўринди. Бу ер унга кўпроқ азиз, соғинчли эди. Бу ер душманнинг кир оёғидан тозаланган, кўп қонлар, ғазаб, уқубатлар билан беомон жанг орқасида ёвдан қайтариб олинган Ватанинг бир парчаси эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Шохлари юлингап дарахтлар тепасида, баланд, сийрак юлдузлар кўзларини ҳоргин очдилар. Бектемир уларга узоқ тикилди. Унинг шуурида урушнинг қонли, даҳ-

шатли рүеси бир зумгина йўқолди. Юрак қандайдир но^з
зик дард ва кечинмалар билан тўлди. Лекин бирдан унинг
димоғини содда аскар таомининг ҳиди қитиқлади. Оч қо-
рин дарров шилиниб кетгандай бўлди, оғиз сўлакланди.
Ипдай ингичка бўлганидан жуда новча кўринувчи стар-
шина дудуқ Яшкин (ўзбеклар уни ўзаро «Лайлак» деб
атардилар) нон ва каша улаша бошлаганди. Бектемир
котелогини кўтариб, дараҳтларга югурди. Ҳамиша кулар
юз, юмaloқ, сергап рус ошпазининг чўмичи қоронгида
ҳам янглишмади — худди «норма»ни солди. Бектемир
ҳамқишлоқларининг овозини яқиндан эшилди, уларнинг
ёнига чордона қурди да, этик қўйнжидан қошиқни олиб
котелокка ботирди.

— Уч кундан буён қўлга сув тегмади! — деди Бекте-
мир нон ушатаркан, нохушлик билан.

— Таянмум қилавер. Кўнгил ёришади... — деди кулиб
Асқар полвон.

— Жуда кир-чир бўлиб кетдик... — деди Сафар чўтири
одатича секин ва мулойим, кейин ҳўрсиниш аралаш хи-
тоб қилди, — тақдир!

Қошиқларни котелокка уриб, иштаҳа билан овқатлан-
дилар. Шавла жуда тотли туюлди, ошпазни мақтадилар.
Али тажанг котелокни ялаб, кейин Яшкинни сўқди:

— Хумпар старшинанинг қўли бебарака!

— Унинг шу феъли ёмонки, — деди Асқар полвон
салмоқланиб, — сал айрмачиликка боради у...

— Тўғри, дудуқнинг шу касали бўлмаса, ўзи олтин
йигит-а, — гапга аралашди Бектемир.

— Мана, командир Стеклов бошқача... У сержаҳл
одам. Сал нарсага ранжийди, оғзидан боди кириб, шоди
чиқади.

— Нуқул онадан... — қистириб қўйди Сафар чўтири ха-
фаланиб.

— Аммо, шуниси яхшики, — давом этди Бектемир,
ҳеч вақт айрмага бормайди. Ҳаммага баб-баравар.

— Инсофи бор уни... — маъқуллади Асқар полвон.

Элатлар маҳорка ўраб, ҳузур билан торта бошлади-
лар. Ора-сира бугунги жангларининг даҳшати ҳақида сўз
борарди. Бектемир қисқа найзабозликда бир фашистни
найза билан қандай ўлдирганини айтди. Элатлар ўз за-
фарлари каби қувондилар.

— Бугун қишлоғимизнинг ови юрган экан. Сўзла,
Полвон! — деди Сафар чўтири.

— Хўш? Яна қандай хушхабар? — қизиқди Бектемир,
Асқар полвон ўз муваффақиятларини сўзлашни иста-
масди. Катта курашларда елкаси ер ўпмай, халқнинг ол-
қишига сазовор бўлганда ҳам бошини қуий солиб, жим-
гина уйга қайтарди. Элатларнинг қистови билан гапириш-
га мажбур бўлди:

— Жар ёқасига келганда нафасим ҳалқумимга тиқил-
ди. Ўқчидим. Тутун. Бир қатра сув қани? — деди Пол-
вон орасида маҳоркани сўриб. — Бирпас ўтиридим.
Бир вақт қарасам, нариги томонда, япасқи дараҳтлар ора-
сида биттаси эмаклаб юрибди. Кейин тўхтаб, пастга, биз-
никиларга автоматдан патирлатиб қолди. Йўқ, шу ондаёқ
бир ўқ билан урдим, коптоқдек юмалади пастга.

— Тутдек тўкиш керак. Шунда аламдан чиқасан,—
деди Бектемир тишини қисирлатиб.

— Мен ҳам роса отдим. Лекин ўқлар қаёққа кетди,
кафилини ололмайман,— деди Али тажанг.

— Бошни қўлтиққа олиб отгансиз-да,— деди Бекте-
мир гўнғиллаб.

— Бўлмаса-чи! Бурним билан ер ковладим,— деди
кулиб Али тажанг.— Жаҳонни дўзах қилиб юборди-ку.
Лаънати минани ўйлаб чиқарган одамнинг оғзиға...

— Шу дўзахда ҳам, Али ака,— деди Асқар полвон,—
дадил иш қилганлар оз әмас. Марусяни кўрдим — ўқ дў-
ли орасида ярадорларни олиб чиқди. Қиз бўлса ҳам, аммо
юрагида ўнта әркакнинг ўти бор...

— Пулемётчилардан Кашкаров-чи? — деди Бектемир
ёқасини ушлаб.— Шундай жойга ўқ ташиб турдики, у
ёққа ер остидан боришга ҳам юрагинг дов бермайди. Пе-
шиндан кейин душман автоматчилари ўртасига тушиб
қолди. Қутқариш учун сержант иккаламиз ўт очиб, ол-
динга босдик. Йўқ, икки гранатани улоқтириб, ўзи қуту-
либ чиқди. Мен уни бугун неча марта ўлдига чиқардим,
Йўқ, ҳар сафар, бир оздан кейин, ўнқир-чўнқирда сакраб
юрганини кўриб қоламан. Ҳа, ботирликнинг яна бир қи-
зик нусхасини кўрдимки...

Бектемирнинг сўзи кесилди, дараҳтлар устидан мина
машъум садо билан учиб, хийла узоқда портлади. Елғиз
Сафар чўтириб чўчиб Бектемирнинг орқасига ўзини олди.
Ҳаммалари кулишди. Сафар чўтириб ўзини оқлашга тири-
шиб:

— Фалокат-да. Ҳазилинг кетмайди! — деди.

— Қулогингга осиб қўйай, фашист тиқ әтган товушни

әшитади-ю, сабил минани тўғрилайверади,—дея Али та-
жанг сўкиниб ўридан турди.

— Узоқда, тусмол билан отяпти...— деди Асқар пол-
вон салмоқланиб...

Миналар тез ва яқин туша бошлади. Йигитлар бу
ерни тарк этишди. Позицияни маҳкамлашга буйруқ бе-
рилди. Жангчилар қоронгида туртиниб окоп ковлай бош-
ладилар. Бу вилоятнинг самоси ғалвирадай сув тутмас
бўлганидан, ёмғир ёз бўйи роса қўйди. Ер юмшоқ ва бот-
қоқсимон әди. Жангчиларнинг ҳаракатида ҳорғинлик сези-
ларди. Окопни ҳамма вақт тез ва зўр қунт билан қазийди-
ган, доим ўртоқларига ёрдамлашадиган Бектемир бу гал
хоҳланқирамай ишлади, ора-сира дам олиб, ҳансираф, узоқ
қазиди. Али тажанг дам белга ёпишган лойни, дам ўзи-
нинг «шўр пешана»сини сўка-сука хуноб бўлди. Ҳамма-
дан кейин әлатлари қошига келиб ёнбошлагач, унинг эс-
ки сусткашлиги тўғрисида ҳазил қилишди. Али тажанг
ҳазилни пайқамай, бирдан ёниб кетди-да, Катта Фарго-
на каналини өслади:

— Учқўргонда ер метин. Ҳапқат кетмонни ураман,
ер тошдай, сачраб кетади. Йўқ, бари бир сал вақтда нор-
мани бажариб, яна бир неча кубометр оширмага уриниб
қўяман. Ана иш-у, ана куч.

Каналда қатнашувчилар ўша хушхандон кундарни,
кўкни янгратган карнай-сурнай, қудратли меҳнат сурони,
ўйин-кулгилар, қийқириқли базмларни ёдладилар. Ва-
танинг ширин-шарбат оқсан боғларини, танти қўёшини
ёдладилар. Улар билардиларки, пахта майдонларида ҳо-
зирчуввос терим кетяпти. Лекин улардан ҳеч бири ўз
оилаларидан ҳануз хат олмаганидан, колхозда ишнинг
қандай бораётгани, агар кўп азаматлар армияга чақирил-
ган бўлса, пахта плани бажарилмай қолиши эҳтимоли,
бола-чақанинг қийналиши ва ҳоказолар ҳақида жиддий
суҳбатлашдилар. Ҳаво совиди. Ернинг захи шинелдан
ўтиб, баданиннин увштириди. Узоқда артиллерия отишмаси
бошланди. Ўнг томонда, қўшни участкада қўйқисдан ғав-
го кўтарилиди. Пулемётларнинг чакаги очилиб кетди. Ки-
чик командирлар ҳар ёққа серташвиш югуришиб, кейин
жангчиларга сергак туришни таъкидладилар. Бироқ бир
оиздан сўнг яна тинчиди. Ғақат, узоқдаги артиллерия
отишмаси кучайди. Душман ракеталари, сеҳргарнинг
машъум ўйинидай, олов қанотлари билан ҳавога юксалар,
атрофни кўз қамаштирувчи, ваҳимали, сариқ, совуқ нур

билан ёритиб юборарди. Узоқда, кечанинг қора чодиринга бурканган дараҳтлар устидан мингларча рангли ўқлар — қизил, сариқ, кўқимтиро — ҳавода олов ип чизиб учардилар. Аллақандай хаёлий, қўрқинчли, босириқли кеча.

Бектемир қўлларини энгагига тираб ётган ҳолда узоқ томоша қилди. Агар мўъжиза тариқида ўз элига саломат қайтиш унга насиб бўлса, бу хотиралар умрбод эсда сақланажагини, ҳам бир кун ўз дўстлари, яқинлари орасида шу кўрган ажойиботларини ҳикоя қилиб берса, улар ишонмасликлари мумкинлигини ўйлади. Сафар чўтирир ўрмонлар орқасидан қўтарилган ракеталарни ва ҳавода учган раинг-баранг «чўғлар»ни биринчи дафъа кўрганда, ажиналар базми деб гумон қилгани ва ҳар хил дуоларни пицирлаб тонг оттирганини сўзлади.

— Дев, ажинанинг ўзи ҳам иштонини бошига илиб бу томошадан қочади! — деди бўғилиб жангчилардан бири.

Тепада самолётларнинг бир текис, вазмин садоси эшитилди. Бектемир бошини кўтарди, ҳеч нима кўрмади.

— Бизнишлар! — деди Васька Семёнов, ротада энг ёш кўринган, чиройли, хушмуомала москвалик жангчи. — Ҳозир фашистнинг орқасини ўпиралилар...

Осмон тез тинчиди. Бир неча вақтдан кейин гарб тарафда осмон худди кун ботиш вақтидаги сингари шафақланди. Лекин ўт денгизи тўлқинланиб, он сари кўпроқ юксалди. Олисдан бу ёнғин гўё бир зумда ҳамма ёқни қамраб оладигандай, кўзларини катта очиб, нафасини ичига ютаркан, Васька Семёновнинг:

— Аҳа! Соzl Азаматлар, лочинлар! Душманга тинч уйқу йўқ бизнинг еримиизда! — деб қичқирган қувончли овозини эшилди.

— Биласанми, қай шаҳар ёняпти? — сўради Бектемир шошиб.

— Шаҳар эмас, фашист аэророми, омборлари... — жавоб берди Васька Семёнов худди аниқ билгандай ишонч билан.

— Бир ҳафта бурун у жойлар бизники эди! — деди Бектемир куюниб.

— Уруш! Чидаймиз. Лекин бир кун Фрицнинг ҳам уйини ёндирамиз! — деди Васька Семёнов сўзни пухтаглав.

Бектемирни уйқу қаттиқ босиб кетди. Бироқ ўзини вўрлаб, тез-тез уйгониб кетарди. Оёқлари жонсиз, увушган; совуқ нам ҳаво суюкларини ниналарди. Бироқ ҳор-

ғинлиқ уни яна уйқунинг унуттирувчи қўйнига итарида, Ниҳоят, сўнг дафъа кўзларини очга, уйқуни қочиришга, ўзини тетик тутишга тиришиди. Кир қўллари билан юзига ёпишган ҳўл тупроқни артди. Қўпол этик устидан оёқларини уқалади. Совоқ туман орасидан қилтириқ ой хира, мунгли, алланечук хунук боқарди. Бектемир, кўзлари очиқ бўлишига қарамай, гўё қандайдир нохуш тушдан айрилмагандек, атрофда ҳамма нарса аллақандай бемаъно, ноўрин, робитасиз туюларди. У бир қанча вақтдан сўнг ижирғаниб қашиниб ётган, шумшайиб ўтирган, унда мунда ҳаракат қилган жангчи ўртоқларини туман ичидагранг фарқ этди. Шу вақт кимдир унинг елкасига қўлини қўйди.

— А, Дубовми? Ўтири,—деди Бектемир тамшаниб.

Дубов ўтириди, ҳўл мўйловини йўғон, кир бармоқлари билан силаб қўйди. Йўқотган оиласини тасодифан топган одамдек, унинг кўзлари беқарор, хурсанд ва ҳаяжонли эди.

— Қаерда әдинг? Ухламадингми?— деб сўради Бектемир.

— Ковакка тиқилиб сичқонлар ухлайди...—дея жавоб берди Дубов.— Разведкага бордик.

— Хўш, қалай?— сўради Бектемир жонланиб.

— Э, ўлим жарига қулашга сал қолдим. Ўзим ҳам ишонмайман, қандай тирик қайтдим!

Бектемир тафсилотини сўрамади. Чунки урушда умринг илип он узилишга тайёрлиги унга яхши маълум эди.

— Қуруқ қайтмаган бўлсанг, бас!— деди Бектемир.

— Ёмон эмас. Фрицнинг нақ қўйнига қўл солдик ва бирисини юлиб келдик!— деб жавоб берди Дубов, туман орасида фира-шира миљиллаган узоқликларга тикилиб. Кейин у катта қишлоқ остонасида турганликларини, орқасида муҳим темир йўл станцияси борлигини сўзлади... «Белингни маҳкам боғла, ўзбек!» дегандай муғамбирина илжайиб қўйди. Яна нимадир айтмоққа чоғланди-ю, негадир иккиланиб, сукут қилди. Ҳаво туманли ва нам қоронғи бўлишига қарамай, маҳорка тутунини ерга пулаб, кейин сирни ичига сиғдира олмади шекилли, Бектемир томон энгашиб деди:

— Мени медалга тақдим этмоқчилар...

Бектемир панжасини ўртоғининг қўлига қўйиб:

— Қутлайман. Тўғри, қанақа медаль?— деб сўради.

— Албатта, «Мардлик учун», — мўйлови орасидан сенкингина жавоб берди Дубов.

Бектемир катта қизиқиши билан унинг жангдаги муваффақиятларидан сўради.

— Бир танкни ёндиридим, ўзинг биласан буни. Тўққизта фрицни жаҳаннамга юбордим, яна бир неча разведка...

— Ҳисобинг, дўстим, салмоқсиз әмас.

Болаларни қувонтирадиган ҳисоб! — деди Дубов бошини нохуш қимирилатиб. — Ўйла, икки ой ичиди! Ҳолбуки келган куниёқ жангга бир шўнғиб, Ленин ордени тақиб чиққанлар бор... Шундай лочинлар борки, кўкракларига қарасанг, тулаш орден ва медаль... Кўзинг қамашади. Тўғриси, гап орденларда әмас. Мен узоқ Сибирдан болачам, хотиним билан хайрлашиб чиққанимда, орденинни ўйлабманми? Мен ёлғиз ўз еримизни, Совет ерини ўйлагандим. Душманга бир ҳовуч тупроғимни раво кўрмагандим. Мен истамасдимки, ботқогимизнинг бир парча лойи фрицнинг пошнасида кетсин! Ҳозир аҳвол ўзингга маълум. Душман бутун-бутун дарёларимиздан ҳатлаб, шаҳарлар ва қишлоқларимизни ютиб келмоқда. Унинг нияти ёмон, Москвага кетаётир. Биласанми, юракка чанглал солмоқчи... Москва — руснинг юраги-я.

— Тўхта, Дубов, — деди Бектемир хўмрайиб. — Нега русники? Ўзбекни нега четга қоқасан? Москва — ўзбекнинг ҳам онаси! — Бектемир яқинда тасодифан қўлга тушган ўзбекча бир газетадаги «Москва — онамиз» номли шеърнинг мазмунини тушунтиришга тиришди.

— Хўп, сен билан талашмайман. Кремль — ҳаммамизга бош. Ленин Россиядаги ҳалқларнинг қўлларини бир-бирига жиплаб кетган... — деди кулиб Дубов. — Руснинг феъли кенг... Англадингми, яъни хасис әмас. Лекин бу нима ахир, гўё оёқларимиз ёлғиз орқага юриш учун яратилгандай. Бу — шармандагарчилик! Ахир, Ватанингга энг ашаддий ўгри, сволочь бостириб кирсин, уйингни кул қилсин, болангнинг чатаногини йириб ўтга отсин, онангни оқ сочидан дорга оссин, қизинги, хотинингни булғасин — қай бирини айтай. Жинояти беҳад ва беҳисоб. Аммо баъзи бир аҳмоқлар борки (Дубов бир нарсадан жиркангандек тупурди) уларнинг назарида бошлари шундай азизки, бўйнидан узилса, гўё жаҳон ост-уст бўлади. Тўғриси, Бектемир, орамизда қўрқоқлар, ифлос махлуқлар ҳам бор.

— Шундайлар бор, — жавоб берди Бектемир. — Ўзбек-

лар айтади: «Ифлос бўзоқ подани булғатар» (бу мақолни жуда қийналиб, тахминан тушунтириди). Тўғри, уруш қийин. Азобнинг кони, Жон ширин, аммо душмандан қочмоқ йигитга ўлимдан оғир әмасми? Ҳайронман, нега шу нарсани баъзилар англамайди? Мана мен, тоғда яшардим, колхознинг мінглаб қўйи ихтиёrimda әди. Оғзим мой, қўлим мой. Сут—сувдан ҳам қадрсиз. Яна шамолдай әрқин әдим. Ҳозир ҳаммаси тушдек қўринади. Бу ерларнинг нашъаси бошқа. Қаёққа қарасанг, қарағайзор, қалин ўрмон, рус ери гўзал. Лекин фашистлар ёқиб, емириб келяпти... Ўлим орасидамиэ. Аммо мен чидайман. Нега? Буюк партия тарбиялади мени. Совет халқлари бир зўр оила. Қўёнга ўхшаган одамларни ёмон кўраман. Бу — бир. Давлат тинч — халқ тинч.

Дубовни шу вақт взвод командири чақирди. Янги кашанда Бектемир унинг махоркасини оғзидан юлиб қолдида, бошини эгиб, лабини кўйдиргунча сўрди ва Дубовнинг деганларини ўйлаб ўтириди.

Тонг қоронгисида тинчликни совет артиллерияси бузиб юборди. Уруш худоси — тўпларнинг садосидан — Истрофил сури каби бутун мавжудотни ост-уст қилгудай қудратли гумбурлашдан ҳамма ёқ ларзага тушди. Узоқда, душман тарафида қора, дудли тупроқ миноралари ҳавога кўтарилиди. Жангчилар атакага тайёрлана бошладилар. Нафас олишлар тезлади. Юзлар ташвиш ва қандайдир мажхулият ҳисси билан буришди. Дубовнинг қовоғи солиқ, лекин одат бўйича мўйловини силаб-силаб қўярди. Сафар чўтирир Бектемирга ёндашиб, ҳаяжон билан деди:

— Тезроқ окопдан чиқсан әди!

— Нега ҳовлиқасиэ? — сўради Бектемир унга тикилиб.

— Билмадим, бу гал нима бўлади, сабрим қолмади. Юрагим алланечук қисилиб кетяпти,— жавоб берди Сафар чўтирир.

— Ўзингизни босинг.

— Менга яқинроқ юр, ука! — деди Сафар чўтирир аланглаб.

Бектемир бошини кескин қимирлатиб тасдиқлади.

Кундуз кирганга хийла вақт бўлса-да, қуёш ўз қизи — ернинг изтиробли юзини кўрмоқча чўчигандек, булутлар қўйнидан чиқмаган әди. Бирдан командирларнинг: «Ватан учун!» деган ишончли, кескин садолари жангчиларни атакага кўтарди. Тўпларнинг ўт бўрони аввалги куч, ғазаб ва

қаҳр билан самода ҳукмрон әди. Гулдурос билан келаётгани танклар орқасидан пиёдалар югурди. Бу шинелли, каскали одамлар ери титратиб, жаҳаннам пишқирган темир маҳлуқлар ва тепада чинқириб учган металл қуонлари ўртасида бениҳоя кичик, ҳам булатлар галасига кириб қолган жўжалардек ожиз, нотавон кўринди Бектемирга. Лекин уларниг ғазаб ва нафрат билан сугорилган иродаси ва жасорати темирни, метинни, ўлимни қайира олишига энди ўз руҳида ишона бошлаган әди... Бектемир бу гал ҳовлиқ масдан, довдирамасдан жангчи ўртоқлари билан иноқ ҳаракат қилишга тиришди ва дадил кетди. Лекин нима бўлса ҳам, қандайдир шарпа қучгандек, юрак ўқтинг-ўқтин ти-пирчилаб қўярди... Душманга яқинлашиш! Орадаги масофа — тамом бошқача масофа. Бу на душманга, на бизга тегишли. Бу ўлим майдони, бунинг самоси ҳам, ери ҳам ўлим билан нафас олади. Бу ердан одам денгизи қутуриб оқади. Унинг гирдоблари тўймас, золим, беомон иштаҳа билан ҳаётни ютади. Бу ерда ҳаёт ҳаётни бўғади, темир темирни ғажийди, ўт ўтни сўндиради — ҳамма нарса мавҳиётга интилади. Мингларча чақирим шимолга юр, мингларча чақирим жанубга юр — одам салтанатидасан... Бирроқ бу муazzам майдоннинг мутлақ ҳокими — ўсал, ёвуз, бузғунчи куч учун ўз соҳаси гўё торлик қиласди. Тинимсиз ютдиги дарё-дарё қонлар гўё унинг жаҳаннам чанқови учун бир томчи; ғажидиги шаҳарлар унинг тишлари орасида қолган... Янги луқмалар қидирадики, мана бешакл, бераҳм ва бениҳоя оч, ажива маҳлуқ қора қўлларини ҳеч вақт — на кечаси, на кундузи йиғиштиради. Юзларча чақирим узоқда тинч, беозор, бой қишлоқлардан ҳаётнинг золим кўргилиги бир ҳовуч кул ясади.

Бектемир ўлим даласида боради — кўзларида ғазаб яшини, оқарган юзида пўлатнинг қаҳри ва қаттиқдиги. У ўлимга ем бўлмоқ учун әмас, балки ўлимни енгмоқ учун боради, муборак тупроқни қопли этиги билан топтаган, кучли, айёр, маккор, такаббур, ваҳшӣй душманга қарши боради... Лекин душман Ватанинг кўксига темир чангали билан ёпишиб олган. Уни сурин учун олов деворидан ўтиш, қон селидан кечиш керак. Ҳар қаричи даҳшатдан зир титраган, куйган, тутикақсан ердан одим отиш керак.

Бектемир ғазабдан бўғилиб, тутикақиб югурди. Ўқлар қалин учарди. Атрофида жангчи ўртоқлари йиқилар, баъзвилари мук тушиб, жим қотар, баъзилари ажалнинг қўлида тўлғанар, баъзиларини мина пора-пора учирар әди. Бекте-

мир взвод командирига кўзи тушиши билан ўзини ёрдамга отди. Кече жангда ҳалок бўлган мийиқсиз йигитча, Кондратовнинг ўрнини олган барваста қомат, деҳқонларча камтар, содда қиёфали рус йигити младший лейтенант эди. У командирни гоҳ елкасидан тортиб, гоҳ бир қўли билан белидан қучиб яқин орадаги чуқурга туширди-да, унинг мажаҳланган, қон тирқираган болдирини илдам ва пишиқ боғлади. Ярадор рангиз лабларини тишлади, қатордан чиққанлигидан афсусланиб, жаҳл билан:

— Лаънати, бахтсизлик мунча тез! — деди лаблари титраб.

Бектемир узала ётиб қичқирди:

— Мининг, олиб чиқаман.

— Раҳмат! Керак эмас. Олға!.. — жавоб берди младший лейтенант.

Бектемир кўзларини катта очиб таажжубланди. Қайта қайта қистади.

— Олға бор! Бир илож қилиб ўзим... — деди командир буйруқ йўсенида қатъий товуш билан.

Бектемир әнди ўзини дам ерга ташлаб, дам яна туриб югуаркан, бирдан кўз олдида мина портлади, у ерга отилди. Бир зумдан сўнг қора дудли тупроқ уюми орасидан гайри шуурӣ равишда учиб чиқди. Ҳеч нарса кўрмасдан, ҳеч нарса сезмасдан хийла чопди, яна аллақандай англашимас ички қувватнинг ихтиёри билан йиқилди. Оғзи тўла тупроқ эди. Ўқиди, тупурди. Қўллари беихтиёр сувонни қидирди. Қулоқларига кимнингдир овози туюлди. Бектемир гарангланиб бошини бурди. Ёнгинасида бир жангчи ётарди. «Яраланибсан. Қара!» дея у ўз тирсагига уриб ишора қилди. Бектемир сўл қўлига — елкадан пашжагача қаради. Кейин ўнг қўлига кўз ташлади. Тирсагининг юқорироғидан қон сизарди.

Бектемир дўнгликнинг орқасига сурилиб борди. Қўлини авайлаб енгидан чиқарди. Яранинг қўриниши ваҳимали эди — эти ўйнаб кетган. Қўлини қимирлатди — оғрийди-ю, ишлайди. Суяқ шикаст топмаган. Соғ қўл билан ярани қинин бўлса ҳам пухта боғлади.

Ҳозир Бектемир йўл топиб жанг майдонидан астагина чиқиб кетиши мумкин эди. Ҳатто унинг ҳаққи ҳам бор. Емонми? Санбатга борса, докторлар дарров ярани даволашга киришадилар. Овқат, ётиш-туриш жойида. Яна ўлим қўрқувси мутлақо йўқ. Ҳатто бирон госпиталга юбориласди. То яра тузалгунча, у әрка ва иззатли меҳмон. Синчан-

лоқдан томчилаган қонни баҳона қилиб санбатга югурувчи жангчилар учрамайдими? Бектемир пешанасини тириштириб ўйлади. Бирзум иккилангандан сўнг, қатъий қарорга келди: «Йўқ, қаллобнинг юзи қора. Қўлим отишга ярайдими—бас! Юравер, номарднинг бети қурсин!»—деди-да, илгари сурилди ва бошқалар каби қазина бошлиди.

Танклар жангига мингган эди. Душман танклари дараҳтлар орасидан, тепаликлар орқасидан, жарликлардан ўрмалаб чиқиб, кескин, шиддатли ҳужумга ўтди. Улар кўп эди. Бизнинг олдинги тўрт танк қўйқисдан душманнинг беш танкини ерга қоқиб қўйди. Темир махлуқларнинг газаби гўё ҳаддига етди. Улар гоҳ девлардай югуриб, гоҳ гулдурос билан айланиб, бир-бирини ғажишга бошладилар. Йиккита ўртача танк бир-бирига яқиндан, нақ тўғридан отиб, айни вактда иккиси ҳам оғир силкинди ва бир-бирининг темир «жони»ни узди. Аммо иккисининг ҳам экипажи сабрсизлик билан ташқари отилиб чиқди-ю, бири бирини ўтга тутиб, бирпасда қизғин ўлим билан ҳалок бўлишди. Улардан ёлғиз биргина совет танкисти тирик қолган эди. Лекин у ерга суриниб четга интиларкан, ногаҳон бошқа бир танкнинг гусеницаси остида ээлиб кетди...

Дала «жонли» темирларнинг наъраси, бурқан дуд ва алангаси билан қопланди. Бир неча душман танки чап бериб, ўқ ёмгири сепа-сепа ниҳоят ичкарилашганда, уларни бор жангчиларнинг газаби қаршилади. Ендирувчи бутилкалар, гранаталар жонли қўргонларнинг темир-суягини емириди. Украиналик Радченко югуриб келаётган танкнинг тепасига қушдай учиб чиқиб олди-да, ёнилғи билан бирзумда ёндириб юборди. Чуқурда ётган Дубов эса, бошқа битта ўртача танкни устидан ўтказиб юбориб, орқасидан устма-уст икки гранатани дадил ва моҳирона отди. Танк қақшаб-қалтираб қота қолди...

Узоқни равшан кўришга имкон берадиган ўринни ишғол этган Бектемир севинч ва ҳаяжондан титраб кетди ва нарироқдаги бир жангчига томогини қириб, «Дубовнинг мўйловидан ўпамиш!»— дея қичқирди.

Бу гал ҳам мудофаа линиясини ёриб ўтолмай орқасига некинган душман танклари кўздан гойиб бўлгач, қуюқ туғун билан қопланган ва аччиқ ҳидга тўла майдонни яна жимжитлик босди.

Бектемир душман мудофаасига яқин жойдан ўрмалаб.

келган бир танкистнинг бетига қарашга ботина олмади. Унинг куюк сочсиз боши, яримта юзи жизғанак бўлиб, шалвираб турар ва гўшти шилинганд қўллари хунук ва фоже эди. Шинели билан этиги ҳануз тутаб турарди. Унга ҳамширалар илдам кўмаклашди, кейин шинелига ётқизиб аста судраб олиб кетдилар. Фақат, жимжитлик қуш уйқуси каби тез учди. Узоқда қорайган ўрмонлар устида самолётлар кўринди. Бир лаҳзадан сўнг улар жангчилар тепасидан олов қуюни сочиб ўтди. Самода бомбаларнинг инграши, портлашлар, учган ер кўмалари... Самолётлар, бу олов бўронини мунтазам суратда бир неча бор такрорлаб яна узоқлашди. Лекин ҳали уларнинг садоси ўчмасдан, қанотли оғатларнинг янги тўлқини келиб етди. Яна айни қиёмат! Жаҳлдан, алам ва изтиробдан Бектемирнинг юзлари хунук қийшайиб кетди. Не қилсинки, у қанотсиз. Бўлмаса, шу онда учеб фашистларнинг қўзларини юлиб олмоққа тайёр эди!

Жангчилар янги ҳужумни кутиб чуқурроқ қазинишга, ўзларини яхшироқ яширишга уриндилар. Гўзон, тутун орасида душман танклари яна атакага ўтди. Энди улар анча зич-тиғиз қаторлар билан, гўё ҳаракатчан, оғир, яхлит темир қуюмлар каби илгариларди. Оралиқ икки-уч юз метр қисқаргач, улар қалин ўт деворига урилди. Олдинроқда жуда моҳирона ниқобланган бронебойшчиклар узун қуролларий билан шифаб ўт очдилар. Орқадан танкка қарши тўплар уриб берди. Ўтнинг шиддатидан душман танклари пароканда бўла бошлади. Олдингиларнинг бир қанчаси қийшайиб чўқди. Бир неча танк гўё ўтнинг, сувнинг фарқига бормай, ўзини олдинга урди. Улар окоплардан оғир лўқиллаб ўтиб, гусеницалари билан жангчиларни стволлари чўғдай қизиган танкка қарши тўпларни чўнг гавдаси билан әзиб ташлашга интилдилар. Бироқ тўпларнинг оғзи бениҳоя шиддатли ўт очаркан, тўпчилар сўнгги нафасигача, кучнинг, имкониятнинг сўнгги томчисигача ишга солиб душманга қарши отдилар ва парчаланган жонажон тўпларнинг темир ўюмлари орасида қонга беланиб ҳалок бўлдилар. Жангчилар, гранаталар ёндирувчи бутилкалар билан душман танкларини мажақладилар. Улар теваракларида қутурган ажалга тик қарадилар ва ўзларининг муқаддас бурчларини виждан билан бажариб ҳалок бўлдилар. Лекин йиқилган бир марднинг орқасидан қўлида гранатаси билан иккинчи ботир рўйи рост кўтарилди. Қон ёнди, ўлик ёнди, темир ёнди...

Ваҳимали тиржайған «ўлик бөш» суратни катта душман танки сўл ёқдаги тепаликка юрди. У ис босган йиртқичдай ишонч билан тирмашарди. Бектемирга у ерда команда пункти жойлашгани маълум эди. Бирдан йигитнинг юраги сиқилиб кетди: «Бутун командани тогдай босса-я!» Бир нафас диққат билан куватди. Танк пулемётидан ўт сочиб тўппа-тўғри югуради. Тепада таниш гавда — юзош хушсурат ўспирин, контузиядан боши сал титрайдиган лейтенант кўтарилди. Граната отмоқ учун қўлни кўтарған он, яшин урган бутоқдай йиқилди... Бектемир шу пайт, «қимирлаш — ҳалокат» деган синалган дастурдан воз кечди-да, окопдан иргиб чиқди ва гоҳ эмаклаб, гоҳ сакраб чопди. Бир гранатани анча яқиндан отди. Айни вақтда кимнингдир тепада қораси кўзга чалинди. У танкнинг мотор қисмига ёндирувчи бутилка ташлади шекилли, ловиллаган темир рўдапонинг қорнидан офицер ўзини улоқтириди-да, тўппончасини тепадаги аллакимга бурди. Аммо у ўқ чиқаргунча, Бектемир милтифидан отиб уни пастга қулатди. Тутун орасида қочаётган иккинчи фашист танкчини ҳам икки ўқ билан ағдарди. Қолган фашистлар чиқдими ё ичкарида куйдими — аниқлай олмади. Энди жуда эҳтиёт билан эмаклаб ўз окопига келди, яхшилаб ўрнашиб, ковагидан мўралаган сергак юмонқозиқ каби ҳар ёққа кўз ташлади. Душманнинг сийраклашган танклари узоқда — ўз тарафига ошиғич қочмоқда эди. Бектемир ҳарсилааб, ҳаяжонланиб, таассуротини айтмоқ учун қўшни жангчига мурожаат этганди, бирдан чўчиб тушди: қўшниси тилини тишлаб, қонга беланиб ётарди. «Тушуниб бўлмайди: қимирламасанг ҳам ўласан!»— деди ичиди у.

Ботирларнинг ғазаб тошида ушалган танк ҳужуми битар-битмас, душман яна ҳужумга ўтди. Бомбалар ердан тупроқ минораларини кўтарди. Бироқ самолётлар балодор юкларини аниқ «тартиб» ҳам «вази» билан ағдариб, янги юқ учун баландлашиб жўнаркан, ногиҳон қандайдир қизил юлдузли самолётлар ўқдай учиб келди. Улар душманникига нисбатан оз эди. Бектемир ётган ерида кўкдан кўз узмади, лекин юраги аллақандай ташвиш, сабрсизлик ва ғашлик билан ура бошлади.

Фашистлар гўё чумчуқлар галасига учраган калхатлар каби дастлаб катта иштача билан жангга киришдилар. Ҳатто узоқлашган икки калхат ҳам илдам қайрилди. Кўкда машина-қушларнинг жангиги қизинди. Улар кўпроқ бир-бирларининг думларига чаңг солишини мўлжаллаб, чарх

уришарди. Ҳавода пулемётлар тариллади, снарядлар ёрилди... Мана, бир калхат тутунланди-ю, бир зумда қора-қизил оловга чўлғаниб, ерга шўнгиди. Иккинчи калхатни ҳам бир нафасда ўт қамраб олди. Бектемир, учинчи ва тўртинчи калхатларнинг жангини әмас, фақат узоқдаги кучли алантасинигина кўриб қолди. Қизил юлдуз қанотлилардан иккитаси оловланиб тушди. Калхатларнинг галаси илдам тўзиди. Улар энди думларига ёпишган ажалдан қутулиш учун айланга-айланга шох ташлаб, катта суръят билан узоқлашдилар. Шунқорлар жангчилар тепасида меҳрибонлик билан мағрур айландилар. Кейин учта учбурчакка тизилиб, шарққа учдилар. Қувончдан Бектемирнинг кўзлари ёниб кетди. Тўғриси, совет шунқорларининг мамлакат са-мосидаги донгли ишлари ҳақида ҳар куни Фронт бўйлаб учган хабарларда у пича муболага кўришга мойил әди. Гарчи у самода калхатлар бир-икки марта зирқиратиб қувилганини кўрган бўлса ҳам, лекин унчалик таъсиранмаган әди. Ҳозир совет самолётларидан ва самолётсозларидан ҳам мамнун бўлди.

Ўша куни душманинг бир неча бор қилган ҳужуми аскарларимизнинг фидокорлиги орқасида ҳар гал қайтарнилиб турилди. Тит-пит бўлган, куйган, бужрайган далага совуқ қоронғилик чўкканда ҳам жанг тинмади. Пулемёт ва миномётлардан отишма давом этиб турди. Лекин қуюқ қоронғилик ҳаракатга имкон бермади. Жангчиларга қаттиқ нон, консерва улашдилар. Кейин у окопда қаттиқ нонни кусирлатиб чайнаб, консерва билан қўшиб, маза қилиб еди. Агар яраси оғримаса нақадар завқ әди. Оғриқ уни бетоқат қилди. Докаси бўшаб кетган — қайта боғлаши керак. Аммо алам баттарроқ санча бошлади.

Бектемир рухсат олиб, бир неча ярадор билан санбатга жўнади.

Ўрмон ичидаги кенг ертўла жуда ёруғ әди. Қуюқ қоронғиликдан кирган Бектемирнинг кўзлари қамашиб, ёшланиб кетди. Одамлар, нарсалар аста-секин гавдаланди. Ярадорлар кўп. Аксари енгил. Бир нечаси инграр, икки-учтаси оғир ва ҳароратнинг зўридан алаҳисирав, алланималар деб жаварарди. Оппоқ кийимли докторлар ва ҳамширлар жуда тез ва жиддий ишлардилар. Уларнинг ҳаракатларидан, юзларидан бениҳоят чарчаганликлари сезилиб турса ҳам, лекин довдираш, ҳовлиқиши, паришонлик қатъян кўринмади. Улар ўз ишларини тиб аҳлига хостартиб, интизом билан фидокорона бажарадилар. Қонга,

ярага, инграшларга шундай одатланган әдиләркі, уларни ҳеч нарса таажжублантирумасди.

Бектемир хийла кутишига түғри келди. Чироқда ол тинланган сочлари қириқиқ, лекин сиқиб ўралган оқ рүмомла тагида иккі чаккасіда соч толалари күркам салқиб турған семиз, дүндиққина бир қыз у билан овора бўлди. Бектемир уни гапга солмоқ ниятида бир нима дейишини истади. Бироқ қизлар билан гаплашишни билмайдиган, содда йигит сўзни нимадан бошлашга ҳайрон әди.

Фақат шу топда қизнинг ўзи гүё бола билан гаплашгандек, қандайдир мулојим, юпатувчи оҳанг билан сўзлаб қолди. Йигитнинг миллати ва қаердан эканлиги ва ҳоказо ҳақида сўради. Бектемир оловдай ёниб, катта қизиқиши билан мумкин қадар (русча сўzlари етганича) батафсил жавоб берди. Шундай қилиб, яра ювилиб, тозаланиб, қайта боғланганини ҳам сезмади. Қиз қаддини ростлаб, иирик, юмaloқ кўзларини ўйнатиб деди:

— Мана тамом. Энди секин ичкарига кетасиз, у ерда яхшилаб қарайдилар.

— Нега, ярам енгил-ку, жангга бораман,— дея жавоб берди Бектемир фурур билан.

— Богатыры!— деди қиз табассум билан,— менимча ҳам мумкин. Елғиз, ҳамшираларга тез-тез қаратиш керак бўлади.

Қиз индамасдан бурилиб кетди-да, ишига киришди. Бектемир чиқиши учун қўзгаларкан, қулоқларига ўзбекча сўзлар туюлди. Катта очилган кўзлари, бир қозоқ жангчига нимадир тушунтираётган баланд бўйли, ингичка, қора, ўсиқ сочли йигитга тушди. Она юртдан узоқда ўз тилинг, ўз элатларинг кўзингга жуда илиқ кўринади.

— Сиз ўзбекми?— сўради Бектемир унга яқинлашиб.

— Ҳа,— жавоб берди у ва ўткир кўзларини бир югуртиб олиб, сўради.— Сен-чи?

— Э, асил ўзбекмиз-да, ака.

— Хўп, мен бу ерда докторман, хўш, нима арзинг бор? Ярангни боғладиларми?— деди доктор.

— Ҳаммаси жойида, доктор ака... Яқинда келдингизми? Ўзбекистонда не гаплар бор? Фронтда юраклар қон бўлиб кетди, кечакундуз қулогимиизда гумбур...

— Ҳи-ҳи-ҳи,— кулди доктор.— Бир қизиқ «афандим» бор әди, лекин айтишига вақт йўқ-да,— деди-да, кейин урушнинг иккинчи куни Тошкентдан йўлга чиққанини, ҳозиргача биронта хат олмаганини билдири ва бош

қашигани вақти бўлмаса ҳам, самимий меҳр ва биродарона садоқат билан кўзларини жавдиратган әлатнинг кўнгли учун, унинг қачон ва қаердан келгани ҳам фронтдаги аҳволи тўғрисида сўради. Бектемир сўзини қисқа қилишга тиришса ҳам, лекин баъзи тафсилотдан қочолмади. Доктор бирдан қошини чимириб сўради:

- Ўринбоевни танийсанми? Қишлоғингдан...
- Мен Ўринбоев.
- Тўпчи.

— Укам,— ҳовлиқиб деди Бектемир.— Қирғий бурун, чувак юз, ориқнина... Қаерда у?

Доктор у билан анча вақт бирга бўлганини, лекин ҳозир қайси участкада әканини аниқ билмаслигини, ёлғиз шу теваракда хизмат қиласа керак, деб фараз әтганини сўзлади. Фронтда хабардек катта совға йўқ. Бектемир ўз укасини кўргандек бўлди. Ўзини гўё ўз уйида кўрди, юрагида ғусса чанг қолмади... У худди укаси ташқарида кутиб турғандек қушдай учиб чиқди. Ёмғир ёғарди. Совуқ томчилар унинг юзига, бўйнига томиб ғашини келтирди. Совуқ шамол шинелининг әтакларини учирди, баданини увиштириди. Ўрмон сирли, ҳазин шовқинга тўла. Баргларнинг қўшиғидан айрилиқ фарёд янграйди. Бектемир қоронғида кўр сингари тусмол билан юриб, дараҳтга бошини қаттиқ уриб олди. Йўл қаерда? Қай томондан келган әди? Ёмғирлик тунда йўлсиз туртинишдай қийноқ борми? Бу ерда ҳамма ёқ ниқоб остида. Тунда эмас, кундуз ҳам базёр фарқ қиласи киши. Йигит бу ерга келгани учун ўз-ўзини қойиди. Аста-секин қора гирдобдан нарсалар мўралай бошлади. Кейин йўлни ҳам топди. Лекин шу топда қисмга қайтишдан воз кечди: адашиб ўз оёғи билан немис ичига бориб қолса, нима бўлади?! Дараҳтга суялиб, кўзларини юмди. Бошида узуқ-юлуқ хаёллар, ўйлар ва хотиралар кечди. У ҳорғинлик ва дилгирликни, ёмғир ҳам шамолнинг совуқ, нохуш товушини унугтиш учун кечималарга чуқурроқ ботишга, руҳнинг илиқлиги билан тетикланишга тиришди. Бу ғалати ички ҳолат уни элитандек уйқуга кетди...

Шовқиндан бошини қескин силкиб уйғонди. Жиралатилган чироғи билан йўлнинг қора, лой бетини йилтилатиб катта машина келди-ю, хийла нарида тўхтади, мотор бир гуриллаб жим бўлди. Ярадорларни тушира бошладилар. Шофёр ҳамшира билан анча жиддий ва қизғин жанжаллашиб олди. Машина кетидан аравалар та-

қирлаб келиб етди. Отлар кучли пишқириб сувлиқларини чайнашарди...

Бектемирнинг жиққа ҳўл бўлган, наматдай қалин шинели оғир ва сиқувчи әди. Каскасидан сув шовилларди. У бирон пана жой топиш мақсадида, у ёқ-бу ёққа лой кечиб, чодирларга дуч келди. Биттасига бош суқди. Қўйпол сўкишлар, инграш ва нидо эшитди — булар оғир ярадорлар... У ҳўл брезентга суялиб бир оз қаққайиб турди-да, кейин ора-сира оддий, аскарча ҳангама ва кулги эшитилган чодирга ўтди. Ҳўл, лекин хушбўй пичанга чордана қуриб олди. Латифа, эслаш, соғиниш, жанг... гурунгнинг мазмуни бу. Кафтларда маҳорка ўчмайди. Баъзилар ўтирган ҳолда хуррак отадилар, пишиллайдилар. Узоқда тўплар салмоқдор гумбурлайди. Ора-сира пулемётлар чакаги-чакагига тегмаган ғазабли лайчадай акиллаб қўяди. Бу жуда яқиндек туюлади.

Дараҳтлар тепасида булатли само бўзаргач, Бектемир юмшоқ лойга тизгача ботишига қарамай, кучли гайратли отдай илдам жўнади. Ёмғир әнди аста, әзиб саваларди...

Окопда бағрини балчиққа қўйди. Балчиқдан чирик, нохуш ҳид димоққа уради. Қўл лой, юз лой, нон лой. Кон лойга оқади. Ўлик әмас, тирик ҳам лой тишлайди.

Иккинчи куни пешиндан кейин, қайта-қайта қилинган ҳужум ва қарши ҳужумлардан сўнг, батальон қатъий илгари кетди. Душман ўликларини ҳам, далада айқаш-уйқаш ётган синиқ, пачоқ техникасини ҳам босиб жангчилар қишлоққа отилди. Фақат, катта йўлга яқинлашганда бирдан кучли ўт билан қаршиланди. Батальон ётишга мажбур бўлди. Йўл орқасига яширинган фашистлар бош кўтаришга имкон бермай қўйдилар. Бектемир нокулай ерда узала тушиб ётар ва тинмасдан отар әди. Теваракка миналар туша бошлади. Мана бир жангчини қора лой билан бирга учирди. Йигит астагина жойини ўзгартирди. Шу он унинг ҳаракатини сезиб қолдилар шекилли, бирдан унинг атрофига миљтиқ ва автоматлардан ўқлар ёғилди. Бектемир бир зумгина лойни ёриб ётди. Яқинда мина портлади. Унинг устига лой сачради. Бектемир гарангланиб, гайри шуурий равишда ўзини кечаги ёмғир суви йиғилган катта кўлобга отди — бошқа иложи йўқ әди. Сув жуда совуқ әди. Лекин Бектемирга бу ер дастлаб қулай кўринди. У әнтикиб, кўзларини катта очиб тураверди. Аммо беш-ўн минутдан сўнг баданини муз кесганини сеза-

ди. Теваракда ўт ҳам сийраклашди. Бектемир сакраб чу-
курдан чиқиб, сув масканини тарк этди.

Узоқда машхур пулемётчи Абдуллаев, унинг орқаси-
дан Асқар полвон пулемётни судраб борарди. «Расчёрт-
жалок бўлибди шекилли»,— деда ўйлади Бектемир ичидан.
Қориндан яраланган жангчини шинелга ётқизиб судраб
кетаётган ҳамиширага ёрдамлашди. Ярадорнинг мильтигини
олди. Қўнжи тўла сув, ҳўл кийим-бош гавдага ёпишиб
қийнарди. Эслан салқин шамолдан қўллар унча қовуш-
май, лаблар гезариб титрайди. Мана Абдуллаевнинг
пулемёти янги жойдан шиддатли ўт очди. Бектемир, пуле-
мётнинг тариллаган оҳангига сезгир қулоқ соларкан,
отувчисининг эскими, устами, нўноқми эканини дарҳол
пайқарди. Ҳозир бир зум диққат билан тинглади — элати
Абдуллаевга қойил қолди — у пих ёрган пулемётчикдек
отарди...

Бектемирга бир жангчи эмаклаб келди. Уни озарбай-
жонлик деб ўйлади шекилли: «Йўлдош!» деб мурожаат
қилди-да, душман орқасига ўтиши ҳақида командирнинг
буйруғини билдириди. Бир взводга яқин жангчи уруш дав-
рида беш еридан ўқ еганига қарамай, соглом, ғўлабир,
саддадил старший сержант Красновнинг орқасидан ер
бағирлаб кетишиди. Душман яқин эди. Ҳавода ўқ қалин
учарди. Кенг доира бўйича бориларди. Йўлда уч тўрт
жангчи ҳалок бўлди, бир нечаси ярадор бўлиб қолди.
Взвод жар ёқалаб юрди, кейин, қарийб юриб бўлмас бот-
қоқликлардан, халқоблардан, одамзод кирмаган ваҳшӣ,
чигал тўқайлардан ўтиб, қалин дараҳтли майдонда тўх-
тади. Ғўлабир, сариқ Краснов олдинлашиб, бинокль билан
узоққа қаради, сўнгра, ҳарсиллаб-гурсиллаб дараҳтга чир-
машди-да, теваракни кузатди. Дараҳтдан тушганда,
сариқ-қизғиши тукли юзида ишонч барқ уради. Бу —
жангчиларни тетиклантириди. Бектемир йўлда учраган
қийинчилкларни унутди, уни қандайдир қизиқ можаро
кутгандай юргиси келди. Бу ҳаяжонда аллақандай ташвиш
ва безовта қилувчи ҳислар ҳам бор эди. Краснов душман-
ни яқиндан ва қўққисдан чинакам рус «ура»си билан бо-
сиб, тамом яксон қилмоқ кераклигини тушунтириди.

Взвод яқинлашиш учун кетди. Узоққа эмаклаш жуда
қийин эди, яна ўзни билдириб қўймаслик андишаси, кат-
та әҳтиёт қийнарди. Ҳайтовур, ўрилмай қолган, босилган
әкинзор учради, бунинг паноҳида жангчилар анча енгил
ва тез ҳаракат қилдилар. Душманга юз қадамча қолганда

гранаталарни тайёрлаб, белга қистирдилар ва Красновнинг командаси билан «ура» дея қичқириб кўтарилишди. Жангчиларни оёқлар әмас, гўё аллақандай бўрон элтарди!

Немислар учун бу кутилмаганда чақилган даҳшатли яшин таъсир қилди. Кўзлари оловланган, лаблари қаҳрли қисилган Бектемир бор кучи билан чопаркан, пароканда бўлиб, тумтарақай қочаётган душманни кўрди. Лекин баъзилари охиригача бўғишишга жазм қилгандай, саросимага тушмасдан, катта ўсаллик билан, милтиқ ва автоматлардан отишга киришдилар, гранаталар улоқтиридилар. Аммо кучли тошқин сесканмади. Улар бир неча минут ичидагизалардан ўтказилди. Жангчиларнинг нафрат ва газаби душман қони билан унча қониқмаган каби теваракда ов қидириб изгишарди... Ҳатто юз-кўзи, мўйловлари лой бўлиб кетган Али тажанг ҳансираф туриб Бектемирга: «Ит бўлиб кетдим ҳозир. Яна бир парча фриц гўшти бўлса әди!»—деди.

Қишлоққа йўл очиқ. Вэвод илдам кетди. Жангчиларимиз узоқда дам юмалаб, дам туриб қочаётган фашистларни ўқ билан қулатиб, ё найза ва ё қўндоқ билан ағдариб югуришди. Йўлларда синиқ, бут-бутун қуроллар, сувдон, халта-хулта каби солдат буюмлари сочилиб ётарди. Ҳеч ким уларга эътибор қилмасди.

Фақат қишлоқнинг четида, биринчи уйлар бошланган жойда, қўққисдан пулемёт шиддатли акиллади. Жангчилар бир зумда таралиб, ерни қучдилар. Душман бузилган деворнинг уйилиб ётган гишталари орқасидан отарди. «Дарвозага бир кўпракни ўтқазиб, муттаҳамлар ўзлари қочибдилар!»— деди ичидагиз Бектемир ҳамда шу вақт чаққон ва дадил әмаклаб бораётган жангчига кўзи тушди. Унинг москвалик чиройли, кичкина ўспирин — Смирнов әканини гумон қилди. У яширин пулемётга қарши борарди. Ўртоқнинг тақдиди учун Бектемирнинг юраги ўйнаб кетди. Диққат билан кузатди. Жангчи оралиқнинг қарийб ярмини ўтгач, тўхтади-да, секин атрофга кўз юргуртди. Кейин, сал кўтарилган дўнглик орқасига ўтишга ҳаракат қилди, лекин бир зумда бошини оғир ташлаб жим ётиб қолди...

Бектемирнинг юрагида гўё бир нима уэилгандай бўлди. Ҳеч нимани ўйламасданоқ у сўлга, йигирма қадамча нарида ётган Красновга қаради ва унинг ташвишли кўк кўзларини илиб, боришга тайёрлигини қўллари билан ишора

қилди. Командир бир оз тараддуланиб, кейин лабини қиз миrlатди: «Мумкин!»

Бектемир, иккита гранатани маҳкам қўлда сиқиб, даста лаб бир чуқурчадан ҳамма ёққа, йиртқич тоғ қуши боққан каби назар солди ва ишонч билан бирдан эмаклаб кетди. У ернинг паст-баландликларидан, паналовчи ҳар ўт, ҳар чўп-хасдан яхши фойдаланди — энг хавфли жойда чувал-чангдек ерга қапишиб ўрмалади. У йўл четида, куйиб бир уюм қора чучала бўлиб ётган машинанинг орқасига ўтди. Душман билан ораси 30—40 қадам әди — астагина мўра-лади — фашистнинг каскасини кўрди. Шу топда унда қитдай қўрқув ва андиша йўқ, лекин ҳаяжондан қўллари сезиларли титради. Бектемир ўзини тутишга тиришиб, мўлжаллаб граната отди: портлаш, тутун ва олов... Пулемёт жим бўлди. Йигит иккинчи гранатани қўлида сиқиб, ранги ўчган ҳолда қаради. Дуд орасидан чалқамча чўзилган фашистни кўрди. Яна бир зум, эҳтиёт учун кутди-да, кейин энқайиб югурди ва ғишталар устига чиқди. Иккита фашист қўрқувдан эсини йўқотгандек, йиқила-қўпа қочиб борарди. Бектемир миљиқдан ўқ узди: бири бир лаҳза қотиб сўнг қулади. Иккинчиси, наридаги бузилган кўприкнинг ёғочлари орасида ғойиб бўлди. Бектемир пулемёт ёнида ағанаб ётган душманга тикилиб, кейин миљигини ҳавода силкиб ўртоқларига ишора қилди.

Қишлоққа қадам қўйиш билан Краснов, ўз одатича, шошмади. Асосий кучлар келиб етиб, бундан кейинги ҳаракат ҳақида қўмондонлик йўл кўрсатгунча кутишга, қишлоқни пусиб қолган немислардан тозалашга қарор қилди. Дастрлаб қаердандир бир қанча болалар пайдо бўлиб қолди. Шодликдан уларнинг ҳаммасининг кўзларида ўт ва ҳаммаси фавқулодда ҳаяжонили әди. Болаларнинг кўзларида қариларча донолик ва ҳаракатларида оғат кўрганларнинг қатъийлиги очиқ кўринарди. Уларнинг ҳаммаси оёқ яланг, кийим-бошлари юпун, жулдур әди. Болалар бир-бирларига гал бермай, бу фалокатли ерларнинг ёлғиз жонкуярлари каби, жиддий тур ва магрурлик билан аҳволни тушунтира бошладилар. Уларнинг сўзига қараганда, қишлоқда Фриц қолмаган әди. Бу кичкина, вафодор, самимий чопарларнинг хабарига ишонмаслик мумкин эмасди. Шундай бўлса ҳам, Краснов қишлоқни синчилаб оралашга қарор қилди. Бу қарорни унинг кўзларида ёнган газаб буюрган әди. Одатдагича ертўлаларга, чердакларга яширинган душман авто-

матчиларини, «сафар қочди» қилинган кучуклардек, қувиб ўлдириш орзуси унинг қалбини қамради.

Жангчилар кичик гуруҳларга бўлиниб, қишлоқ оралаб кетдилар. Бектемир кичкина гуруҳ бошида ҳаракат қилди. Катта йўл устидаги уйларга, қўраларга эҳтиёт ва андиша билан кирди. Аксар уйлар хароб ва кимсасиз эди — эшиклиар кўчирилган, деразалар синиқ; ҳовли юзида ҳар хил қақири-қуқурлар сочилиб ётарди... Бир тўп қўралар гўё қадим харобалар каби туюлди унга. Али тажанг баъзи буюмларга тама билан қўл узатди. Аммо Бектемирнинг қўзларидаги дўқ билан у қаддини ростлади-да, гўё анчайин қизиқиб қараганини кўрсатишга тиришиб, ўзини бекарволикка солди...

Қишлоқда қолган бир ҳовуч аҳоли кўчаларга тўкилган эди — болалар, аёллар, чоллар... Уларнинг бутун сиймосида, ҳаракатларида худди дор остига келтирилиб, бўйинларига сиртмоқ солинаётган пайтда, кутилмаганда афв этилган одамларнинг ҳаяжони ва ҳушсиз саросимаси туюларди. Улар жангчиларни қулоқлаб, йиги билан ёки шодликдан энтикиб, фашистлар зулми остида кечирган қора кунларининг даҳшатини баён қилишга ошиқардилар.

Бектемир емирилган мактаб биносининг харобасига беихтиёр кўз ташлаб, хўмрайиб бораркан, уни бир кампир маҳкам қулоқлади. Йигит унинг букилган қаддида, буришиқ юзларида оддий қарилек ожизлигини эмас, балки қуллик изтироби ва синган ғурурининг забунлигини кўрди. Кампир йиги аралаш инграб нималардир сўзлади. Бектемир унинг ориқ суюк елкасини силаб, титраган лаблари билан:

— Бабушка, все будет хорошо, плакать не надо! — деди.

Кампир бир неча қотирма кулчани зўрлаб Бектемира тутқазди-да, қалтироқ қўллари билан мактаб харобасини кўрсатди. Пахмоқ сочли бошини дард билан қимирилатиб:

— Лаънатилар, худодан қайтганлар! Уларга мактаб ҳам, отхона ҳам бир... Қандай кўркам, тоза бино эди. Япянги эди. Утган йил қурган әдилар-а. Ҳамма вақт бу ердан болаларнинг шовқин-сурони эшитиларди. Қандай яхши эди-а. Лаънатиларнинг қўллари чирисин! — деди қақшаб.

Бектемир худди болага сўз уқтиргандек, қайта-қайта такрорлади: «Этритга-эгримиз, ёмонга-ёмон! Фашистнинг тумшуғини эзамиз!»

Бектемир қишлоқда бир-икки соат ичидә болалардан, аёллардан, чоллардан бир-биридан фоже воқеаларни әшиди. Боши тарс ёрилгудей бўлди. Қишлоқда ҳар қарич ер фашистлар жабр-зулмининг гувоҳи эди. Унга ёш муаллиманинг осилган жойини кўрсатдилар. Кечаси әшиги тасодиған очиқ қолгани учун партизанлар билан алоқада айбланиб, отилган айбсиз чолнинг мозорини, активистканинг бола-чақаси билан бирга куйдирилган уйининг кул ва кўмирини кўрсатдилар. У етим болаларни, таёқланган чолларни, хўрланган қизларни кўрди... Қишлоқ четида, қалин дараҳтзорда ўнлаб қизил аскарнинг қиймалангандагавдаларини кўрди. Йигитнинг юраги қотди, оёқлари титради. Лекин кўз олдини ғазабнинг қора дуди босди...

Чарчаган, жангларда юлиниб-юлқинган батальон қисқа истироҳатга чиқиши керак әди. Кечга яқин жангчилар шу қишлоқда турли уйларга тарқалди. Бектемир дўстлари 'Дубов, Асқар полвон ва бошқа бир неча жангчилар билан икки хонали бир уйга жойлашди. Уй бекаси бомбадан қулоғи хийла кар бўлган, юм-юмалоқ, сергап, сербола аёл әди. Чурвақаларнинг ёшлирида гўё йил әмас, балки ойлар фарқи бўлгандек, бир-биридан ажратиш қийин әди. Бектемир учун, пилдирашган болалар, ҳурпайган ола мушук юрган, бу камбағал, лекин иссиққина хона баҳт маскани каби туюлди. Бека, умрида энг азиз ва қўнгли нозик меҳмонларни кутган каби катта шодлик ва довдираш билан хизмат қила бошлиди. Унинг қўл-оёғи тинмагандек, оғзининг муруввати ҳам ҳаракатдан бир зум тўхтамасди — урушнинг учинчи куниёқ аскарга олинган ва дом-дараксиз кетган эри, танкист қайнагаси, Ленин ордени билан мукофотланган учувчи укаси, ҳам, партизанларга қўшилиб кетган гайратли чол — қайнатаси ва ҳоказо ҳақида гапирав, гитлерчиларнинг ва уларга сотилган хоинларнинг зулми тўғрисида сўзлаб, қўллари билан бошини сиқиб қарғар; фрицларнинг одатлари, юриш-туришларини артистдек ҳаракатлар билан жонли тақлид этиб масҳара қиласр әди... Жангчиларнинг қўпи овқатланишни ҳам унутиб, қалин пичан устига юмадаб ухлаб қолишиди. Бектемир печка ёнида чўққайиб этикларини, кийимларини бирин-кетин қуритишга киришди. Қайин ўтин чарсиллаб, хушбўй ис таратиб, тоза, чиройли аланга билан гуриллаб ёнаркан, йигит бутун вужудида уйқу каби әлитувчи, май каби сафобаҳш, тотли ором се зарди. Ташқарида шамол гувиллаб кичкина, пастак дерас

заларни чертарди. Унинг совуқ нафаси әшик очиларкан, ўрмонларнинг шовқини билан оқиб кириб, йигитни бир зум ҳушёрантиради. Бектемир ҳомузга тортиб, калласини оғир қуий солган ҳолда ўй ўйларди. У узоқ Ватани, отаонаси, сермеҳнат, серташвиш, ҳамма вақт болаларнинг қий-чуви билан тўлган катта оиласи ва колхозни эсларди. У бир неча бор хат ёзган бўлса ҳам, лекин шу топгача биронтасига жавоб олмаган эди. Деразада хира йилтираган чироқ ёнига ўтиб, хат ёзишга қарор қилди. Лекин ҳорғинлик ва олов шу вақтда унда әринчоқликни кучайтирган эди. Қимирлагиси келмади — хатни әртага қолдирди. Асқар полвон уйғониб, уйқу аралаш сўради: «Ош пишдими?»

— Калланг пишгандир, кел бу ёққа! — қичқирди Бектемир.

Полвон индамасдан бошини қўйди-да, яна хуррак ота бошлади.

Даҳлиза Али тажангнинг овози эшитилди. У кар қулоқ бесага алланимани тушунтира олмай хуноб бўларкан, Бектемирга илжайиб қичқирди:

— Келаверинг, ота ўғли!

Али тажанг эшикни қаттиқ очиб кирди: «Ўзларингни олиб қочаверинглар! Яна киндигим бир дейсанлар-а?» — деди.

Бектемир кулиб, ўтиришга имо қилди.

— Зерикдингизми?

— Йўқ. Бизда ҳам тўполон. Нуқул руслар ичидаги қолибман. Гармонь, ашула,— жавоб берди Али тажанг.— Аммо сенларни кўрмасам носвойдай хумор қиласанлар, азбаройи худо!

— Оғамизсиз-да...

Али тажанг бу сўздан яшнаб кетди. Оловда йилтираган қизғиши мўйловини силади ва чўнтағидан ихчам жажжигина, нозик носқовогини олиб Бектемирга узатди:

— Укажон, бир отим от. Ўзим ясадим. Қулинг ўргилсин носчиқди.

— Қандай ясадингиз? — қизиқди Бектемир.

— Махоркани толқои қиласман. Жиндек оҳак ёки кул билан хурушга келтираман. Ўрисларга маъқул бўлди. Бошни чархпалак қиласиган бўлибди, деб кулишиди.

Бектемир қўлбOLA посадан бир чимдим тил тагига ташлаб, кейин тупурди.

— Тезакнамо-ку,— деди Бектемир хаҳолаб.

— Чўпонсан-да. Тушингда ҳам қўйнинг қумалогини кўрасан...— койиди Али тажанг. Кейин оиласини ёдлади, Ерга қараб оғир-оғир хўрсинди. Сўз бугунги жангларга қўчгач, Али тажанг ғурур билан деди:

— Одам ўлдириш осон бўлар экан. Шу шартки, агар қўрқмасанг... Мана бугун ўлик-тириклигимга қарамай отилган эдим, бафармони худо, фашистни қандай қилиб гажиб ташлаганимни ҳам билмай қолдим.

— Қизиқ, ўлимни писанд қилмасанг, тирик қоласан, ҳам қуруққа чопмайсан.... Кўп синадим. Қосим мироб айтарди: агар қўрқмасанг, әнг одамхўр дарё ҳеч нима қиолмайди — сувнинг ўзи қирғоққа чиқариб қўяди...

— Қосим миробми? Ҳа, у балиқ эди. Қўрганман,— деди Али тажанг, сўнг бирдан Бектемирнинг елкасига бир тушириб,— сенга орден беришлари керак. Чакана иш қилмадинг. Пулемётдай ўқ бўрон фалокатини енгдинг ахир. Орденинг каттасини сўра. Ҳа, бўш келма!

— Билмадим, командирлар не деб баҳо беришар экан?— деди Бектемир иккиланиб.

— Бу катталарнинг баъзи вақтда ҳаққониятдан чизиб тойиб кетади,— деди Али тажанг жиддий,— қани, қўрамиз.

Бектемир махорка ўраб, жимгина сўра бошлиди. Али тажанг қўлтиғидан ғижимланган ҳар хил қофозларни чиқарди-да, авайлаб текислаш, тахлаш билан овора бўлди. Печка устида учта котелок буг буруқтириб, шакирлаб қайнарди. Уй бекаси тинмас — ўтин ёар, сув келтирап, болаларига қарап, аскарларнинг кийим-бошлирини тозалар, яна айланиб Бектемирни гапга ундар эди: «Сизларнинг юртингизда мева жуда кўп бўлармиш. Тарвузларни одам ердан узолмасмиш-а. Бироқ жуда иссиқ дейдилар. Шундайми? Мен ҳаммасини эшитганман. Ёзда, фрицлар ҳали бу ердан узоқлигига, қўшнимизни кида бир ўзбек командир турган эди. Жуда чиройли эди у. Русчани мендан яхши биларди... Ўқиган, не-не қизларни шайдо қилди... Аммо сен ҳам ёмон эмассан. Қўзинг ўткир. Гавданг бақувват. Анча фрицни ўлдирган бўлсанг керак...»

Али тажанг қофозларидан бирини олиб, Бектемирга узатди.

— Ўқи, буни,— деди у паст товуш билан,— нима дебди? Тунов куни осмондан фашист хаzonдай ёғдирган эди,

Ўз тилимизда латинча қилиб ёзибди... Немис фалокат латинчани ҳам, ўзбекчани ҳам билар экан! Ўқи!

Бектемир қофозни ёйиб, иечка алангасига яқин туттида, хўмрайиб кўёз югуртди. Али тажанг оғзи қулоғида — дам Бектемирнинг елкаси орқали ёзувга, дам элатининг бетига қаарарди. Бектемирнинг юзи аллақандай қийшайиб кетди. Кейин лабларидан заҳарли табассум учди. Қофозни қаттиқ ғижимлаб печкага отди. Аланга лоп әтиб қофозни қамради.

— И-я! Тўнкадан ҳам қўполсан-да! — қичқирди бўғилиб Али тажанг.— Маънисини чақиб бер энди.

— Нимасига қизиқасиз, хўш?

— Ахир, буни сенга, менга, Эшмат-Тошматга қаратиб ёзибди,— кучаниб гапирди Али тажанг.— Билиш керак нима деганини...

— Бадрафда ишлатишга ҳам арзимайди...— ерга қараб тўнғиллади Бектемир.

— Сенинг бир шингил саводинг бор,— деди Али тажанг,— мен саводи роса одамдан әшиитдимки, бу ёзувда қизиқ гаплар бор экан...

— Масалан, қандай гаплар?

— Ўзбекларга сал бошқа кўз билан қарапмиш-ку...

— Балли-ә! Бош деб хом қовоқни кўтариб юрган экан-сиз-да! — деди Бектемир унга жиддий тикилиб.— Озмунча қон ва ёнгин кўрдингизми? Тўрт томонга минглаб чақирим юринг, ҳамма ёқда қон ва кулга дуч келасиз. Руснинг боласини ўтга отган фашист, ўзбекка шафқат қиласдими? Шайтонни авлиё, илонни беозор, бўрини қўйга дўст, деб билсангиэ, у вақт фашистдан марҳамат кутасиз, қофозга ёзаверади-да. «Ёлғон!» дейишга қофознинг тили борми? Душманингиз маккор бўлса, заҳарни шарбатдек ичиради... Тўғри, дастлаб мен фашистларнинг жаллодлиги тўғрисидаги гапларга лофт-қоф деб қарадим. Йўқ, таърифдан ташқари жаллодлик экан. Бу ёввойилик, жаллодликнинг кўп томонларини ҳали кўрганимиз йўқ. Кўрганиларимиз — бир учигина... Фашист беинсоф экан, жуда тирриқ экан... Модомики, уруш очибсан, майдонда қир, қирил. Аяма ҳеч! Авалдан буён уруш — хунрезлик. Лекин бола-чақа, хотин-халаж, қари-қартанглар бошидан нега ўқ ёғдирасан, тинч ҳалқининг уйига ўт қўйиб хон-монини кўкка совурасан!

Али тажанг әзилиб, бўзариб ерга тикилган ҳолда, қимирламай қолди. Лекин у қийиқ одам бўлганидан, ҳар

қандай бўлмасин, бирон эътироҳ устида ўйларди. Бектемир унинг ниятини билгандек, печка оловини ковлаб бепарволик билан деди.

— Қалай, оға, нотўғри гапирдимми?

— Сўзингда туз бор, Нафсиамрда, фашист баччагар жуда бенсоф,— жавоб берди Али тажанг.— Лекин шунни унутмаки, Ўзбекистон узоқ, дунёнинг нариги четида...

— Балли, узоқ,— деди Бектемир қалин махорка тути ни орқали қараб.— Мана бу ерларда қиши киряпти. Бизнинг юртда шу паллада токда узум, полиэзда қовун, боғда анор... Гап масофада әмас. Гитлер совет дараҳтини қулатмоқчи. У болтани нақ туп илдизига ураётир. Илдиз рус халқи. Биз мана шу илдизни сақлашимиз керак. Шунда бу совет дараҳтининг катта, кўркам, сермева бутоги бўлган Ўзбекистонни оғатдан асрраган бўламиз. Фашистлар бизни руслардан айрмоққа тиришадилар. Улар сиёсатда бениҳоя додули. Совет муштумининг маҳкамлиги шундаки, бу муштуда жуда кўп халқарнинг кучи бирлашган. Гитлер, аскарлар орасига айрмачилик солиб, муштумимизни бўшашибирмоқчи. Сиёсатда фашист эски тулки...

Али тажанг қаддини бирдан ростлаб, янги эътироҳининг кучига ишонч билан деди:

— Хўп, илдизни сақлайлик! Сен урушда ақл орттириб, сўзга чечан бўлаётисан...— кинояли илжайди Али тажанг ва давом этди.— Майли, биз ўзбеклар бу тўқайларда, ботқоқларда қонимизни тўқайлик. Бундан бизга нима фойда?! Ахир эски замонда бизни чор ҳукумати роса эзиб келган...

Бектемир яраланган тирсагини авайлаб ушлаб, кўзларини юмди. Унинг мардона очиқ пешанаси, қуюқ, әгилмас қошлари чуқур ўйни ифодалар әди. Али тажанг энди уни мот қилганига шубҳа қилмади-да, унинг сукути билан қаноатланиб, гапни бошқа ёққа буришга тиришди. Аммо Бектемир ҳар нав кечинмалар, сезгилар туманинни орасидан фикрининг учини чиқара олгач, яна аввалгидай сокин ва аста гапира кетди:

— Тўғри, Николай кўп зулм қилган. Қариялардан әшитганмиз. Бироқ ҳаммаси ўтмишда бўлган... Ўтмишда қандай номаъқулчиликлар рўй бермаган? Шаҳар — шаҳарга, қишлоқ — қишлоққа қарши туриб, дарё қонлар оққан әмасми? Ҳозирги руслар тамом бошқа тоифа рус... Булар Ленин ишчи-дехқонлари авлодлари. Совет мамлакатидаги барча халқлар учун бир хил турмуш, бир хил

закон, бир жіл мақсадни булар ўйлаб чиқарди, амалға ҳам оширди. Мана немисларни олайлик: катта халқ. Илми баланд, иш биладиган халқ. Ясаган хил-хил машиналардан ҳам билиш мүмкін. Лекин Гитлер нима дейді? У дейді: Ҳамма халқларга, ҳамма давлатларга ёлғиз ўзим хұжайин бўламан. Менга тиз чўк! Алай-балай десанг, оғзи-бурнингни қон қиласман. Фашист ҳаддан ошган оч офат. Босгани ерини чигирткадек қурилади. Русларнинг йўли-чи? Руслар дейді: Ҳамма халқлар баравар — оғанини. Бошқа сендан ёрдам сўраса, қўлингни чўз, лекин бостириб кирма! Ернинг асл фарзанди — меҳнаткаш. Текинхўрлар, сояпарлар бизга арқоқ-ариш бўла олмайди! Чиндан, ўйлаб қарасанг, ҳаққоний йўл. Ўзбек халқи ҳам шу йўлни маҳкам ушлаган. Сиз билан биз — колхозчи, яъни худди шу йўлнинг посбонларимиз...

Али тажанг бурушиқ пешанасининг ис slab, лаб-лунжини тутолмай кулиб юборди. Гўё унинг юрагини ўраган булут тараалгандай юзи ёрқинашиб кетди.

— Эсинг бутун, бегим,— деди у баланд овоз билан.— Юрагингда Ўринбой отанинг ўгити бор-да. Даданг пок одам. Қишлоқнинг авлиёси у. Ишонаман.

Бектемир, худди отасининг соғинчи билан кўкси тўлгандек хўрсиниб, ўрнидан турди. Мойли сўк бўтқани, лабини қўйдириб, татиб кўрди-да, «гатоп» деди ва Дубов билан Асқар половни уйғотди. Дўстлар тревогадаги каби сачраб туришди. Полвон азамат қулочларини ёйиб оғир керишди-да, кўзларини уқалаб, буғи бурақан бўтқадан бир қошиқни оғзига солиб бай-байлади. Кейин норозиланиб деди:

— Тузи қани?

— Туз конидамизми?— жавоб берди Бектемир.— Ҳеч нозинг қолмайди-да,— деди-ю, лекин уй бекасидан бир кафт туз сўради.

Уй бекаси дарҳол туз келтириб котелокка солди ва яхшилаб бўтқани аралаштириди. Дубов сувдондаги арақни диққат билан учта кружкага қўйди-да, тантана билан кўтарди, кейин Бектемирга сўзи ўткир дўстнинг туби билан:

— Сенинг муваффақиятинг учун ичайлик!— деди.

— Ҳа, ҳа, ич!— қистади Полвон.

— Биламан, томоғинг тақиллаяпти,— деди Бектемир кружкани аста қўлига олиб. У ичмас әди. Чекишга ўрган ганига баъзан афсуслангани учун, ичишдан тортинар,

асқар нақт ўз улушкини Полвонга берарди. Икки дўст унинг соглиги учун кружжаларни кўтариб, унга астойдил тикилаганлари учун Бектемир бу гал ўжарлик қилолмади. Арақин чорасиз худди заҳри қотил ичмоққа мажбур бўлган бемор сингари лабига яқинлаштирида, «қўйинглар!» дегандек, бир зум ўртоқларига қаради.

— Жангда қанча иш кўрсатма, агар ичмасанг, бари бир сени солдат ҳисобламайман! — деди Дубов дўстона ўқрайиб.

Бектемир оқизиб-томизиб, катта қултумлар билан симирди. Шинель сиги билан лабларини артди, қаттиқ пуфлади.

— Бас! Бундан кейин обизамзамни қидираверасан! — деди Асқар полвон кулиб.

Овқатни аскарларча, бирпастда ошаб қўйишиди. Дубов дудланган чироққа бориб, ичидаги ўқий бошлади. Эски, титилган, мойланган кир қофозга узоқ тикилди, кўркам мўйловларига табассум ёйилди.

— Емон өмас. Болалар ўқишида. Хотиним ишда. Сигир бор, — деди ўз-ўзига Дубов, ҳам қофозни қўпол қўллари билан вҳтиёт қилиб тахлаб, дафтарчага солиб, қўлтиққа тиқди.

— Неча марта ўқидинг? — сўради Асқар полвон.

— Саноқсиз, — деб жавоб берди Дубов пичанга ёнбошлаб. — Хат фронтда улуғ иш. У бамисоли вино. Вино қанча эскиса, мазаси шунча ошади. Хат ҳам эскирган сари маъноси қуюқлашади...

Асқар полвон бармоқлари билан ойларни санаб, мўлжалича шу кунларда сигири туғиши кераклигини гапирди. Бектемир ундан Абдуллаевнинг қандай ўлганини сўради.

— Абдуллаев ёлғиз қолган әкан, — ҳикоя қила бошлиди Полвон салмоқлаб. — Мен ёрдамга бордим. Уч марта жойимизни ўзгартиридик. Охирида икки дараҳт орасида жуда боллаб ниқобланиб ётдик. Бир талай фашист орқа томонимизга ўтишни мўлжаллаб қўзғалди. Дадил ва тез юрди. Лаънатилар жуда яққол кўринди. Абдуллаев жим...

— Лентани бўшат. Нақ пайти-я! — дедим унга. Йўқ, у пинагини бузмайди. Сабрим тугаб, юрагим тарс ёрилиб кетаёзди. Душман ҳамон яқинлашиб келмоқда — пулемёт соқов. Абдуллаевни туртаман. Ҳўмрайиб лабини қисади. Ниҳоят, душман нари борса юз қадам яқинлашганда, Абдуллаев ўқни бир қўйиб берди — олдинғилари бир лаҳза.

да тутдек тўкилди. Бошқалари ердан бош кўтарсин-чи! «Ур!— дейман,— отангга раҳмат!» Абдуллаев жилмаяди, отади. Мен лентани дам-бадам етказиб турибман. Йўқ, даюслар дарров миномётга хабар қилди шекилли, мина увиллаб нақ ёнига тушди. Бутун елкасини ўпириб кетди. Жон ҳолатда пулемётга ўзимни ташладим. Қани, ишласа! Бузилибди. Газабдан қорилдим. Нарироққа силжиб миљтиқдан шигаб отавердим. Бир нечтаси ўрмалаб келаётган әди, граната билан солдим. Ҳа, икки уни ҳаром қотди. Орқадагиларнинг, чамамда тарзузи қўлтиғидан тушди. Шу вақтда рус солдатлари етиб кўпайишиб қолдик-да, бирдан суриб ташладик. Абдуллаевнинг орденини, қозгозларини олиб, командирга топширдим. Эсиз йигит. Олтин әди у. Эй, қўй, ўйлама дўстим. Ҳозирги пайтинг фанимат. Эртага нима бўлади — суриштирма. Тирик қайтиш йўқ — саноқли соат, куннинг қадрига с...»

Асқар полвон ўзини пичангга ташлади. Бектемир бошини қўллари орасига олиб, столга энгашган ҳолда уйкуга кетди. Бир оздан кейин чўчиб уйғонди, дўстининг ёнига чўзиларкан, алоқачи уни йўқлаб келди.

Кескин, совуқ шамол дараҳтларни шовиллатиб әсади. Ҳаво қандайдир рутубатли ва чирик. Осмонда унда мунда юлдузлар жуда хира йилтирайди. Узоқда тўпларнинг вазмин гумбури... Қишлоқ қандайдир ҳувиллаган, ваҳимали... Бектемир, қатқалоқларга қоқилиб-суқилиб, штабга келди. Қора чироқ тутаб турган пастак оддий қишлоқ уйида бир неча командирлар ўтиради. Бектемир старший лейтенант қаршисида тик қотиб, буйруғи билан келганини айтди. Стеклов, одатicha, ўткир кўзларини чақчайтириб, генералга мурожаат қилишни буюрди. Бектемир бу хатоси учун бирпасда қизарип, саросимага тушди-да, генералга мурожаат қилди, лекин сўзлари аскарча очиқ ва дона-дона янграмади. Ёш, қорамтири, ингичка капитанга нималар тўғрисида ҳикоя қилаётган генерал Соколов ўрнидан туриб, йигитнинг ёнига келди ва кулиб қўлини маҳкам сиқди.

— Молодец, Үринбоев,— деди генерал бир қадам орқага чекиниб ва қўлларини камарга тираб.— Бугун ажо-йиб мардлик кўрсатибсан. Совет жангчиси, ўзбек ҳалқининг ўғли ана шундай бўлмоғи керак. ФриҶни ур, ўлдир, аяма! Бу кунги ишинг катта иш! Аммо бундан кейин яна яхшироқ жанг қил. Ҳамма сендан ибрат олсин. Бир кун қарабсанки, Совет Иттифоқининг Қаҳрамонисан. Йоминг

бутин Совет мамлакатида, бутун Ўзбекистонда муҳаббат билан айтилади. **Ҳалқ раҳмат дейди!**

— Ўртоқ генерал,— деди ҳаяжонланиб Бектемир,— ҳеч нарса қилмадим ҳали. Бу — планинг бир проценти...

Генерал хахолаб кулди. **Йигитнинг елкасига қўлини қўйиб деди:**

— Бир процент! Планинг жуда яхши! Жуда яхши айтдинг. Бир процент! Қани, Ҳамроқулов, элатинг билан гаплаш,— деди капитанга мурожаат қилиб генерал.

Капитан Ҳамроқулов жангчи билан ўзбекчасига салмоқдор кўришиб, ёнидан жой берди.

— Хўш, йигитча, аҳволлар қалай? Бардаммисиз? Уруш қандай бўлар экан?— деди капитан дўстона суҳбат оҳангида.— Мен бугун йўлакай меҳмон әдим бу ерда. Сиз катта совға тайёрлаб қўйган экансиз. Ҳурсанд бўлдим. Кўкрагим тоғдек кўтарилди.

— Русча гапир, Ҳамроқулов!— деди генерал.

— Ўзбекчани соғиниб қолганман, ўртоқ генерал,— деди-да, Ҳамроқулов давом этди.— Ўзбеклар бу урушда ўзларини кўрсатишлари керак. Чунки бу уруш ҳаёт-мамот уруши. Гитлерга қул бўлганимиздан кўра, майдонда мардларча ўлганимиз дуруст. Шундай әмасми?

— Албатта шундай...

— Ўзбек ҳалқи,— давом этди капитан,— энди қанотини роса ёза бошлаган эди. Ўзбек ҳалқи эндигина қўёшлий йўлга чиққан эди. Гитлер ана шу қўёшни қора булутдай ўрамоқчи. Йўқ, чучварани хом санайди, хом калла! Фашистларнинг бўйинтуругини судрамаймиз. Совет ҳалқининг шарафи учун, баҳти учун жонни, қонни фидо қиласмиз... Тўғри, шу кунгача фронтларда ишларимиз, ўзингизга аён, ўзбекча қилиб айтганда, чатоқроқ. Лекин бари бир, бизники устун чиқади. Немис-фашистларни қириб-сурис ҳайдайдиган кунлар келади.

— Шундай кунларга тезроқ етишмоқ керак эди...— деди Бектемир.

— Балли, сиз билан биз қанча яхши жанг қилсан, зафарга ҳам шунча тез эришамиз,— деди Ҳамроқулов.

Элатлар узоқ ва самимий суҳбатлашдилар. Капитан урушнинг биринчи кунларидан қатнашар экан. Ўз саргузаштининг баъзи саҳифаларини, қизиқ жанг манзараларини айтиб берди. Бектемир бу ўқимишли, содда, очиқ-ойдин командир элатни севиб қолди. У билан танишлардек сўзлашди. Ниҳоят, капитан гоҳо кўзлари қисилган, гоҳо

ҳомуза тортган йигитнинг чарчаганини сезиб, ётиб дам олишга таклиф қилди. Бектемир рухсат сўраб штабдан чиқди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Қуёш булутлар орасидан ора-сира мўралар, сарғайган дараҳтларни бир зумгина олтинлатиб, эрингандек, яна булут кўрпасига чулғанади. Асқар полвон ўзи қўнгандан чимириб ўтиради. Унинг юраги қандайдир мажҳул, ташвишли ҳислар қучогида әди. Ҳароб, юпун, талангандан қишлоқнинг изтироббахш манзараси гўё Полвоннинг кўксига ўз дардини қуярди.

Атрофдаги ўрмонларда яшириниб ётган деҳқонлар бола-чақаларини орқалаб ўзларининг талангандан инларига бирин-кетин қайта бошлаган әдилар. Баъзилари ўзлари тугилиб ўсган ерга, етти бобосининг суюги ором олган манзилга, гўё ҳар бурчагида аждаҳо пусиб ётгандек, ҳадиксираб, аланглаб киришарди. Катта йўлда эса болалар тўкилган ўқ, гильза ва ҳар хил бузилган қурол қисмларини териб, ўйнаб юардилар. Баъзан унинг атрофига тўпланиб, бу дов жангчининг узоқ Осиёнинг қизғин қуёшида қорайиб пишган, энди жангларда қаҳрли тобланган юзига мароқ билан тикилиб, чувиллаб, амакини гапга солардилар. Ўткинчи аёлларнинг кўзларида ҳам Полвон миннатдорлик ифодасини ўқирди. Полвоннинг юраги аста ёришиб, кўкси енгилланди. Махоркани бежаб ўраб, сал эшитиларли товуш билан қурама ашуналарни гинғиллай бошлади.

Кичкина фронт газетасини шамолда ҳилпиратиб Сафар чўтириларни келди. У аввалгидай мулоим, тавозели, юввови әди. Унинг шинели, аскарий буюмлари худди бир минутлик роль учун артистга нари-вери кийдирилгандек сезиларди.

— Бектемир тўғрисида ёзишибди. Сенинг тўғрингда ҳам яхши сўзлар бор эмиш,— деди Сафар чўтириларни Полвонга узатиб қувонч билан, ҳам одатича қўлинини қовуштириб олди. Асқар полвон севиниб, гўё қоронғида марварид донасини қидирган одамдай, газета бетига энгашиб обдон кўз югуртди-да, кейин шилдираган газетани яхшилаб тахлади:

— Ўрисчага қўзимиз кўр. Абдуллаев бўлганда қулоғимизга қўйиб қўя қоларди. Эсиз йигит! Қани, бу ерга ўтириинг-чи,— хўрсиниб давом этди Полвон.— Тонгдан буён дилим сиёҳ... Емон туш кўрдим. Афтидан, кампирим қазо қилганга ўхшайди. Дуогўйимдан айрилдим, элат!

— Девона бўлдингми?— деди Сафар чўтири ранги оқариб.— Сўэла тушингни!

— Тушимда энам оппоқ матога чулғанган,— деди Полвон жиддий, салмоқланиб.— Ўтган йил ўзимиз очган шағал йўл ўртасида қиё боқмай кетяпти. Хотиним сочларини ёйиб, әшикда шумшайиб ёлғиз ўтирибди. Маълум: энам ўлган!

Сафар чўтири тушга қаттиқ ишонарди. Уйқудан тургач, аксар вақт тушини ёдлар, тушнинг узуқ-юлуқ ипларини бир-бирига улаб, белгили маъно чиқаришга тиришарди. Полвоннинг тушини у чиндан ҳам машъум деб билди ичада ва қўнгли бузилиб кетди. Аммо ўртоқни юпатиш учун лоқайдлик билан:

— Ўйлашга арзимайди, ука. Кампиринг калтакдек бақувват өди. Сен сўл ёнбошинг билан ётиб қолгансан. Ажава тушлар ана шундай бўлади,— деб тушунтириди.

— Ростми?— сўради Полвон болаларча маъюслик билан.

— Бўйингдай тўппа-тўғри. Ана, Бектемирдан ҳам сўра. Одатicha, шахдам, текис қадамлар билан Бектемир етиб келди. Дўстининг ташвишини ишончсиз кулги билан йўқотишига тиришди ва қўлидан тортди.

— Ёздингми? Меники тайёр. Юр, юборамиз. Энанг кўзига суртиб-суртиб ўқииди...

— Сен ёз, Темирчам,— деди Полвон,— мен ёзсан, ҳарфлар худди найзадан қочган фашистдай сафдан чиқиб кетаверади...

Бектемир чўққайиб ўтироди, противогаз сумкасини тизасига қўйиб: «Сўйла!»— деди.

— Меҳрибон энамга, ўртогим Шарофатхонга, жажжи қизчам Гуландомга,— деб бошлади Полвон.— Қариндошуругларга, таниш-бидицларга кўпдан-кўп соғинчли салом. Алҳамдулилло, мен сиҳат-саломат юрибман. Сизларни ҳам соғ-саломат, ўйнаб-кулиб юришингизни (Полвон бир зум тўхтаб давом этди) табиатдан сўрайман.

— Худодан десанг-чи!..— деди Сафар чўтири ранжиб.

— Эскилар худо, янгилар табиат дейди... Иккиси ҳам бир бўлса керак. Шундай әмасми?— деди. Полвон кулиб

ва яна давом әтди.— Онажон, мени йўқлаб, йиглаб-сиқ тами. Шукур, таним соғ, кийим-бошим бут, хўрагим жоинда. Ёр-биродарларим билан уруш ичидагун-тун айланиси юрибман. Тақдирда эгамнинг қудрат қалами билан ёзилганини кўрурмиз. Онажон, дуо қил. Ёлғиз ўғлингман, хизматингни оз қилдим... Шарофатхон! Қизчам Гуландомни жуда согиндим. Унинг ширин сўзлари ҳеч вақт қулоғимдан кетмайди. Аввалги хатимда мен унинг суратини сўраган эдим. Кўзим йўлда — кутмоқдаман... Шарофатхон, колхозда гайрат билан ишланг, колхоз тўқ бўлса, фронтда биз тўқ, рўзгорингиз ҳам мўл-кўл бўлади. Яна сиздан бир илтимос шуки, мени десангиз, кампирнинг кўнглини зарра оғритманг. Кексалар ёш боладай әрка бўлиб қолади. Қўлдан келганча хизматини қилиб, дуосини олинг. Мен томонимдан қизчамни ўпиб-ўпидиб қўйинг. Уни асло хафа қилманг. Асқар полвоннинг дунёда ягона ҳазинаси Гуландомдир. Бизга тез-тез хат ёзиз туринг. Хат ярим дийдордир, деб ёзувчи Асқар полвон.

Бектемир хатни конвертга солаётуб бирдан тўхтади ва газетадаги ўзлари тўғрисида ёзилган хабарни қиршиб олиб, хат билан юборишни тақлиф қилди.

— Менини ҳали арзимайди. Сен юбор,— эътиroz қилачи Полвон.

— Довдирама! Ҳамирнинг учидан патир...— деди Бектемир қатъий йўсинда.

— Жуда соз,— маъқуллади Сафар.— Колхозчи биродарларга совға бўлади.

Учинчи кун батальон кутилмаганда олдинги позицияга чақирилди. Қишлоқдан тунда чиқдилар. Илк саҳарда позицияни ишғол өтиб, мустаҳкамланишга киришилар.

Душман мудим стратегик аҳамиятга эга бўлган станцияда жуда маҳкам ўрнашган ва уни ҳар қандай қурбон бадалига бўлса-да, қўлдан чиқармасликка тиришарди. Икки кун энг қонли, энг золим жанглар ҳайнади. Тўплар кеча-кундуз ўт пишқириди. Тўпчилар ҳолдан кетиб йиқилгунча отдилар, рус, украин, ўзбек, қозоқ ва бутун жангчилар дўзахнинг ўтёқар, ўткавлар шоввоэлари каби, фавқилбашар гайрат ва ғазаб билан ишладилар. Миналардан, спаряд ва бомбалардан ернинг кўкси лўлиниңг чирман-

дасидек йиртилди. Ҳамма ёқда танкларнинг қора-қизил алангаси гурилларди. Булултар қорайди, дараҳтлар кўмирланди, аскарларнинг юзлари исдан, тўзондан даҳшатли ниқоб кийди.

Икки кун ичida айrim взводлар ўн марталаб ҳужумга ўтдилар. Бектемирнинг батальони бир неча соат ичida олти марта ҳужумга борди. Окопларда, блиндажларда қизғин, омонсиз, ҳаддан ташқари қонли ва даҳшатли бўғишималар қайнади. Бектемир душманни ўқ билан урди, найза билан санчди, гранаталар билан парчалади! Аскар полвон маст, қутурган, дарғазаб филдай эди. У қоида, усул ва тартибга риоя қилмасдан, девдек солишарди. Тиканли симлар орасида юзи, қўллари қонга беланганд ҳолда уришаётганини бир зумгина, жанг сурони ичida томоша қилган Бектемир қайноқ ғазабдан ҳушини йўқотган бўлишига қарамай, чўчиб кетди.

Душман қалин зирҳга ўралишга тиришди. Улар танкларини подадай ҳайдадилар. Кўкда самолётларнинг машъум товуши ўчмади. Совет жангчиларининг қоядек мустаҳкам руҳини душман даҳшатли шовқин-сурон, ҳеч вақт қулоққа ҷалинмаган, ёввойи, манхус садолар бўрони билан ларзага солишга уринди. Ҳар ерда қайта-қайта қарши ҳужумга ташланди. Ниҳоят, руҳий атака! Кўкрагига автоматлар осган ўлчовли одимлар отиб, қора булулдек масофани қамраган қалин фашист тўлқини келмоқда. Даҳшатли, бемаъни манзара! Бу безбет, маст, қутурган ва шу билан бирга ўлимдай совуқ, ғазабнок, гўё даф этилмас маҳлуқлар девори бир зумдан сўнг ҳамма нарсани топтаб, ерга қапиштириб ўтадигандай...

Бектемирнинг кўзлари телбаларча олайиб кетди. Дубовнинг мўйловларида ғазаб ёнди. Аскар полвоннинг қирғий бурнининг катаклари тез-тез очилиб қисилди. Окопларда милтиққа бош қўйган бир кўп жангчиларнинг ранглари оқарган эди. Бироқ совет жангчиларининг руҳи, иродаси синмади. Фашистлар: «Ҳа, мана, олдик!» деб ўйлаганда, бирдан ўқ бўронига урилди. Гитлерчилар девори бўйлаб ўлим катта наъралар солди. Лекин қутурган, маст фашистлар ўз ўликларини босиб яна илгари юрди. Бу ҳол бир лаҳзагина юз берди холос! Совет ўқи шиддатни он сари кучайтиаркан, фашистлар дастлаб саросимага тушди-да, сўнг бирдан тумтарақай қочди..

Совет жангчиларининг эгилмас ботир руҳи душманни баттарроқ қутуртириди. У ҳар дўнгга, ҳар тошга ёпишиб, ҳар қарич ерни тиштириноғи билан ушлашга уринди...

Иккинчи кун тушдан сўнг жангчиларимиз темир йўл станциясига суқулиб, душманнинг асосий кучларини улоқтириб ташладилар. Фақат, станциянинг ўзида яна қонли жанглар рўй берди. Фашистлар томлардан, уйлардан, ертўлалардан тинмасдан ўт очдилар. Фақат кечга яқин душманнинг әнг сўнгги ўчоқлари ўчди. Лекин хароб бўлган станция ўт ва қалин дуд ичиди әди. Катта омборлар, ҳар нав юқ ортилган юзлаб вагонлар жингиртоб бўлиб ёнарди. Ҳар қадамда қон ва ўлик...

Бектемир гарангланиб, ҳансираф, чеккага чиқди-да, ўзини ерга ташлади. Гўё ичини ёнғин кемиргандай бутун гавдасини қизгин иситма қоплаган әди. О, қани, бир ютум сув, бир ҳидлам муздек тоза ҳаво!.. Хийла вақтдан кейин нафаси ростланди. Лекин боши оғир ва гаранг әди. Уфққа оғган қуёш, кўкни тутган ва ис орасидан гўё қора шиша орқали кўринганга ўхшарди... Қуёшга ачинди. Ҳудди қуёшнинг ўзи тутунланиб әриб кетаётгандек тујолди. Йўқ, Русия, Украина, Кавказ, Тоҷикистон дала-ларида ва унинг ютида қуёш олтин соchlарини зилол тоғ сувларида юваркан, унинг табассуми поёнсиз далалардаги гўзаларнинг қордай тоза, майин, илиқ момиқларида чақнар, теримчи қизларнинг дур тишларида, қўшиқларида, олтин зиракларида ёнар әди.

Йигит узоқдан ҳайбатли темир уюмлари сингари ағанаб ётган пачақ паровозларга тикилди. Уларга ҳам ачинди. Унинг учун паровозлар қудратли, ажойиб жонли махлуқлар әди. Ҳозир улар қандай аянчли ва забун!.. Кейин юзида қандайдир ёт нарсани сезиб, қўллари билан пайпаслади: сўл чаккасида ёнгоқдай турра. Зараарсиз! Үнг сонини ҳам ўқ ялаб ўтган экан. Ҳамширалар оғир ярадорларга ҳам қарашга улгура олмаганларидан, пашшани қувишга тоби келишмаса ҳам, уриниб ўзи боғлади. Бирдан ёдига Асқар полвон тушди. «Нима бўлди у?»— юраги увушиб кетди. Икки кун ичиди жуда кўп ўртоқлар ё абадий, ё вақтинча кўздан фойиб бўлган әди. Кеча команда пунктига учта душман танки бостириб келганда, юмaloқ сержант ўлган әди. Стеклов бугун эрта билан душманнинг шиддатли атакасини қайтараркан, бир неча жангчи билан қуршовда қолиб, сўнгги нафасигача курашга ва ниҳоят, уни тирик тутишга астойдил интилган

гитлерчилар назарида, сўнгги гранатани портлатиб ўзи парча-парча учиб кетган эди... Сафар чўтиро кеча оқшом оёқдан яраланиб, госпиталга жўнатилган. Бугун эрталаб Али тажанг қўлдан яраланиб, ўрмон оралаб қаёққадир жўнаганини Бектемир кўрган эди...

Йигит ўрнидан туриб, аста юрди. Бир гуруҳ рус жангчилар ўртасида Асқар полвонни кўрди. У қорайиб униқкан. Шинели бир неча еридан йиртилган, куйган, тешилган эди. Фақат манглайида янги дока қордай чақнарди.

— Хўш, баҳайр? — сўради Бектемир бўғилган овоз билан.

— Ажал ўпид ўтди. Бугун жуда ҳазилни ошириб юборди, сволоч. Думбамдан ҳам чизи мой кесиб олди-я... Э, сенгаям қичиқлик қилибди-ку.

— Бизни аста-секин чайнайдиганга ўхшайди.... — деди Бектемир, ғамгин зўраки илжайиб.

Дубов қайдандир пайдо бўлди. Уларнинг иккисини имлаб, гўё аллақандай сирни баён қилмоқчидек, бир чеккага элтди-да, қўйнидан чоракта арақ чиқарди, шишанинг тагига бир уриб, әпчиллик билан очди.

— Эҳ, ғамнинг арраси бу! — деб Полвонга узатди. — Янги командир — капитаннинг боши нодир бош экан. Бўлмаса, бу ерни эсэсчилардан бир ҳафтада ҳам тозалаш имконсиз эди.

— Сал хотинчалиш кўринади, — деди арақни қултулатиб ютгандан кейин Асқар полвон.

— Нозик ва олифта! — деди Дубов мўйловини бураб.

Бектемир шишани индамасдан оғзига олиб борди-ю, лекин бирдан тараддуллангандек, бошини чайқади. Фақат дўстларининг ўқрайишлари билан кўтарди. Озгина ичиб Дубовга берди. Дубов бир онда шишани бўшатиб четга улоқтириди. Кир қўллари билан лабларини артди. Ҳамманинг кўзи узоқдаги осмонни ютмоқчидек қутуриб юксалган даҳшатли ёнгинда эди.

— Ен, Россия ён! — деди Дубов ғамгин товуш билан, секингина. — Сен тарихда кўп марта ёнгансан. Аммо ҳар гал оловдан пўлатдек тобланиб, олмосдек ярқираб чиққансан! — Дубовнинг қаттиқ, қаҳрли кўзларидан ис босган кир юзига бир-икки томчи тиниқ ёш юмлади...

Жангчилар кечқурун Стеклов ва Красновнинг тантанали кўмиш маросимиiga кетдилар.

ЕТТИНЧИ БОБ

Батальон ошигич суратда мустақамданишга киришди. Нима бўлса ҳам бу ишғол этилган муҳим позицияни қўлдан бермаслик керак эди. Бу пунктда барқарор бўлган совет кучлари душманнинг сўл қанотини катта таҳдид остида қолдирганди. Яна янги кучлар олиб яхши тайёрлик билан бу ерда ҳаракат қилинса, ҳужумни муваффақиятли давом эттириш, кенгайтириш мумкин эди. Бутун кеча душман тўпларининг момақалдириғи остида эртаниги жангларга шошқин тайёрлик бошланди. Пиёдалар, тўпчилар, сапёрлар, танкистлар, алоқачилар ва ҳоказо — ҳамма мижжак қоқмай, фавқулодда фидокорлик билан ишлади. Душман эртаси асосан, совет кучларини синаш, пийнаслаш ниятида баъзи участкаларда озгина куч билан бир неча топқир ҳаракат кўрсатди. Кейин кун бўйи гоҳ кучли, гоҳ суст артиллерия отишмаси, разведкачиларнинг фаолияти давом этди.

Бектемирнинг кайфи дуруст эди. У әнди улоқчи от сабрсизлик билан улоққа интилгандек, жанг суронига отилгиси келарди, оддинги позицияга илк қадам қўйиб, ҳар нарсадан ҳадиксирагандай теваракка жонсарак ва ожиз қарайдиган янги жангчилар орасида ўзини пиҳини ёрган хўроздай сезар ва уларга далда бериб, ўзини қандай тутиш, хавфдан қандай сақланиш ва ҳоказони мумкин қадар ўргатишга тиришарди. Миналар ва снарядларнинг товушларига қараб фарқ қилиш ва уларнинг теваракка қиладиган таъсири ҳақида тушунтиарди. Жимжитлик вақтларида ҳам душман окопларидан кўз узмас, бирон қора кўриниб қолса дарров ўқ узарди. Баъзан фашистлар билан «ҳазиллашар эди». Биронта пачоқ касканими ёки бошқа нарсани окоп четига қўярди. Фашистлар газаб ланиб бу қорага зумда ўт очарди. Шундай пайтларда гоҳо бирон душманнинг шарпаси унинг ўткир кўзларига чалипар, Бектемир шу он милтиқ тепкисини босарди. У, батальонда снайпер леб ҳисобланмас эди-ю, лекин отишда яхши бирон снайпер каби маҳоратга эгалигини ўзи биларди. Буни кўп марта синаганди. Аммо камтарликдан бу хусусда бирорвга, ҳатто дўстларига ҳам чурқ этиб оғиз очмасди...

Бектемир жангчи учун ҳар хил қуролларни эгаллашнинг аҳамиятини мутлақ англаган эди. Шундай пайтлар келардики, душманни «максимка» дан ёки тўпдан урсанг

яна яхшироқ. Фақат бунинг учун билиш керак. Билсанг, керакли пайтда доғда қолмайсан.

Бектемир ҳар вақт турли қуролларга зеҳи соларди. Илгари Искандарнинг тилсими каби очилмайдигандек кўринган қуроллар унинг зеҳнига таслим бўла бошлади. Бу ерда у машҳур Иван Самариндан — юзини қизғиш тук босган, ингичка товушли, кўримсизгина жангчидан душман автоматини ўрганди. Иван Самарин буни тунда «тил» тутгани борганда, постда турган фашистни ногаҳон босиб қўлларини боғлаб судраб келаркан, ўлжа туширган эди.

— Жангчиларга обед улашилган вақтда душман тўплар ва миномётлардан ўт оча бошлади. Қора тупроқ уюмлари учди. Бектемир катта иштаҳа билан биринчи қошиқни оғзига солған эди, окоп деворига ясалган улгурга йиқилди. Баъзилар оғзидағини ютишга улгурмай қонга беланди. Отишма тингач, Бектемир унгурдан аранг чиқди. Котелокка қараб, худди сичқонни панжасидан чиқарип юборган мушукдай, нохуш минғиллади: шавла юзини қалин тупроқ босганди. Қошиқ билан аста тозалашга уринди. Кейин бир қошиқни оғзига солиб, худди лой чайнагандай бўлди. Тупурди ва сўкинди. Бир жангчи ҳозиргина рўй берган шовқин-сурон тўғрисида гап сотаркан, у овқатини бемалол еб ўрнидан тургач, этигининг қўнжи қонга тўлганини пайқади. Жангчилар, дўстона кулиб ҳазил қилишди: «Қалай, шавла ширин эканми?»

Асқар полвон хўмрайиб Бектемирга деди:

— Афанди, ҳамма шовқин-сурон менинг чопоним устида экан, деганидек, ҳозирги ғалва шавла туфайлидан экан... Илиққина ҳиди ҳали димогимга ҳам етгани йўқ эди-я, бир нима тарс этиб тегди-да, қўлимдан учиб кетди...

— Қўявер, қозончанг балога қалқон бўлиди...— деди Бектемир илжайиб.

Кечга яқин жангчилар совға олишди. Бектемир мўъжазигина ҳалтачани, гўё муборак жойдан келган азиз дўстининг совға-саломи каби ҳаяжон билан очди. Ҳалтада икки қути «Наша марка», бир жуфт дастрўмол, ўн икки дона печенье, бир ҳовуч шоколад конфет, тиш порошоги, чўткаси билан, атир совун, қалам, қофоз ва конвертлар бор эди. Қалтираган қўллари билан дастрўмолларни ёйиб кўрди: иккаласи ҳам оқ шойидан. Четларига тўқ қизил ипакдан ингичка нафис уқа чизилган. Тўрт

бурчагига кўк бинашфа, шафтоли ранг ипаклар билан гуллар тикилган. Рўмолнинг ўртасига қизил ипак билан: «Ватан учун!» деган сўзлар ёзилган эди. Бектемирнинг кўзларидан учқунлар сачраб кетди. Ипак гуллар унга тоб чаманларининг чечаклари каби жонли, нафис туюлди. Уни завқ билан ҳидлагиси келди. Собиқ чўпон майсаларда ястаниб ётганда уни шундай жажжи, шўх, нашъя ва нур билан нафас олган гуллар қуршарди. Унинг юрагини тотли биро қайғу ва согинч тўлдирди. Бектемир битта печенъени курсиллатиб, конвертларни титди. Биттасининг ичидан майн қофозга ёзилган кичкина бир мактуб чиқди. Русча хатга телмура-телмура, бир рус жангчисига мурожаат этди. У титраган қўлларидаги қофозга энкайиб, бутун борлигини унутган ҳолда берилиб ўқиди.

— Олдин мана менга келган хатни эшиш,— деди жангчи ўртоғи,— ҳар бир сўзи юракни чўғдек ёндиради. Йўқ, бу сўзлардан масти бўлиш мумкин.

У ҳаяжонли товуш билан ўқиди. Бектемирга ҳам ёқди.

— Ўзини ҳам кўриб қўй. Ўзи чиройлими, хатими?— деб жангчи фотокарточкани кўрсатди. Оқ беретка остидан соchlари жингалак-жингалак осилган, юзлари тўлағина, кўзлари сузук ёш рус қиз. У худди эркалангандек, бошини ноз билан сал этган. Унинг бежирим лабида самимий ва маъсум юракнинг жилvasи бўлган майн табасум...

— Ажойиб қиз әкаи. Юрагинг уряптими?— деди Бектемир.

— Қани, мумкин бўлса агар. Томска учсан-у, учкунгина ёнида бўлсан...— деди жангчи.— Ҳозиргача хат билан гаплашиб тураман. Уруш битдими, дарров бораман. Менинг қаришиб ҳеч кимим йўқ. Ассалом, деб эгиламан. Бардаммисиз, кайфингиз қалай. Тонечка, дейман. Кейин чўлп-чўлп ўпаман,— жангчи гўё жонли бўсанинг тотини туйган каби лабларини ялаб қўйди-да, хўрсиниб давом этди.— Лекин кўкрагингда шундай гўзалининг расми билан, уни ёдлаб, жангда ўлсанг ҳам арзийди... Қани, хатингни бер-чи!

Бектемир секин-секин ўқиб, сўзларни тушунтириб беришни сўради-да, кўзларини қисиб, диққат билан тинглади. Фрунзе шаҳридан бўлган қиз шундай ёзган эди.

«Салом, жангчи ўртоқ! Мен билмайман, сиз ким, русми, украинми, ўзбекми, қозоқми, қирғизми, лекин мен аниқ биламанки, сиз улуғ Ватанимизнинг асл ўғлисииз,

муқаддас совет тупроғига бостириб кирган, озодлигимиз ва баҳтимизнинг ашаддий душмани бўлган гитлерчи ваҳшийларга қарши азиз жонини, ёш қонини аямай жанг қуилувчи қаҳрамонсиз. Сизнинг мардана ишларингиз билан фахрланамиз. Узоқ фронт орқасида бўлсак ҳам қалбларимиз сиёнинг Ватанга муҳаббат ва садоқат, ҳам қаҳрамонлик ҳислари билан тўла юрагингиз билан узилемас пайванддир. Жангчи ўртоқ, Ватанимиз ҳақиқатан катта таҳлика остидадир. Қабиҳ душман мамлакатимизнинг муҳим ҳаётий ўлкаларини босиб олмоқда, қаҳрамон боболарнинг муборак суюклари ором олган, шон-шарафларнинг жонли гувоҳи бўлган маданиятимизнинг улуғвор ҳайкаллари юксалган жойларимизни ифлос оёқлари билан топтамоқда. Гитлерчи каллакесарлар панжаларини оқ соқол оталарининг, оқ сочли оналарининг, баҳтили совет болаларининг маъсум қонларига ботириб илгариламоқда. Баҳтсиз оналарнинг кўз ёшлари, болаларнинг қони, қизларнинг таҳқирланган номуси учун сўнгги нафасгача курашинг. Ўлим, тиэ чўкиш ийк!

Азизим жангчи, бутун совет кишилари, болалардан тортиб, чол ва кампирларгача — фронт учун, ғалабамиз учун фидокорона ишламоқдалар. Мен бу йил 10-синфи битирган әдим. Мақсадим олий мактабга кириб рассом бўлиш әди, ўз санъатим билан Ватанимизнинг гўзаллигига янги гўзалликлар қўшиш менинг истак ва хаёлим әди. Уруш бошланди. Мен орзуларимни яхши кунларга ҳавола қилдим. Ҳеч тараддуздиз заводга ишчи бўлиб кирдим. Анча мураккаб станокда ишлайман. Киши астойдил уринса, ҳар қандай мушкулни енгар әкан. Кундан-кун ишим ривож топмоқда. Заводимиэда ҳар куни янги-янги меҳнат қаҳрамонлари етишаётир. Мен улардан ортда қолишни истамайман... Икки акам фронтда. Синглим алоқачи бўлиш учун ўқиётир. Фронтга жўнаш кунини сабрсизлик билан кутмоқда. Онам кўчириб келтирилган болаларни совет ватанпарварларининг меҳрибон қучоқларига жойлаштириш билан машгул. Биз кўп ишлаймиз — лекин кўзимизга яна оз кўринади. Бизга бу ҳисиз қаҳрамон жангчилардан юқди. Чунки сизлар фашистларни кўп қирасиз, лекин қониқмайсиз, яна қўпроқ қиришга интиласиз. Шундай бўлиши керак, албатта.

Севги ва ҳурмат билан кўзларингиздан ўпаман:

Клара Пронина.

Бектемир оғир сўлиш олди. Юрагидаги ҳаяжондан ранги ҳам сал оқаргандаи. Яна бир карра ўқитди. Үзини унтиб тинглади-да, кейин бошини чайқаб, деди:

— Ақлли қиз. Юраги баланд қиз. Фашистнинг ёмонлигини түғри айтибди, бу ерларни кўрса яна яхшироқ тушунарди. Жуда яхши йўл тутган Клара: аввал душмандан Ватанини сақлаш керак. Бунинг учун ўқ қуийш, милитиқ, пулемёт ясаш керак. Яхши замонлар келганда ўқийверади. Ўзбеклар айтади: ҳар ишнинг ўз вақти-соати бор...— Бектемирнинг фикрига бошқалар ҳам қўшилди. Иигит мактубни авайлаб тахлаб қўлтиққа тиқди. Гўё мактуб қўйнидан учиб кетаётгандек шинели устидан бир неча бор пайпаслаб қўйди.

Кечаке ғоят қоронги ва изғиринли совуқ бўлди. Совет жангчиларининг қўққисдан бостириб келишидан ҳадиксираган душман бутун туни билан тартибсиз ўт очиб чиқди. Бектемир окопда нам тупроққа қоришиб, мужмайиб ўтиради. Қалин қоронгиллик унинг юрагини эзар, совуқ шамол қулоқларида ғувиллар, юзларини тирнар әди. Кечаке узоқ, гўё чексиз каби. Қаердандир ярадорнинг истиробли инграши әшитилди. Асқарнинг ўт ва қон ичидаги тобланган юраги нечундир оғриб кетди. Асқар полвон бир-икки марта унинг тиззасига бош қўйиб қуш уйқуси қилиб олди. Бектемир қизни — Клара Пронинани эслади, суратини юбормаганидан, ундан боладек ранжиди. Хат ёэдирив юборишга қарор қилди. Фақат ҳамма сўз ўзиники бўлиши керак. Нимадан бошлашни ўйлади. Чиройли маъноли сўзлар қидирди. Дастрраб шу жумлалар унга жуда мақбул бўлди: «Фарҳод сеҳрли кўзгуда Ширинни кўриб ошиқ бўлади. Унинг юргига жўнаб, у ерда тоғларни ёриб сув келтиради. Ширин юргига қўшин тортган душман билан уришади. Мен сизнинг жамолингизни хатингизда кўрдим...» Хўш, у ёни қандай бўлади? «Сизга ошиқ бўлдим» десинми? «Йўқ,— ўйлади Бектемир,— қўққисдан-а... У бундай гапларни сира хотирига олмагандир. Қизнинг севгилиси бордири... ҳам эртакнинг нақ ўзи...»

Бўзарган, булатли тонг ёришди. Дараҳтлар устида туман тутундек бурқиди. Нам ва совуқ ҳаво ҳорғин баджнинг суюкларигача оғритарди. Бектемир ҳомузга тортиб увишган оёқларини силади. Руҳни қаноатлантирувчи ҷарақлаган олтин тонгларни эслади. Лекин улар қандайдир ёрқин хаёл ва қайта такрорланмайдиган узоқ туш каби

туюларди. Кийимлари тупроқ, кир, ювилмаган юзлари аллақандай күл тусли аскарлар хомуза тортиб, қашиниб ўтиришарди. Баъзилари хўмрайиб нон чайнашарди. Эрталаб у ёқ-бу ёққа ҳаракат кучайгани учун, одатдагича, ҳар икки томонда пулемёт ва митиқлардан отишма бошлианди. Бектемир пахмоқ сочли, семиз, ҳамма вақт юзидан табассум ўчмайдиган ёшгина ҳамширага тирсагидаги ярасини қайта боғлатаркан, Дубов пайдо бўлди. У қизнинг бурнини аста чимчилаб, қулогидан чўзib жигига тегди-да, мўйловларини селкиллатиб кулади. Ҳамшира ишни битиргач, Дубовнинг мўйловини масхара қилиб ҳазиллашиб жўнади.

— Ҳазиллашиш керак,— деди у Бектемирга,— қон юришади. Фронтда ҳазил катта гап. Бўлмаса, дилгирилик кишини еб қўяди.

Дўстлар нари-вери нонушта қилиб бўлгач, жанг бошлиниб кетди. Душман қаттиқ артиллерия тайёрлигидан кейин атакага ўтди. Фашистлар ҳар вақтдаги каби танклар орқасидан ўрмаладилар. Лекин ҳамма нарсани кунпаякун қилишга қудрати етадигандек кўринган қўпол, сурбет, маккор куч, совет оловига дош бера олмай, пароканда чекинар, кўп ўтмасдан яна олов бўрони билан мудофаани ёриб ўтишга интиларди.

Асқар полвон «хотинчалиш әкан» деб таърифлаган янги командир — капитан Николин, ингичка, нозик юзли, кўзлари сузук, кичкина жуссали, ўттиздан ошмаган йигит — орқага силжимасликка қарор қилди. Кўп марта ўқ дўли, миналар жаҳаннами орасида у дадил юрди, қаттиқ сиқиқ остида қолган жойларга югурниб, жангчиларга далда берди. Душман гоҳ ўнгдан, гоҳ сўлдан урушди, кутимаган онда, гоҳ орқага санчишга тиришиб, маккор ниятларни кўп қўллади. Бироқ Николин ҳар сафар душман планларини илк рўй берган биринчи аломатлариданоқ пайқаб олар ва қатъий, кескин тадбирлар кўриб, унинг маккор ниятини, ковакдан бош чиқарган илон бошини янчгандек янчиди ташларди. Бироқ душманинг сон жиҳатдан ортиқлиги равшан эди. Чошгоҳда фашистлар танклар ва солдатларнинг катта талафотига қарамасдан, станция тарафга силжиш учун жадал интилган пайтда, қўшни участканинг аҳволи оғирлашгани ва унга ёрдам кераклигини капитан Николинга телефонда билдирилар. Николин учун ҳозирги пайтда ҳар бир жангчи қимматли эди, ҳар бирининг ўрни умумий мудофаанинг мувваф-

Фақияти учун зарур әди. Пешанасини буриштириб, ҳансираб ўз вазияти ҳақида сўзлаш учун оғиз очганда телефон ишдан чиқди. У бўғилиб, жаҳл билан муштини тиззасига урди.

Мина ва снарядлар минут сайн алоқани бузардилар. Лекин Анохин ва татар қизи Сония Ҳабибулина каби алоқачилар дўлдай ёғилган ўқлар остида ҳам фавқулодда фидокорлик билан узилган жойларни дарров топар ва ажойиб тезлик ва уқув билан тузатардилар. Йикки-уч дафъя уларнинг ишига Николиннинг ўзи ҳам ҳайрон қолган әди. Улар алоқа йўли бўйлаб ҳар ерда ҳозир-нозир әдилар.

Николин сабрсизлик билан телефонни олди. Телефон яна ишларди. Унинг ташвишдан озган, тортишган юзларида алоқачилардан мамнунлик сезгиси кўринди, даҳшатли гулдурос ичидаги бўғилиб, томоқ қириб вазиятнинг жиддийлигини тушунтириди. Фақат буйруқни бажарражагини билдириди. Кейин йўғон гавдали, пайваста қош, қора кўёз, қирғий бурун младший лейтенант — грузинни бир рота билан «С» қишлоғига юборди-да, айрим бўлимларнинг командирларига чексиз сабот ва чидам билан сўнгги нафасигача жанг қилишни буюорди. Уз роталаринигина әмас, ҳар бир жангчининг жанговар ишидан хабардор бўлишга тиришди. Мардларга ташаккур билдириди. Қўрқоқларнинг жазосини берди.

Душманнинг қутурган атакалари кескин, шиддатли қарши атакалар билан қайтарилиди. Совет тўплари очиқдан душман танкларини ва пиёдаларини нақ пешанасидан дангал ура бошлади.

Николиннинг қалбини янги бир қўрқинч таталарди: ўқдори, озиқ-овқат унда чегарали әди. Йўллар қаттиқ тўрга тутулиб турилганидан юкларнинг тез етиб келишидан шубҳа қиласиди. Шунинг учун ўқ-дорини мумкин қадар тежашга киришди. Душман бу қийинчиликлардан фойдаланиб, станция томон сиқиб келди. Лекин бундан нарига ўтишга мадори етмади. Николин нешиндан кейин, ўқ-дори, қуроласлача запаси келгач, шиддатли атака билан душманни еуриб, ўқотган позицияни қайтаришга қарор қилди. Ўзига бўйсунгандай командирларга вазифани содда, равшан тушунирди. Бу атакада шиддат ва тезлик ҳал қилажагини яхши таъкидлади. Айниқса, у команда берган ондаёқ ҳамма жангчилар ердан дадил қўзғалиб, олдинга отилишлари кераклигини уқтириди. Николин атакани ҳимоя қилувчи муҳим ўт

очиш нуқталарини текшириб чиқди, ҳамма тадбирларни бир-бир ўйлади. Ниҳоят, оқарған юз билан ҳаяжонини бо-сишга тиришиб, ўрнидан рўйи рост турди-да, душманнинг кучли ўти остида ингичка товуш билан команда берди. Жангчилар «ура» садоларини кўп марта қайтариб, душманга отилдилар. Николин қўлидаги тўппончасини силкитиб олға томон югурди. Аммо душман очган ўт шундай қалин, шундай омонсиз әдики, жангчилар ерга қапишмоқча мажбур бўлдилар. Николин ҳам ўзини чуқурга отди. Жансираф, ўқчиб бир оздан кейин базўр нафасини ростлади. Қулоқлари том битгандек гаранг, боши қизғин ва оғир әди. Бироқ фикри равшан ва тез ишларди. Нима қилиш керак? Орқага қайтиш мумкин эмас. Ётаверсанг, душман ўти бир оздан кейин ҳаммани нобуд қилади. Энг яхши йўл — олдинга босиш. Бундай талафотнинг маъноси бор! Аммо унинг юрагини шубҳа кемираради: «Борди-ю, жангчилар команدادан сўнг ердан қўзғалмаса! Жон ширин ахир...»— ўйлади у. Лекин бўлинмасида яхши болалар сийрак эмаслигини биларди. Сўнгра, шундай оғир, масъулиятли пайтларда командирнинг шахсий жасорати ва ўрнаги бир онда юзларча одамларни қанотлантирадиган қандайдир сеҳрли кучга эга эканига асло шубҳа қилмасди. Николин тетиклик учунми, ёки чанқаганидан, ғайри шуурий равища сувга қўл чўзди. Бир неча қултум ютди-да, бирдан ўрнидан иргиб туаркан, равшан-аниқ команда берди. Бирлаҳзадан кейин у, қонга тўлган кўзлари билан атрофга қуш боқиши қараб, яна командани тақрорлади. Биринчи бўлиб, ўзидан йигирма-ўттиз қадам нарида ётган жангчи Васильев турди ва миљтишини ўқталган ҳолда маҳкам ушлаб аллақандай даҳшатли, газабли товуш билан: «Ватан учун, ўртоқлар!»— дея қичқирди-да, олға қараб югурди. Бошқалар ҳам ўша он иноқлик билан олдинга отилдилар.

Николин мақсадга әришди — худди ўйлагани бўлди. Талафот оз. Лекин душман яна кўпроқ нобуд бўлди. Душман ўз ярадорларини ҳам ташлаб тумтарақай қочди. Николин қўлдан кетган муҳим позицияни яна қайта қарийб әгаллаган әди. Елғиз кичкина бир тепаликка фашистлар тиш-тироғи билан ёпишиб олишди. У ерда қизғин жанг бораарди. Николин душманни ундан улоқтириб ташлашга энди имони комил әди. У йўлда кетаётисб худди ҳозиргина пойгадан қора терга тушиб қайтган, бироқ ҳали кўзларида ғайрат ёниб турган отдаи ҳарсилловчи қорамтириб бир жангчига дуч келди. Бу ҳали ҳаммадан олдин кўта-

рилган жангчи ёди. Николин унинг тўзон босган елкасига оғаларча қўлини қўйиб:

— Раҳмат, Бектемир. Ҳаммани ўз орқангдан эргаштирдинг. Сенга ташаккур эълон қиласман! — деди.

Довдираф қолган Бектемир шошиб:

— Совет Йиттифоқига хизмат қиласман! — деб бақири.

Николин завқланиб кетди. Унинг юзидан гўё ҳамма ташвиши энди бирдан йўқолди. Командир, полевой сумкасидан бир парча қозоғ олиб, алланималарни шошиб ёзди-да, деди: «Энди сени газеталарга ёзадилар». Николин, Бектемирнинг қўлини маҳкам қисиб, уни сабрсиз кутиб турган лейтенант билан команда пунктига жўнади.

Тепалик учун кетаётган жанг борган сари шиддатли тус олмоқда ёди. Жангчилар бир дафъа уни әгаллаган ёди, ҳадемай душман яна улоқтириб ташлади. Николин старший сержант Даъяков бошлиқ бир отделение жангчиларни ёрдамга юборди. Булар орасида Бектемир, Асқар полвон ва Дубовлар ҳам бор ёди.

Старший сержант тепаликка ўнг ёқдан ҳужум қилишга қарор қилди. Пулемётни жуда усталик билан ниқоблаб муҳим жойларга ўрнашириди. Бироқ буни пайқаб қолган душман миномёт ва пулемётлардан ўт бўрони очди. Жангчилар ўзларини пухта яшира олганлари учун талафот жуда оз бўлди. Ўт тингач, Бектемир инидан мўралаган юмонроқозиқдай, атрофга кўз югуртириди. У ўртоқларининг газабдан ёнган кўзларини кўрди. Ҳамшиralар чаққон, дадил ўрмалаб ярадорларни ё устиларига ётқизиб, ё шинелда тортиб, гўё чумоли йирикроқ нарсани инига судрагандай, бениҳоя қийинлик билан силжирдилар. Бунинг устига душман кўпинча пайқаб қолиб пулемётдан ўқ сепарди. Ярадорлар инграр, алланималар деб бақирав, баъзилари эса изтироб ва иситманинг зўридан талваса билан бирдан саҷраб турар, сўнг ҳушсиз йиқилар ёди...

Иккита ўртacha танк ҳимоясида тепаликка қаршидан ҳужум бошланди. Душман уни қайтаришга жон-жаҳди билан уринаркан, бу фурсатдан фойдаланиб, старший сержант жангчиларни аста-секин тепаликка яқинлаштириди. Ниҳоят, қаршидан келувчиларнинг сиқифи остида өсанкираб қолган фашистлар устига рус аскарлари ташланди.

Душман окопларига биринчи бўлиб бир неча рус солдатлари билан Асқар полвон етиб борди. Қочаётган фашистларни орқасидан ўққа тутишиди. Аламдан кўзлари

хунук қийшайған душман офицери окопнинг бир бурчагидаи сапчиб чиқиб қулоч отди. Дубов узун қўлларини ҳавога чўэди. Шу чоқ у шунқордек гранатани ҳавода илиб олди-ю, ўша лаҳзанинг ўзида келган томонга улоқтириди — душман офицерининг узилган қўллари ҳавода учди. Дубов, одатича, бошини бир чайқаб қўйди... Бектемир тиз чўкиб, боплаб узоққа қочаётганларга отаркан, яқиндан автомат тариллади. Теварагида ўқларнинг «чив-чив»и эшитилди. У дарҳол ерга ётиб, бошини панага олиб, атрофга аланглади. Сўлиб әгилган қалин кўкат орқасида патирлаётган душман қорасини кўрди. У, нечундир, ўзини яширишни ҳам истамасди. Бектемир ўқ узди. Қора йиқилди. Бектемир унинг қуролини олиш умидида, лекин эҳтиёт учун, әмаклаб яқинлашди. Чалқанча ётган, кўкраги қон, даҳшатли суратда юзи оқарган, ранги ҳолсиз фашист бирдан бошини кўтарди — гўё ўлик тирилгандай. У гавдали, яғриндор ёш йигит эди. У бир қўли билан бўшаган автомат дискасини чанглалади-да, Бектемирни отишга уринди. Бектемир милтиқ қўндоғи билан унинг пешсанасига бир урди. Душман шилқ этиб тушди. Унинг бир оёги тиззадан дабдала бўлган, иккинчиси ҳам қонга бўялган эди. Бектемирнинг ўқи эса, унинг ўнг кўкрагини тешганди. Душманнинг чидамалииги Бектемирга таъсир қилди: «Ёвсан, лекин тан бермоқ керак», — деди ичиди йигит. Кейин ўлжа автоматни бўйнига осди.

Аламзада бўлган фашистлар тепаликни омонсиз тўп ва миномётлар ўти билан қопладилар. Портлашлардан ҳеч нарсани кўриш мумкин эмасди. Кўп жангчилар гарангланиб оёқда тура олмасдилар. Кейин танклар ҳимоясида душман автоматчилари ҳужум қилдилар. Бизникилар қаттиқ жанглардан сўнг позицияни қолдиришга мажбур бўлишди. Тепалик учун бўлган жангда яралангани старший сержант Дъяковнинг ўрнини Дубов олди. У момақалдироқдай туриллаган овоз билан команда бериб, жангчиларни контратакага кўтарди. Бектемирнинг ёнида ака-ука Қосимжон билан Ҳошимжон боришарди. Уларнинг бугун биринчи бор жангга киришлари эди. Улар худди әгизаклардек, чеҳралари бир-бирларига ғоят ўхшар, гавдалари қарийб фарқсиз, кўринишда ювош одамлар эди. Улқани муаллим, кичиги студент эди. Булар, тиригимиз, ўлигимиз бир дегандек, бир-бирларидан ажralmaslikka тиришар, ердан кўтарилганда ҳам, ётишга тўғри келганда ҳам, ҳамоҳанг, иноқ ҳаракат қилардилар.

Қосимжон мукка йиқилди. Шу он Ҳошимжон ўзини снаряд ковлаган чуқурчага ташлади-ю, бирдан бақириб йиғлади: «Вой укажоним!» Бектемир ўзини қатқалоқ пасиға олиб муаллимга қаради. Ҳошимжон укасининг гавдасини қучоқлаб фарёд қилар, жон-жаҳди билан бақирап эди: «Ётма, тур, югур олдинга. Үласан!» Муаллим меҳрибонини қучоқдан қўймасди. Бектемир югуриб келиб унинг елкасидан тортди. «Қасос ол!» дей бақириди, муаллим гўё устидан қайноқ сув қўйилгандаи сапчиб турди. Телба кўзлари билан Бектемирга боқди-да, укасининг қонли милтиғини чанглалиди ва шамолдай учиб, Бектемирдан ҳам ўзиб кетди. Бектемир уни кўздан йўқотмасликка тиришди.

Фашистлар совет жангчиларининг шиддатли контратакасидан шошиб қолишли. Лекин тезда ҳушларига келиб, қаттиқ қаршилик кўрсата бошладилар.

Муаллим Ҳошимжон ўқ бўрони ва атрофда қайнаган ажал суронини ҳам писанд қилмай, олга югурди. Яна сал югурса, фашистларнинг устига ўзини ташлашини фаҳмлаб, ҳансираб тўхтади. Лекин гранатани кетма-кет ғазаб билан улоқтириди. Кейин ётиб ота бошлади.

Душман тепадан жанг билан чекинаркан, муаллим яна ҳаммадан олдинда ўтга кириб кетди.

Кўёш булатларга қон йўллари сочиб ботди. Кўкси титилган, бутун кун ўт ва тутун бурқириатиб инграган далага қоронгилик кўча бошлади. Ҳўмрайган дараҳтлар орқасидаги қандайдир бир бинода қора дуд аста кўтарилади. Бектемир ўлниклар ҳозиргина йиғиб олинган, қонлар ҳали ерга сингмаган тепалик бағрида хоргин чўзилган эди. У оч — эртадан буён туз тотмаган. Ҳозир у халтасида озуқ борлигини ҳам билмайди. У хаёлон, ҳали ҳам қизғин суронли жанглар, қон ва ўлим орасида юради.

— Соғмисан, бегим? — деди Асқар полвон ўз дўстининг елкасига қўлини қўйиб. Йигит уйқудан уйғонган каби бошини кўтарди. Шундагина у жимликни сезди. Бунга ишонмагандай атрофга назар ташлади. Эз иссиғида бирдан музхонага кирган кишидек, оқшом совуғини туйиб, бадани жунжиди. Дўстлар бир-бирларига тикилиб жим қолишли. Оғиз очмоқда хоҳиш йўқ эди. Муаллим Ҳошимжон келди. Унинг кўзларида фоже қайғу, ваҳший кин ёнарди.

— Ўтиринг, куйманг, — деди Бектемир.

— Ҳаммамизниң жонимиз қил устида турибди. Қилингиз бугун узилмадими — хурсанд бўлинг! — дея юпатди Асқар полвон.

— Оёқсиз, қўлсиз қолса ҳам майли эди, — деди Ҳошимжон йиглаб ва укасининг қони суртилган милтиқ-қа тикиларкан. — Сизлар танимайсизлар, ажойиб йигит эди, истеъоди зўр эди. Мабодо әшитса, онамнинг юраги ёрилади-да! Дўстларим, энди бориб шўрликни бир чеккага кўмайлик.

Ҳаммалари индамасдан бир онда қўзғалишди. Укасининг жасадини ўт орасига яшириб қўйган эди. Ҳошимжон дарров топди. Бектемир мурдани шинелига ўради. Кейин Асқар полвон билан авайлаб кўтариб катта йўлнинг четига, баландроқ холи жойга әлтишди. Ҳошимжон булоқдай қайнаган кўз ёшлари билан чуқур қазишга киришган эди, Асқар полвон унинг қўлидан белни зўр билан тортиб олди-да, қандайдир дев гайрат билан қабрни бирпасда ковлаб ташлади. Ҳошимжон укасини қучоқлаб, юзларидан ўпа-ўпа йигларди. Бектемир жасадни чуқурдаги Полвонга узатаркан, aka бетоқат, ўзи ҳам бирга кўмилишга тайёрдай, ҳўнграб юборди.

— Қибла қаёқ? — сўради Полвон йиғламсираган товуш билан.

— Шаҳид учун ҳамма ёқ қибла. Қўявер, дўстим! — жавоб берди Бектемир.

Баландлиқда кичкина дўмбоқ мозор пайдо бўлди. Асқар полвон чўққайиб, ичиди «Қулхуволлоҳу аҳад»ни уч марта такрорлаб, фотиҳа ўқиди. Муаллим ҳам ихлос билан титраган қўлларини очди. Кейин, дўмбоқ тупроқни худди узоқ айрилиқдан сўнг ерни қучоқлагандек, чуқур меҳр билан қучди.

— Кечаки, бугун ўлган ҳамма ўзбекларга бағишладим, — шивирлади Полвон Бектемирга.

Кўкда икки юлдуз чақнади — исмисиз, мажҳул аскар мозорининг шамлари! Даражатларда шамол узоқ осиёлик ёш шаҳидга мотам тутган каби ҳазин ингради.

Муаллим чуқур хўрсиниб, базўр ўрнидан турди.

— Қасос олинг. Ҷардга даво шу. Қонга — қон, жонга — жон!.. дейдилар-ку. Яхши шиор, — деди Бектемир.

— Қасосни бошладим, — деди муаллим бошини қўйи солиб, лекин тетик овоз билан. — Фақат ўч билан юпаниш қийин. Бунинг бир томчи қони юз фашистнинг қонига ҳайф кетади!

САККИЗИНЧИ БОБ

Генерал ертўлада бир гуруҳ офицерлар билан сухбатда. Ҳаммаси қуюқ папирос тутунига чулғанган.

— Лекин ўртоқлар, вазият ниҳоят оғир ва хавфли, — папиросни тез-тез асабий сўриб деди танбехловчи оҳанг билан генерал-полковник Соколов. — Фоят масъулиятли замонлар... Ев сиқиб келяпти. Ишқилиб, солдатни қаттиқ интизом, Ватанга муҳаббат ва эътиқод руҳида тарбиялаб, бутун кучимизни бир бақувват муштга йигамиз. Станцияни бериш асло мумкин эмас, қадам силжимаймиз. Тўғри, солдатлар ҳорган, сийраклашган, лекин тоза кучлар, қурол, аслаҳа-анижомлар келиб турибди. Энг муҳим ва зарур нарса — солдатлар. Солдат уқувли, өпчил, ботир бўлмоғи лозим. Солдатни тарбия этар эканмиз, унинг юрагига, руҳига зийракланик, мардлик, жасорат қўйишимиш керак. Ўртоқлар, вазиятимиз хазбр-хатарали, лекин ўлсак-да, одим тисланмаймиз.— Генерал бир он сукутдан сўнг,— она-Ватанни сақлаш муқаддас бурчимиз ахир, партия буюк, азамат, енгилмас!— деди ҳаяжон ила ва тахтадан ясалган омонат ўриндиқча ўтириди.— Бай-бай-бай, тоза тутунига ўралибмиз. Папирос, папирос... бас-бас, барҳам берайлик,— деди кулиб.

— Жуда оғир, она Россия мушкул аҳволда, даҳшатли зим-эйё кунлар.. Ичимда олов... — деди капитан кўйиниб ва папиросини қаттиқ-қаттиқ сўриб кулдонга солди, узун асабий бармоқлари ила эзди.

Командирлар истеҳзоли кулишди.

— Россия боқий, у ўлмайди!— деди қатъий оҳангда подполковник.

Ҳамма бир оғиздан маъқуллади.

Аҳволнинг жиддийлиги, ҳар бир солдатнинг, офицернинг бурчи ҳақида генерал қисқа равишда гапирди ва ўринидан қўзғалди:

— Штабга бориб аҳвол, вазият, қурол-аслаҳа ҳақида билиб келаман. Вания, машина тайёрми, тез бўл!— деди товушини кўтариб ва чойни қулт-қулт ичди.

Командирлар дув қалқидилар ва генералдан рухсат олиб чиқиб кетдилар.

Эртаси яна бир неча топқир қисқа, лекин шиддатли қоюли жанглар рўй берди. Тепалик бир неча соат мобайнида беш марта қўлдан-қўлга ўтди. Аммо Николин ўз позициясидан бир қарич ҳам орқага силжимади. Бу —

муваффақият әди. Чунки душманнинг атакаларини у ҳа³
водан ҳимоясиз ва танксиз қайтара билган әди. Агар
умумий шароит имкон берса, капитан ишғол әтган пункти-
ни яна узоқ сақлай олишига ишонарди.

Тун ярмидан ўтганда, Николиннинг уйқусизликдан
қизариб қовжираган кўзлари, гёё кимдир манглайига
тўппонча тирагандек, бирдан очилиб кетди: телефон жи-
ринглади — генерал Соколов қатъий қаҳрли товуш билан
чекинишга буйруқ берди. Николин оғиз очишга улгурма-
ди, генерал телефон трубкасини ташлади. Чекинишга
буйруқ! Газаб ва нохушликдан ориқ юзи қийшайди. Буй-
руқнинг мазмунини ўйлади. Ўнгда бизнинг иккита рота-
миз қуршовда қолган әди.

Николин бутилка — қора чироқ дуди билан қоплан-
ган ертўлада тишини қисиб бирпас айланди-да, қўл фо-
нарчасини ёқиб, харитага энгашди. Ҳақиқатан аҳвол оғир
эканига ишонч ҳосил қилди. Шошилинч ҳаракат қилма-
са, душман уни эрта билан темир ҳалқа ичига қамаси
мумкин әди. Душманнинг маккор ва қўрқинчли ниятини
ойнадай равшан кўрсатган харитадан хўрсиниб бошини
кўтарди. Дарҳол қўл остидаги командирларини тўплади,
лекин улар шошимасдан, довдираласдан пишиқ иш кўриш-
лари учун ўзини қўлга олишга тиришди. Ҳатто товуши-
даги ҳалжонини сездирмасликка уриниб аҳволни ту-
шунтириди. Бир зумгина бошлар ўз-ўзидан әгилиди. Қўзи-
лар ер остидан туманли қаарди. Ғақат лейтенант деди:

— Балки ҳозироқ биз қуршовдадирмиз. Немис ҳал-
қа ясашга мастер...

Николин кескин бир қадам ташлаб унга яқинлашди.
Баҳайбат гавдали лейтенант олдида у боладай әди. У
муштумини оғригуича қисаркан, тупук сачратиб:

— Нима демоқисан? Таслим бўлайликми! — деди.

— Ўртоқ капитан, мен... демадим... асло... — жавоб
берди лейтенант титраган товуш билан.

— Сизнинг товушингиз шундайми... товушингиз! —
Николин бошқаларга кўз юргутириб чиқди-да, оёқда тур-
ган ҳолда чекиниш планини тушунтириди. Унинг планича,
чекинишни қўриқлайдиган отряд ҳимоясида, аввали пиё-
далар, кейин артиллерия, ниҳоят, обозлар ҳаракат қи-
лишлари керак әди. Мумкин қадар тез, лекин душманни
тамом гафлатда қолдириш учун, беҳад әҳтиёт ва айёрлик
 билан бажаришни уқтириди. Кейин муҳим ҳужжатларни
йиғишириб, дуд босган илиқ ертўладан ҳаммадан кейин

чиқди... Николин олдида қўққисдан тўхтаган машинадан генерал тушди.

Саҳар чоғи әди. Қуюқ, баҳайбат, баджаҳл булутлардан йирик ёмғир томчилари савалаб турарди.

Николин дарҳол қоматини ростлаб честь бераркан, генерал қўл узатди.

— Фоже воқеа! — деди Николин ҳаяжонли товуш билан. — Лекин станциянинг мудофааси пишиқ әди...

Генерал сукут әтди. Ичдан қаттиқ хафа әди у. «Рус халқи, Совет давлати, Партия нима дейди? Ватан чексиз қайғуда», — ўйларди ичидা.

— Фалокат, лекин ҳечқиси йўқ, муваққат воқеа... — деди генерал папиросни асабий сўриб ва зўраки кулимсираб. — Шарафли тарихимиэни унумтманг. Улуғ Россия Бонапартни ҳам Москвага қадар тортиб, кейин қувган, Россиянинг ҳудудсиз қорли далалари, чексиз ўрмонлари Француз аскарларига мозор бўлган. Майли, Гитлер ҳам шайкаси билан Москвага қадар ўрмаласин, остоңада бўриларнинг тишини ушатамиз.

Генерал машинада, айрим жойларда пиёда юриб, чекиниш ҳақида жангчиларга йўл-йўриқ берди, қисқа, қатъий аниқ гаплар билан раҳбарлик қилди. Баъзи аскарлар хафа; хўмрайган, қовоқлари солиқ әди.

— Қани, о, тез-тез, чаққонроқ! — дерди оғир қуролларни йиғишга, чекинишга қўли бормай хомуш турган аскарларга.

Чаққон, әпчил ишлаётган аскарлар олдида тўхтаб:

— Офарин, баҳодирлар! — деб мақтаб ўтарди.

Ақрин-ақрин зўрайган ёмғир севалаб ёға бошлади.

Тўплар ва зениткаларни отлар, машиналар зўрга-зўрга тортарди. Генерал гоҳ пиёда, гоҳ машинада дивизияга ичкарилаб кетди.

Анча узоқлашган пиёда ва артиллерия қисмлари кетидан машина ва обозлар өнди қўзғаларкан, душман артиллеријаси қўққисдан ўт очиб қолди. Дастлаб снарядлар теваракка тушиб турса ҳам, қоронгида ошиғич чекинишга мажбур бўлган солдатларнинг асабларига қаттиқ таъсиро қиларди. Шошилиш, туртиниш, йиқилиш-қўпиш кучайди. Шивирлаган товушлар ҳалқумда бўйилгандек хириллаб эшитиларди. Лекин хавф ва қийинчиллик Николиннинг юрагида он сари дадиллик ортириарди. У генерал тайинлаган соатдан бошлаб, ўзини ўлимга маҳкум ҳисоблаган ва ўйлаган вақтда сочининг учидан то товонигача санчиб

ўтадиган қўрқинчли таҳдидга бир йўлакай қўл силкиган ва ўзи тўғрисида ўйламасликка тиришарди. Бир неча снаряд бирин-кетин мўлжалда портлади. Бир машина, бир қанча арава емирилди. Ҳозиргина шошиб-пишиб астойдил ишлаган, бўғилиб сўкинган бир неча одам парчаланган, қонга беланган ҳолда абадий жим бўлди. Ярадорлар даҳшатли оғриққа чидай олмай инграшарди. Николин кимнидир сўкиб, кимгадир офарин ўқиб, портлашлар орасида дадил юрди. Ярадорларни ўт доирасидан тез олиб чиқди-да, машинага жойлаштириб илдам жўнади. Қолган машина ва обозларни кетма-кет ҳаракатга солди. Ҳавода тўп наъраси энди тинган чоқда, Николин ўқ-дори ва яшикларга ўт кетганини кўриб қолди-ю, рота командирлари ва жангчилар билан ўзини ўтга урди. Қўл билан, шинель билан, тупроқ билан очкўз оловнинг сариқ тилларини кеса бошладилар, фалокатнинг олди олинди. Николин ачишган қўлларини пуфлаб, охирги фармонларни беришга киришди.

Кўзлари оғриқдан чақчайиб ёнган отлар ерда оғир пишқириб, одамдан ҳам маънодор инграпар, бошларини дам аста кўтариб, дам совуқ ерга оғир қўярдилар.

Жангчилар оқарган саҳарда бошларини қўйи солиб жим ва тез кетардилар. Бектемир юзларни фарқ қила олмаса ҳам, лекин ҳамманинг хўмрайган, нохуш, дилгир, газабли эканини сезарди. Кутилмаган чекиниш, атроф тинч бўлишига қарамай, гўё орқадан душман қуваётгандек, кишиларда қандайдир ортиқча ҳадиксираш, эҳтиёт, яширинган саросима туйғусини уйғотарди. Кўплар гўё орқада қолиб кетаётгандек, қоқилиб-суқилиб олдинга интилар, бир-бирларига суқилишга тиришардилар. Гоҳо Бектемир баъзи жангчиларининг узуқ-юлуқ жаҳали дўнгиллашларидан уларнинг капитан Николиндан шубҳаланганикларини сезди. Аммо ўзи бир нафас ўйлаб, Николинда хиёнат доғи кўриш каби фикрдан чўчиб кетди. «Йўқ, у одамнинг кўзи тоза. Кўз пўстакнинг йиртни эмас», — деди ичида ва шу муносабат билан дадасининг «кароматини» эслади. Бир вақтлар қишлоқда бир begona киши пайдо бўлиб қолган эди — ёши улғайган, хуш мўйлов, яна бунинг устига ҳар хил ҳунарга фаранг: этик тикиди, қулф тузатади, сувоқчилик қиласди... Қишлоқилар уни азиз меҳмондек қадрлайдилар. Ёлғиз унинг дадаси, Үринбой ота, бир кўришдаёқ, ҳалиги begonaga душман бўлди. «Емон меҳмон,— дейди у ҳамқишлоқларига.— Одам

сўйган у. — **Ҳамма** таажжубланганда, **Ўринбой** ота тушунтиради: «**Ҳамма** гуноҳи кўзида...» **Ҳақиқатан**, бирон ой ўтмасдан, **Ўринбой** отанинг фоли тамоман тасдиқланди.

Бектемир қуршовда қолиш хавфи чекинишга сабаб ёканига ишонарди. Лекин тафсилотини билмаганидан, **Дубовнинг** қўлини туртди:

— Айт, фриц бизни қандай қилиб қопга солиши мумкин?

— Э, наҳотки, тушунмасанг, **Темирчик**, — деда жавоб берди **Дубов** пўнғиллаб, зарда билан. — Кўшниларинг ярамас бўлса ўғриларга йўл очиқ. Куппа-кундузи кўзингни бақрайтириб талайдилар. **Немис-фашистлар** жанг ишини шишиқ билади. Ўндан уради, сўлдан уради, сакраб орқангга ўтади. Кейин: қани, яхшиликча қучогимга кела қол, бўлмаса, боғичини қисавераман, дейди. **Немиснинг** кўпинча жангга тоби йўқ. Унинг генераллари: «Русь, сдавайся!» деб бақиришга йўл излайди. Ишқилиб, қуршов хаввидан бошимизни чиқарсан, катта иш!

— Катта иш?! — Бектемир нохушлик билан эътиroz қилди. — Биз ҳар қаричи лахта-лахта қонимиз билан бўялган ерни қолдириб, яна жуфтакни тўғрилаб қочсан — бу катта иш эмиш.

— **Ҳазилми?** Чекиниш учун ҳам ҳунар керак. Ўқимишли одамларча бу ҳам санъат талаб қилади, — деди **Дубов** заҳарханда билан.

— Нега бизникилар немиснинг бошига шундай кунларни солмайдилар. Нега биз немисни қопқонга тиқмаймиз? Ана шундай кунни кўриб, кейин ўлсам армоним йўқ эди! — деди Бектемир секин, лекин дард билан.

— Генералларимизга айт, укачам! — деди **Дубов** ва сўкиниб қўйди. — Сен билан менинг қўлим қисقا. Лекин керак вақтда биз ўз ишимизни дуруст бажарамиз. Биз мустақил ҳаракат қилсан, биронта взводни хиппа бўга оламиз. Аммо генерал-чи? Душманни бутун бир армиясини индамай-синдамай ютиб юбориши мумкин. Пояси юқори — иштаҳаси ҳам катта бўлиши керак. Аммо уларнинг орасида душманни уриш эмас, ҳатто ундан қочиш санъатини ҳам билмайдиганлар бор. Булар қуёндан ҳам хароб... Аммо кўй генералларимиз музика чалишни билади. Шеър — тушунасанми, бир нав қўшиқ тўқийидиганлари ҳам сийрак эмас. Қўй, булар тўғрисида қизиқ нарсаларни биламан, кейин гапираман.

Бектемир генералларни урушнинг бутун ҳикматини биладиган бафоят ҳурматли, азиз одамлар деб тушунарди. Шунинг учун Дубовнинг фикри унга «хўдо йўқ» дегандек ғалати, мушкул, беодоб фикр каби кўринди. Бошини қуий солиб, дилгир жим ўйлаб кетаверди...

Тонг ёришганда бир анҳор ёнида тўхташди. Шу вақт душман таъқиб қила бошлагани тўғрисида хабар етди. Николин душманин довдиратиш мақсадида артиллериядан шиддатли ўт очишига буюрди. Бирпасда ўнларча тўпдан бир йўла ўт очдилар. Даҳшатли гулдуросдан само титради. Вазмин тўплардан ерда, самода учган қалдироқларга қулоқ соларкан, Николин бирдан генерал Соколовни эслади: «қаерда у, омоими? Ев қўлига тушса-я», деди ичида ва сесканиб кетди-да, оний сукутдан сўнг: «Йўғ-э, генерал ишига пишиқ, баҳодир», деди яна ўз-ўзига.

Кейин жангчилар обозни сувдан кечирнишга бошлади. Машиналарни илдам ҳайдаб, узоқдаги кўприкдан ўтишга буюрди.

Жангчилар әрталабки қуюқ туман ичида ўзларини секин оқаётган эйлол сувга ташладилар. Тиздан то кўкраккача муздай сувни кечиб, нариги соҳилга тирмашдилар. Фақат, соҳил тик бўлгани учун, араваларни олиб чиқиш бениҳоят қийин эди. Жангчилар ғилдиракларни кўкрак билан суриб, ҳаллослаб, отларга ёрдам беришиди. Баъзи аравалардаги юкларни бўшатиб, елкаларда олиб чиқишга тўғри келди. Қўнж тўла сув, кийим-бош жиққа ҳўл, совуқдан бадан қалт-қалт титрайди, бироқ батальон яна тўхтовсиз йўл босди. Ёғиз баъзи бир чаққонларгина, йўл устида ётикларини нари-вери ечиб сувини сиқитмоққа улгурдилар. Ҳамманинг кайфи ноxуш, боши қуий эди.

— Ўша ерда қолиб немис билан қип-қизил қон бўлгунча сўқишимоқ керак эди,— деди Асқар полвон тишини шақирлатиб.— Бу кечув ҳар қанақа ўлимдан оғир бўлди-ку.

— Улишга ҳали вақт бор. Тириксан — кўрганинг ғанимат. Бу ҳам тақдирнинг бир қичиғи! — жавоб берди Бектемир шумшайиб.

Мана биринчи қишлоққа киришиди. Кўп жангчилар тарвузи қўлтиғидан тушиб, турган жойида қотиб уларга маъюс қараган аёлларга, болаларга, бобойларгагина эмас, ҳатто, бўш уйларнинг кичкина кўёсиз деразаларига ҳам боқишига ботинмасдилар. Улар ўз кўзларини яширишга

тиришарди. Бир аёл қўлидаги чеалакларини ерга қўйиб, бошини умидсиз чайқаб қичқирди:

— Азаматлар! Фрицни ҳайдаб, ғалаба билан қайтишияпти. Эсиз, қарши олишга музикамиз йўқ! — кейин бирдан бўғилиб қўйган овоз билан қичқирди. — Милтиқларни берларинг биз аёлларга!

Бектемир, бу сўзларни әшитгандан кўра қулоқларига қўрғошин қўйишга рози эди. Ер ёрилса-ю, кира қолса у! Ўз юритидан узоқда, қандайдир бир аёл томонидан ёт тилда айтилган сўзлар гўё унга ўз онасининг нидоси каби туюлди. Гўё қишлоқ кўчаси товонларини кўйдиргандек жангчиларнинг одимлари ўз-ўзидан илдамлашди. Лекин Бектемир бу суръатдан ҳам уяларди. Гўё одамлар: «Ха, ёвинг кўринмайди-ку, нега муинча учасанлар?» деяётгандек туюларди. Оппоқ жуллур кийим устидан белини сиқиб боғлаган, чипта кавушли, кўркам соқолли бир чол, ҳаммага бир-бир тикилиб, йигламсираган товуш билан: «Ўғилчаларим бизни кимга ташлаб кетяпсизлар? Қандай ёмон кунларга қолдик!» деркан, Николин баланд ва тетик товуш билан қичқирди: «Ота хафа бўлма, руснинг белини тоғ ҳам синдира олмайди. Биз қайтамиз. Душманнинг ўликларини янчиб ўтамиз бу ерлардан!»

Бир оздан сўнг Бектемир бир кўп одамларни кўздан кечириб, улардаги мураккаб кечинмани пайқай олди. Уларнинг Ватанга чуқур муҳаббати, душманга чексиз нафрати чекинувчи аскардан ўпкаланарди. Лекин шу билан баравар, уларнинг юраги жангчиларга меҳр ва миннатдорлик билан лим тўла. Улар душманнинг кучини, маккорлигини англайдилар. Ўғилларининг фидокорлиги-га ишонадилар. Чекинганлари учун кечиргилари келмаса ҳам, қулоқ очиб бағриларига босишига, бутун борлиқларни улардан аямасликка тайёр турадилар... Бироқ бу нарса Бектемирнинг кўнглини ёриштирмади. У эркпарвар, содда, меҳнаткаш халқнинг бундай олижаноблиги қаршисида ўзининг ва ҳамма ўртоқларининг масъулиятини яна чуқурроқ сезди.

Чекиниш йўли оғир ва беҳад изтиробли бўлди. Бектемир урушнинг даҳшатини шу йўлда бошдан кечирди. Душман самолётлари ҳавода тинимсиз изғигани, кўринган ҳар қорага човт солгани учун, ёлғиз ўрмон паноҳида юришдан бошқа илож қолмади. Кечгача батальон аравалардан, машиналардан, тўплардан айрилди. Ёлғиз икки пулемёт ва бир неча яшик ўқларнигина тишда сақлаб, «ке-

ракли юкнинг оғири йўқ» қабилида ботқоқлар, жарликлар, сувлар, тепаликлардан жондай азиз олиб ўтишди. Қоронги тушиш билан Николин катта ерга олиб чиқди. Синиқ аравалар, ёнган машиналар, ўлик отлар, одам жасадлари ва ҳар нав ҳарбий буюмлар, парчалангандек механизмлар тўкилиб ётган йўлда бир неча минут юрилгач, қандайдир пайдо бўлган болалар сирли товуш билан Николинни огоҳлантиришди: «Олдинги қишлоқларга немис кирди. Йўл йўқ!»

Батальон ўрмонга чуқур кириб, жар бошига қўнди. Николин ҳеч нима демаса ҳам, жангчилар қуршовда қолганликларини пайқаган әдилар. Бу юракларга тошдек чўқди. Бектемир бир тўнкага бошини тираб оёқларини узатиб ўйлади: «Чекиниш албатта, жуда кўнгилсиз ҳол. Лекин урушда бўладиган гап бу. Янги позиция ишғол қиласан-да, янги кучлар билан душманни қаршилайсан, ўласан, ўлдирасан. Қўлинг баланд келса душманни зирқи-ратиб қувиб, чекиниш йўлини ғалаба ва қаҳрамонлик йўлига айлантирасан. Қуршовда қолиш-чи? Бу — сиртмоқ!» Дубов билан Асқар полвон унга яқин ёнбошлади. Бектемир уларга қарамасдан, секин деди:

— Қопқонга тушибмиз — бу қалай?

— Энди биз сичқонлармиз. Одамнинг фазилатини ерга урадиган нарса бу. Оғир кун... — сўкиниб жавоб берди Дубов.

— Командирда ақл кўп. Қибланомаси билан мўлжаллаб туриб, бир кичкина тешик топмасмикин — ўтардиккетардик... — уйқу аралаш сўкинди Полвон.

— Бир йўл бор: ё ўлим, ё ҳаёт, деб бирон жойдан ёриб ўтасан. Елгиз тўғри йўл шу, — деди Дубов Асқарнинг бошини ишқалаб.

— Бошқа гап йўқ, ёрамиз. Қани, тамакидан ол! — деди Бектемир бошини кўтариб.

Тун бегалва ўтди. Жангчилар шинелларига ўралиб зах ерда қумтошдай ухладилар. Тонг отиши билан батальон яна йўлга тушди. Разведкачилар теваракдаги қишлоқлар ва аҳоли яшайдиган пунктларни душман ишғол этганини билиб келдилар.

Бепоёндек кўринган ўрмон ҳам энди хавфсиз эмасди — кутилмаганда, душман аскарларига тўқнашиш мумкин. Ҳеч кимда нон ушоқ ҳам йўқ. Оч жангчилар бошларини қуий солиб ботқоқлар паст-баландликларни ошиб, чангалзорларни кесиб ўтиб, тинимсиз тентирадилар. Чеки-

ниш яна разил ёв орасида қолиш каби бахтсизлик, аскар қайфини қора, эзувчи булатдек қоплаганди. Бу туйгу очлик ва ҳорғинликдан кўра кўпроқ ўзини сездиради. Оз гаплашилар, кулги ва ҳазилни одамлар гўё тамом унуган эди. Ҳатто, теваракда ўлим қийнаганда ҳам, ҳазиллашиб завқланадиган жангчи Курочкиннинг ҳам шўх кўзларида чуқур қайғу ёнарди. Унинг асли табиати, баъзан фавқулодда қизиқ ҳол рўй берганда бир зумгина қинини ёрмоққа интилар, лекин биронта ўртоқнинг юзида уни қувватлаш аломатини кўрмай, аллақандай ўнгайсизлик билан бошини қуий соларди. Совуқ, туманли, қоронги туи киргач, жангчилар нам ерга чўзиладилар. Баҳтли одамлар ҳалтачаларида кўз қорачигидай сақлаган бир чеким-ярим чеким маҳоркаларини ўрай бошладилар. Тутуннинг ҳиди кашандаларни бетоқатлантиради. Ҳар бир чекувчининг атрофига «сорок»чилар йигилади. Улар биринкетин ялинишди: «Қолдир!» Самонинг қора чодирини ҳар ёқдан ўт ямлади — узоқда қишлоқлар ёнарди. Ногоҳ қаердандир кучли миљтиқ-пулемёт отишмаси бошланди. Бирон қисм жанг билан ёриб ўтишга қарор қилганини фаҳмлади. Николин уларга қўшилиш ниятида разведкачилар юборди. Жангчилар ҳам бирдан енгилланиб кетдилар. Аммо отишма кўп ўтмасдан бирдан жим бўлди. Разведкачилар узоқ тентиб, икон асарига йўлиқмай қайдилар. Николин ухлашга рухсат берди. Қоқ ярим кечада қоровуллар тревога кўтаришди. Жангчилар кўзларини роса очмасдан миљтиқларига ёпишдилар. Ўйқули төвуши билан сўкиниб, қалин дараҳтлар орасида, зим-зиё тунда жангга тайёрландилар. Бироқ бир неча минут ичидан аҳвол англашилди, чекиниш вақтда ўз қисмидан узилиб қолган бир взвод жангчилар йўл қидира-қидира тасодифан буларга дуч келган. Оғир ярадор бўлган младший лейтенант билан бешта жангчи қўшилди. Булар чала ўлик командирни дам плаш-палаткада, дам елкаларида тўрт кун муттасил ташиганилар. Очлик ва ҳорғинликда аксари сўзлашга ҳам дармонсиз эди. Николин қўл фонарини ёқиб, ягона ҳамшира билан бирга, ярадор командирга ёрдам кўрсатишга киришди.

Хира туманли тонг отди. Кўзлари шишинқираган, юз-қўллари кир, кайфсиз жангчилар ҳомуза тортиб керишиб, йўлга тушдилар. Кўзлари юмуқ, мурдадек рангиз ярадор лейтенантни плаш-палаткада әлтардилар. У ҳали мийиқсиз, ёш, гўзал йигит эди. Унинг ипакдек майин,

қўнғир-сариқ сочини әрталабки шамол енгил тўзғитарди. Бектемирнинг юраги әзилиб ичидан уҳ тоғтиб қўйди. Пулемёт станогини орқалаган Асқар полвон бошини қўйи солиб, одати бўйича, оғир ва йирик одим отарди. Ҳаммадан олдинда, полевой сумкасини тиззасига тушириб, пилоткасини қийшиқроқ кийган Николин бораради. Унинг ташвиши ҳамманикidan ортиқроқ бўлишига қарамай, тетик юришга тиришар, дам-бадам аскарларни яширинча бир-бир кўздан ўтказиб қўярди.

Бутун кун қарийб тўхтовсиз юрилди — разведкачилар ҳамма йўлларда душман машиналари, тўплари, танк ва пиёда қисмлари узлуксиз ҳаракатда эканидан хабар келтирганидан, Николин ўрмондан чиқмасликка қарор қилди. У аҳоли яшайдиган қай бир пунктни, қай бир шаҳарчани мўлжаллаб, унга тўғри йўл бошламасин, бир оздан кейин иложсиз тўхтарди: унда-мунда душмандан қочиб ўрмонларда санғиб юрган хонавайрон одамлар — қарилар, аёллар, болалар қўлларини умидсиз соллаб, вазиятни тушуниралилар.

Асқар полвон сарғайган кир, лекин қаҳрли юзидан терини артиб, Бектемирнинг қулогига:

— Қибланомаси билан карта-мартасини командир йиғишириб қўйсин. Энг яхши йўл бошловчи — таваккал! — деди секин.

— Бекордан-бекорга ўзни ўтга-чўққа уришдан нима фойда? Ҳозирги пайтда етти ўлчаб, бир кесиш керак, — жавоб берди Бектемир ҳорғин ва ноҳуш.

— Етти ўлчашиб учун қорин тўқ бўлиши керак, — деди Асқар полвон. — Бўш қоп тик турмас. Эрта-индин милиқ отишга ҳам мадор қолмайди. Унда нима?

— Айт командирга, — деди Бектемир ўйламасданоқ.

— Тилим қичиб турибди-ку... сал қўрқяпман. Бугун феъли айниб, чапақай жаҳли чиқиб турибди уни...

Асқар полвон индамасдан, милиғи билан овора бўлди. Кечга яқин йўл устида ярадор лейтенант ўлди. Уни авайлаб ерга, қуюқ сарғайган ўт устига ётқиздилар. Жангчилар Николин буйруғи билан шу ерда чуқур қазиша бошладилар. Ҳамманинг кўнгли бузилди. Ўликни кўп кўрган, ўлимни писанд қилмайдиган жанговарлар қандайдир чуқур диққат ва дард билан жасадга телмурадилар. Гўр қазилган, Николин жасаднинг бошида чўққайди, унинг кенг пешанасини, майнин, кўркам сариқ сочини меҳр билан узоқ силади. Гўрга қўйиш олдида у ҳорғин, бўғиқ

товуш билан қисқа гапириб охирида: «Тинч ухла, қимматли ўртоқ. Жасур командир! Биз сен учун душмандан ўч оламиз!»— деди. Учларида ботаётган қуёшнинг шуъласи ўйнаган иккита адил оқ қайин орасида дўмбоқ пайдо бўлди.

Тунда ҳаво очиқ ва изғиринли эди. Узоқда бир-икки топқир кучли отишма эшитилди. Николин тонгда Бектемирни разведкага — узоқда, дараҳтлар устида енгил кўтарилган тутун томонга юборди. Фақат, нечундир, Асқар полвон маъқулламагандай, ер остидан әлатига қараб қўйди.

ТҮҚҚИЗИНЧИ БОБ

Бектемир аниқ маълумот йиғиши, батальонга тўғри истиқомат кўрсатиш ниятида узоқ тентиради. Ниҳоят, ўрмонда яширган сигирини соғиб кетаётган бир аёлдан уни-буни суриштириб қайтаркан йўлини адаштироди. Очлик ва ҳорғинлик билан ганграб ҳар томонга сўлоқлади. Бу орада, узоқларда қисқа, лекин кучли отишмаларнинг акси садосини эшилди. Душман тарқоқ гуруҳларни таъқиб этаётгани равшан эди. Ниҳоят, эрталаб, ўзи дидлаб қўйган баъзи аломатларга дуч келиб, тўғри йўлни топди. Бироқ манзилда ҳеч ким йўқ эди. Наридаги сайдонлик бўйида, сочилган ўқлар, бир пачоқ пулемёт, унда-бунда ётган бир неча каска ва қон изларини кўрди. Демак, қисм жанг билан бу ердан узоқлашган... Бектемир теваракка эссиз ва лол қаради. Каттагина, чирик тўнгак орқасида мукка тушган гавдага кўзи тушди — югурди. Жангчининг бошини кўтарди. Ўлик. Бўйнидан ўқ ўтган. Бу юриш-туриши дағал, бақувват, жасур рус жангчи эди. Бектемир унинг бошини ўт устига аста қўйди. Нарироқда, қуюқ ўтлар, пакана дараҳтчалар орасида яна уч жасадни кўрди. Жангчи взвод командири старший сержант Степановни зўрга таниди: уни ёв қиймалаб кетган.

Кечга яқин. Ўрмоннинг дардли сукунати аста қораймоқда эди. Бектемир бу ерда ҳушсиз тентиради. У ҳар қандай хавфни унугтган эди. Нечундир бу ер унга жозибали туюлар, ҳорғин ўртоқлари суюниб, дам олган дараҳтлардан узоқлашгиси келмасди. Қоронги қуюқлашганини сезмай қолди у. Ногоҳ ҳеч ўйламасдан, ички бурчнинг садоси билан, белни қўлга олди-да, нам, юмшоқ ерни қаззий бошлади. Гўё тепасида кимдири қистаб тургандай,

шиддатли ва жиддий ишлади. Шаҳид дўстлари абадий маконда bemalol ётишлари учун чуқурни кенг қазишга уринди. Ниҳоят, ҳансираф, чуқурдан ирғиб чиқди. Жасадларни бир-бир қучоқлаб кўтариб келиб, қабрга қатор ётқизди. На қўли, на юраги титради. Фақат тупроқ торғандан сўнг, қора тепача пайдо бўлгач, бирдан сесканиб кетди. Зим-зиё сокит ўрмон бепоён, сирли қабр каби туюлди. Милтиқни елкага осиб, истиқоматни тахминан бўлсин, белгиламай, туртина-туртина, қоқила-суқула тез юриб кетди. Жангларда ҳар он ўлим билан олишган йигит, энди, гўрковликдан кейин, қорамтир, ваҳм ўрмонда танҳо қоларкан, илоннинг ўз оёқлари остида жиллангланини сезгандай бўлар эди. Лекин бир оздан кейин Бектемир ўзини тутиб олди. Ҳатто уни яна бояги лоқайдик әгаллади. Қалин дараҳтлар орасида, ботқоқларда кўрлардек туртиниш маъносиз эди. Ўт устига ўзини оғир ташлади, тош қотиб ухлади.

У, совуқдан ижирганиб кўзларини очганда, дараҳтлар устида қуюқ туман сузарди. Бутун гавда зирқираб оғрийди; ўт тўшак ҳўл. Бошини, оёқ-қўлларини шинелга, гўё қопга бир нимани ниқиб тиққандай жойлаштиришга тиришиб, дўмпайиб ётди. Лекин баттарроқ жунжиди. Бирдан ўрнидан турди, енг учи билан милтиқни артиб, теваракда бурқиган туманга хомуш ва беҳол боқаркан, қулоқларига аллақайдан, узоқдан ит ҳуриши эшитилгандек бўлди. Ит бор жойда — турмуш бор, деган умид билан юриб кетди. Узоқ тентиради. Лекин бирон йўл қораси, ҳаёт аломати кўринмади. Очликдан ичаклари узилаётгандек сезиларди. Баъзи япасқи рус дараҳтларидан нўхатдай қизил ва қора мевалар териб ошалади — тахир ва нордон. Сирка ичгандагидек қорнини шилиб юборди. Узоқда, сийрақ дараҳтлар билан қопланган қияликда қоп ва тугуллар орқалаган икки аёл ва бир чоннинг қораси кўринниб қолди. Фашистлардан жонларини, тақиртуқурларини олиб қочган шу ерлик колхозчилар бўлса керак. Бектемир бир зумда қанотланиб югурди. Улар кўздан фойиб бўларкан, бутун кучи билан бақирди ва бошини дараҳтларга уриб олиб, йиқила-қўла чопди яна. Қиялик остидан кўлмак сувни чапиллатиб кечиб ўтди-да, юқорига тирмашди. Ҳансираф, томоғи қуриб, баландликдан теваракка қаради — ҳеч зоғ йўқ. У дадаси кетидан томошага отланиб боролмай қолган боладек, ўксизланди. Сарғайган ўтлар ва дараҳтлар билан қопланган қияликка,

адил, кўм-кўк арчалар орасида ёнбошлади. Бу ерда ўрмоннинг муаззам манзарасини кўз билан кенгроқ сайд әтмоқ мумкин әди. Қуёш осмоннинг катта қор далалари каби оқ булат парчалари жимгина сувган ва уфқлардан кўтарилаётган қорамтири, нохуш булатлар орасидаги нафис, зангори саҳнга чиқди. Бирдан ўрмон чақнаб-ёниб кетди. Адил ва дилбар оқ қайинларнинг таналари кумушдай товланиб, ҳали тўкилиб битмаган олтин япроқлари кўз қашмаштиргич ёрқин шуълалар билан ёнди. Бўйдор қарагайлар кучли қўлларини ёруғликка чўзгандай, яна ҳам азамат ва пурвиқор кўринидилар. Арчаларнинг тоза яшил мавжи нур билан ярқираб кетди. Новдаларда томчилар юлдузчалардек порлади. Ҳатто унда-мунда қўққайган ёски, ғовал тўнкалар ҳам офтобда исингап қари бобойлардек ёқимли, жозибадор туюларди. Пастдаги кўлмак сув ўз ойнасига толиб, чуқур пинакка кетган каби. Бектемир қудратли абадий кучга тўлғин рус табиатига берилди. Бунда бутун ер ҳаётнинг чуқур кетган, жўшқин кучга тўла, емирилмас томирлари билан чаплашиб олган. Чўпон Бектемир тоғларнинг муаззам, ваҳшӣ тош тўлқинлари орасида танҳо яшаб, ўз фикрлари, ўз руҳига берилишга одатланган ва бундай ҳолларда у завқланарди, холос.

Ҳозир куз. Айрилиқ мавсуми ва ҳаётий кучларнинг бандлардан узилиш ҳам янгидан тўлқинланиш учун мудраш мавсуми. Шамол нафис япроқларни узади, ҳавода, әркинликда, бирғасгина улар билан ўйнашиб, әркалаг, сўнг ерга ташлайди. Бектемирга нотаниш қандайдир қушлар гала-гала бўлиб аллақайларга, узоқ, иссиқ диёрларга сафар қиласидилар. Фироқ, жудолик ва узилиш чори... Лекин ўрмонда ҳаёт тўлқинсиз денгизнинг бутун салобати, қудрати билан нафас олади.

Қуёш булатларнинг юмшоқ, момиқ кўрпасида әркаланиб юмаланар, бундан ўрмон гоҳ ёрқин нур билан товланар, гоҳ мунгли кўлкага чўмарди. Новдалардан оналарнинг соғинч тўла юракларидан оқсан кўз ёшлари каби томчилар томарди. Тўнгак орқасидан қулоқлари диккайган қуён пайдо бўлди-да, коптоқдек сакраб буталар орасига яширинди. Ҳамма ёқда ернинг чирик, лекин бақувват иси анқирди. Бектемир чувалган пайтавасини ечиб, болдиirlарини ишқалаб, қайтадан аскарочасига ихчам ўради. Кейин қўлларини бошига қўйиб, чалқанча ётди-да, мудраб кетди. Уйғонганде суюклари сирқираган, ўзини ланж туйди. Каскасини бошига тўнкариб, бир

инграб қўйди-да, теваракка ноумид қаради. Қаршида, сийрак дараҳтли иккинчи бир тепаликда, бир неча кишиларининг — аёл ва әркакларнинг қорасини кўрди. «Душман зулмидан қочган қишлоқ аҳолиси», ўйлади ичидаги Бектемир вабараги бирдан ҳовлиқиб, гўё ўз туғишганларини кўргандек, ўрнидан иргиди. Югурга туриб қичқирди: «Тўхтанглар!» Бироқ товуш эшитилмади шекилли, ҳеч ким қиё боқмади. Аскар дараҳтлар орасидан, тўнгаклардан ҳатлаб, қоқила-суқула чопди. Ҳансирағ тирмашди. Фақат жавдираган кўзларига ҳеч қандай инсон қораси чалинмади. Тили оғзига тиқилиб, бўғиқ-бўғиқ қичқирди яна. Ўрмонда ўз товушининг акс-садоси янгради, холос. Бектемир жаҳд ва ўқинч билан қўлини кескин силкитди. Иккинчи кун, тентирай-тентирай, тош йўлга яқин сайхонликка чиқиб қолди. Бу ерда бузилган аравалар, ўлик отлар орасида тупроққа қоришган бир неча одам гавдасини кўрди. Юраги шувиллаб, четланиб ўтаркан, 3-4 яшар қизчага кўзи тушди. Бектемир ўз кўзларига ишонмагандек, бир нафас жим қотди, кейин югуриб бориб қизчани кўтарди. Унинг кичик, тиниқ зангори кўзларига тимилиди, толалари шамолда ҳилпираган майин, олтин соchlарини силади. (Ўлим бўрони дараҳтларни қулатибди-да, бу нозик ниҳолга шафқат кўрсатибди!) Қизча бирдан қичқириб йиғлаб юборди-да, оёқларини типирлатиб, ерга тушишга интилди. Бектемир уни астагина ерга қўйди. Қизча пилдираб чуқурча ёнида юзи билан мук тушиб ётган аёлга югурди-да, гўё ундан паноҳ тилагандек, унинг бошини кўтаришга тиришди. Бектемир ҳаяжондан, аламдан аллақандай ўзгарган товуш билан сўради:

— Қизчам, бу сенинг онанг?! Мама-а? Мама?

Қизча ялт этиб қаради — унинг лўппи юзларидан томчилар юмаланаарди. Бектемирга ҳамма нарса аён бўлди.

— Онанг ухлаяпти. Майли, ухласни, мен сени хуттага, папангга олиб бораман. Яхши! — деди.

Қаердадир самолёт товуши эшитилди. Қизча дарров Бектемирниг тиззасини қучоқлади. Бошини унинг шинели этагига яширди. Бектемир уни ердан узиб, бағрига босди-да, илдам юриб кетди.

— Қўрқма, папангга борамиз. Биламан, папанг яхши. У сенга қанд беради. Қанд, ах-ах, исладки...

Бектемирга қандайдир ёт ва хатарли туюлди. Ўлик отлар, куйған машиналар, пачақланған снаряд яшиклари, ҳар нав механизм қисмлари ётган йўлда бир оз юаркан,

узоқда бир һече солдат қорасини кўрди, бирдан тўхтағ тикилди: немислар... Бектемир тездан ўзини пастликка ташлади, югурга-югурга ўрмонга кирди. Ботқоқлардан, чангалзорлардан ўтиб, кечга яқин тўхтади. Қизчани ерга қўйди, қуруқ ўтларни юлиб қалин дараҳтлар орасида «тўшак» ясади-да, қизчани ёнига ётқизиб ёнбошлади. Қизча ётсираб, қовоғини солиб, тескари бурилди. Бектемир унинг совуқ қотган жажжи қўлларини пуфлаб-пуфлаб иситди. Юмшоқ юнг қалпоқли бошини силади ва очлик, дармонсизликка қарамасдан, баҳтсизликка йўлиқкан бу гарифани — қанотсиз, қўйруқсиз ожиз қушчани овутмоқ истади. Шақ-шуқ қилиб миљтиқни кўрсатди. Лунжини шишириб, бармоқлари билан худди ногора чертгандай чертиб қандайдир ғалати товушлар чиқарди.

— Отинг нима? Айт, как звать? Айт, нима? Айта қол...

— Зиночка, — секин жавоб берди у гўё беэътибор.

— А, яхши, Зиночка! — севиниб қичқирди Бектемир. — Энди қалин ўртоқ бўлдик. Қўлингни бер, Зиночка!

Қизча бирдан Бектемир тиззасига бошини қўйиб, эркалик, ялинчиқлик билан деди:

— Нон бер. Егим келяпти...

Бектемирнинг юраги әзилиб кетди. Бу қушча шу топда ундан жон сўраса балки аямасди. Лекин нон қани? Ҳалтасида нон тугул, ушоги ҳам йўқлигини биларди. Ўзининг қорнини очлик таталаб беҳузур қиларди. Гўдакка нима деб жавоб беришни билмай, худди айбдорлардек бошини қуий солди. Кейин қизчанинг елкасини қоқиб юпатишга киришди:

— Зиночка, нон әртага... Катта нон бераман. Қишлоқла бувим бор, ҳозир нон пишираётир. Ҳаммасини сенга бераман.

— А мама? Унга ҳам берамиш?

— Ҳа, сен берасан унга, — жавоб берди Бектемир дард билан.

— Ҳозир нима еймиз? — сўради қиз олтин киприкли зангори кўзларини жавдиратиб.

— Ҳозирми? Ухлаймиз...

Зина қовоғини солди, бармоқларини тишлаб, лабини буруштириди. Самонинг булатлар сийрак зангорисимон саҳвига ҳали тўлишмаган қандайдир бешакл ой хира, рангсиз йилтиради. Бектемир гўё умрида ойни илк дафъа кўрган-

дек қизиқиб қаради ва қизчага тилсимли, ғалати ўйинчоқни кўрсатгандек бошини қимирилатиб:

— Биласанми, анов нима? Кўрдингми, чопаётир-а.
Қаёқга боради? — деди..

— Луна,— жавоб берди Эина.

— Узбекча оймўма,— деб кулди Бектемир ва гўдаклар қўшигини эслади:

Оймўма пилла,
Қанотлари тилла...

Очлик ва ҳорғинликдан ҳатто сўзлашга ҳам мадори йўқ. Бектемирнинг кўзлари уйқунинг кучли сеҳрига қаршиликдан ожиз. У шинелининг бир томони билан қизчани ёптида, ёнбошлаб уйқуга кетди.

Бектемир кўзларини очганда ёмғир шиддатли ёғмоқда әди. Қалин дараҳтлар ҳам пана бўлолмаган: шинель жиққа ҳўл; юзидан томчилар қуйилади, бўйнидан ичига ҳам сув оқиб тушган. Суякларида оғриқ. Қизча унинг бағрига суқилиб инграб ётарди.

— Эиночка! — деб қичқирди Бектемир ўрнидан туриб. Кейин у милтигини елкасига осди, бўш буюм халтасини қизчанинг бошига кийгишиб кўтариб олди. Кийимлари жиққа ҳўл бўлган қизча энди хийла оғирлашган әди. Оч бўридай увиллаган совуқ шамол юзини қамчилайди. Ўрмон ваҳимали гувиллайди. Баъзан Бектемир тиззагача лойга ботади. Каловланади, йиқилади. Гўдак йиглади. Шамол, ёмғир, ботқоқ, ўрмоннинг қўрқинч, ваҳм шовқини гирдо-бida йигит ўзини забун сезди. Бектемир жуда кўп вртак биларди. Уларнинг аксарида қаҳрамон қуш учса қашоти куядиган, ҳар қадамда янги бир офат кутадиган, «борса келмас» йўлларда не-не азоблар, не-не машаққатлар ческарди! Лекин ҳозир Бектемирга ўз аҳволи уларнидан қуляйроқ кўринмади. Ҳозир у, ўқ довули орасида ўлиб кетмаганига пушаймон қилди. У бирон қишлоққа таваккал билан кириб, қизчани бирон оиласа топшириш умидида әди. Шунинг учун у тизза бўйи лой кечиб узоқ юрди. Лекин у ҳеч қанча йўл босмаганини фаҳмлади-да, тўхтади, панароқ жой қидириб теваракка аланглади. Кўм-кўк арча шоҳ-шаббасидан учбурчак шаклида ясалган чайлachaга кўзи тушди. Олдин қувонди. Шалвираб бир неча қадам отди. Ҳавфсираб яна тўхтади: «Кимники? Балки немис ҳо-

ровули... Майли, ёлғиз бўлса бас. Уни ўлдирмагунимча ўзимга ўлим харом бўлсин!»— деди-да, аста пусиб борди. Чайлада ҳеч ким йўқ. Гугурт чўпи ва маҳорка чекиндила-рига диққат билан қаради. Қизчани ерга қўйди.

— Энди дам оламиз. Дожда плохой, совсем плохой,— деди Бектемир Зинанинг совуқ, оқарган юзини силаб. Қизча индамади, у жуда нохуш эди. Бектемир эҳтиётдан, дастлаб миљтиқни артиб, қисмларини тезда текшириб қўйди. Шоҳ-шабба орасидан сув силқиб томчиларди. Ҳарна бошпана! Бир оздан сўнг шинелини ечди. Ботинка ва обмоткаларидан лойни тозалади. Кейин ташқари чиқиб, қа-йинларнинг қуруқ шоҳларини шарақ-шарақ синдириб юаркан, қизчанинг ногоҳ қаттиқ қичқирганини эшитди. Лой сачратиб югорди.

— Нима қилди, қўзичогим? Қўрқдингми? Йўқ, мен шунда,— деди Бектемир.

Зина, бўғила-бўғила йиғлаб, гўё меҳрибонидан айрила-ётгандай унинг тиззасини қучоқлади, Бектемирнинг қай-ғуси гўё ҳалқумига тиқилди. Йиғлагиси келди. Зинанинг ипакдай сариқ соchlарини силади.

— Жим. Йиғлама. Ҳозир олов ёқамиз. Иссиқ бўлади.

Ўтинни майдалаб, роса диққат билан чайла ўртасига қалади. Қутичада уч дона гугурт чўпи. Чайла эшигини шинели билан тўсиб, тўнқайиб худди юрак ипини узгандай титраб-қақшаб гугурт чақди. Сўнгги чўп беҳуда кетмади. Пуфлашнинг зўри билан ўтин ниҳоят чарсиллаб ёна кетди. Бектемир ўт олдига Зинани ўтқазди. Ўзи ҳам чордана қурди. Олов ҳорғин ва оч баданига әлитувчи бир ҳузур ва ором бағишлиди. Котелокка ёмғир сувини тўлдириб ўтга қўйди. Ҳарна ичга иссиқ кирсин. Қизча котелокка тикилиб, севиниб, чучук тил билан қичқирди:

— Каша пиширасиз?

Бектемир индамади, хўрсинди. Кейин ўрнидан турди:

— Ўтири, йиғлама. Обед ясаймиз.

Теваракка айланиб, қўзиқорин қидирди. Бирпасда кас-касанни тўлдириб қайтди. Муштдай-муштдай юмшоқ қўзиқоринларни чўп сихига териб, ўтга тутди. Жизиллаб, буғланиб, қуришган қўзиқоринни қизчага берди. Ўзи ҳам бутун-бутун оғзиға ташлаб турди. Бу кабоб унга жуда шириин туюлди. Зина ҳам иштаҳа билан еди. Бектемир буни умрида биринчи марта тотиши эди. Лекин қўзиқоринни баҳорда, савр ойида, ёққа қовуриб ейишларини эшитган эди. Кулиб, қизчани кўпроқ овқатга унда, деди:

— Яхши кабоб. Нондан яхши. Ол, ол.

Бектемир «кавоб»ни кўп пиширди, кўнгли айнигуンча еди. Кейин гулханни авжлантириб, кийимларини қуритди. Болага эрмак бўлсин деб, ҳар хил «кўз бойлоқчилик» ҳунарлар кўрсатишга тиришди: чўғларни чаққонлик билан ҳавога отиб, илиб олди, кафтдан-кафтга ташлади. Бундан ўзи ҳам боладай овунди. Бир неча вақт юракдан дилгирлик кўтарилди.

Қоронфилик чўққисидан тушгандек туюлди. Гўдакни ухлатди, чўққа тикилиб изтироббахш ўйларга, хаёлларга берилди. Ўз қишлоғини, ували-жували, ҳар вақт қий-чув тўла оиласини ёллади. Дўсти Асқар полвонни ва ўзга ҳам-қишлоқларини, Дубовни соғинди. Қизчага ачинди. Иложи бўлса, уни бирорга топширмасдан ўз баталъонига әлтишга қарор қилди. Ёмғирнинг эзувчи шовқини, каскасига «чиқчиқ» томувчи ва бўйни орқали ичга оқаётган муз томчилик учун оз-оз ўтин ташлаб турди. Бир маҳал узоқдан, аллақайдан, ёмғир ва шамол тўполонида қулоқларига ўқсадоси гира-шира етди. Бутун диққати билан тинглади. Отишма. Ҳар ҳолда сергаклик билан тунашга жазм қилди. Милтиқни тиззадан айирмади...

Эрталаб яна қўзиқориндан кабоб қилди. Фақат, бола емади. Ёмғир аллақачон тинган. Кўкда оқ булат карвонлари ялқов сузса-да, қуёш ҳашамат билан чақнаб кўтарилди. Қуз ўрмонининг ювилган, тоза, сарғиш-қизғиши олтинини ёлқинлатди. Томчилар суюқ оқ шуълалар каби чақнайди. Ўрмон ўз ҳуснига сеҳрланган каби муаззам ва мунгли бир сокинлик сақлайди. Онда-сонда қандайдир қушларнинг овози совуқ ва ёрқин ҳавода янграб жим бўлади. Бектемир кўксига енгилланиш сезди. Бокира куч ва гўзалликни табассумлантирган бу манзарада қондан, оғатдан ва изтиробдан иш ҳам йўқ. Бектемир урушда қуёшни бўғувчи қора тутунлар, қонли тўзонлар, ипир-ипир қурумлар, даҳшатли ажал суронлари гирдобида ботган ва тиниқкан ҳолда кўрарди. Бу кунги қуёш унинг тоғларида, кумуш булоқларда юмалаган қуёшдек жонли, ёрқин, кўркам әди. Бектемирнинг руҳи офтобда бир сеҳрли қудрат туйяди. Бир вақт, ёз куни, қуёш тутилганини мушоҳада этган әди. Қуёш кўлкага кирган сари муazzзам тоғлар, қоялар, атласдек товланган адирлардан ранг, тур, ҳаёт сўнган, ҳатто сувларнинг шўх қўшиқлари тингандек туолган әди. Шунда зоотехник югуриб келиб бир парча қора ойнани Бектемир-

нинг кўзларига тутқизиб, ҳодисани ҳовлиқиб тушунтира бошларкан, йигит эшитгиси келмай, қўлларини ғамгин силкиб узоқлашган қуёшга ачиниб йиғлагиси келган эди...

Бектемир болани кўтариб кун чиқишга қараб дадил кетди. Лекин балчиқ, йўлсизлик уни тезда толдирди. Жарликлар, тепаликлар, кўлмак сувлар, чангальзорлар қийнади. Очликдан, ҳорғинликдан қизча кўз очишга ҳам дармонсиэ: аскарнинг елкасига бошини қўйиб, тебраниб борарди.

Кечга яқин, сийраклашган ўрмон орқали, йўл ва унда мунда сочилган қишлоқ уйлари кўринди. Дараҳтлар оралаб илдам юриб, энг яқин ва энг чеккадаги уйга орқа томондан борди. Пастгина тахта девордан ошиб ҳовлига тушди. Алланглади. Жон асари йўқ. Рўзгор асбоблари турган жойида қолган. Ҳоналар берк. Бектемир орқадан ниманингдир «хўмм...» деганини эшитди. Тахта уйнинг ертўласида ҳайвон борлигини пайқади. Лип этиб кирди — катта ола сигир турибди, елини тарсиллайди. «Қизчага бу — она сутидан ҳалол...» деб қувонди-да, соғишга чўққайди. Котелок йўқ, ё чайлада унугтган, ё туширган. Сувдонга соғди. Тўлдириб, боланинг оғзиға тутди: «Ич! Бу сут — дори бўлади». Бола ҳузур билан қулт-қулт ютди. Кейин қайта-қайта соғиб, ўзи ҳам ҳалқумига келгунча ичди, гўё баданига дармон югурди. Қизча жонланиб, «Колова? Колова?» деб, ётсираб пишқирган сигирга тегажаклик ҳам қила бошлади. Бектемир унинг қорнини чертиб: «Етар энди, қорнинг мешдай шишибди» деб кулди-да, ташқари чиқди. Пичанхонага кириб, эшикни тамбалаб, қалин, майин ва хушбўй пичанга болани кўмди: «Ухла! Йиғлама!» Кейин Бектемир ҳовли әгаларидан бири сигирдан хабар олгани келса учрашиб, йўл-йўриқ сўраш умидида «тиқ» этган товушга қулоқ солиб ётди. Тунда чўчиб уйғониб, пичандан аста бошини чиқариб, ёт тилда маст қичқиришлар, машина моторларининг тўхтовсиз гумбурини, онда-сонда автомат очередларини эшитди. Тонг қоронгисида пичанхонадан чиқди. Теварак тинч. Ҳаво туман. Узоқда гоҳ-гоҳ автомат очереди тараклаб қўяди. Бектемир ертўлага кирди — сигир йўқ. «Ё тунда әгалари олиб кетган, ё немис қассобларга ем бўлган!» деб ўйлади ичиди у. Сувдондаги сутни болага сақлади. Уйқули қизчани пичан орасидан кўтариб ўрмонга югурга кетди.

Дараҳт бошларини тутундай чулғаган туман орасида узоқ тентиради. Бу кун қуёш ҳатто бирон минут ҳам «йилт» этмади. Бектемир кечаги йўл истиқомати билан

юришга тиришди. Ҳорғинлик соат сайн уни босар, ерга қоқар, қадами орқага тортилгандай туюларди. Гоҳо у гайри ихтиёрий равишда чўқкалаб қоларди. Юзидан кир терни сидиради. Гўдакни ерга қўйиб ҳансираф, тиззасини лойга тирайди. Сўнг, сувдонга чўзилган гўдакка бир-икки қултум сут ичиради. Гапиришга дармони йўқ — қўли билан, қўзлари билан ишора қиласди: «Бас!» Енгилланиш орзуси ҳаммадан кучли. «Керакли тошнинг оғирлиги йўқ» деган мақол, киши ўз гавдаси оғирлик қилган бир пайтда, бутунлай мантиқни йўқотган эди. Бектемир милтиқни ташлашга неча марта қарор этди, лекин ҳар гал воз кечди. Бусиз бизни немис әмас, бу ўрмонда тишилиз бўри ҳам ғажиб кетади!»

Эртаси, кун оққандан кейин, бир тепача остида ҳўл, сариқ япроқлар устида ёнбошлади. Гўдак эса энг кейинги қултум сутни ютиб, бошини бўйни ичига олиб нохуш ўтиради. Кўкда булатлар қуюқлаша бошлаб, майда ёмғир томчилари баргларни шилдиратиб, шувиллай бошлади. Бектемир гўдакка кўз қирини ташлади. Унинг юмaloқ юзи энди сўлғин ва бужмайган, касалларникidek сарғайган эди. «Бу чумчуққа бир ин топмасам бўлмайди, уволига қоламан», деб ўйлади ичиди у. Шу аснода ёмғир ва шамол шовқини аралаш қандайдир товушлар эшитилди. Бектемир сачраб тиз чўқди, ҳансираф аланглаган қўзларини теваракка қадади-да, бутун ғазабини милтиқ тепкисига йигиди. Унинг ҳаракатидан қўрқсан гўдак, титраган қўллари билан Бектемир қучогига отилди. Уни йиқилган йўғон дарахтлар орқасига ўтқазди, лабларини қисиб, қўллари билан танбеҳларди: «Йигламал!» Бектемир ўқ узишга ўнгай ва хавфсиз жойни кўзлари билан қидиаркан, тепа бошида, шамолдан чайқалган ёш дарахтлар орасида рус жангчилари кўринди. Улар тўрт киши. Биттаси оқсайди. Русча сўзлар Бектемирнинг қулоқларига ёқимли сезилди. Бектемир қаттиқ қичқириди: «Братцы!» ва қизчани қутоқлаб қонқила-қоқила югурди. Улар Бектемирни солдатча сўкув ва ҳазил билан қаршиладилар. Бектемир русча лугатини ҳаракатлар, ишоралар билан қувватлаб, ўз саргузаштини ҳаяжонли сўзларкан, жангчилардан бири — ўнг қўлини бўйнига осган, чўтирип башара, новча, бесўнақай жангчи, тоқатсизлангандай унинг сўзини кесди:

— Кимга айтиётисан? Лаънати чекиниш йўли, азоби кимга номаълум. Биздан сўра! Қани, тамакинг бўлса чиқар.

— Ҳа, бир-бир тортсак маза бўларди,— деди ҳоргин, мудроқ қўзли бошқа бири.

— Э... бекорга әсимга туширдиларинг. Бир тортиш — бир умрга арзиди. Қани? — бошини сараклади Бектемир.

Гавдаси кичик, чўпдай ориқ, қандайдир инсон тоб бермас газаб ва мاشаққатлар чеккани бутун сиймосидан кўринган, юзини сариқ, дағал, кир соқол босган бошқа бири гўдакка қизиқди. Жонсиз, титроқ бармоқлари билан қизчанинг сўлғин, ўчиқ юзини силаб, уни гапга солди.

— Отинг нима, айт, қизчам, айта қол. Ну, ну, аразлама.

— Эиночка, гапир. Яхши амакиларинг-ку,— деди Бектемир гўдакни ерга қўйиб, толған билагини уқалади ва уни қандай топғанлигини сўзлаб берди. Жангчилар узоқларда қолган митти-митти нуридийдаларини, туғишганларини ёсладилар. Қўли ярадор дов жангчи деди:

— Меникилар, бирваракай учтаси, урушнинг биринчи куниёқ ерга кетди... — бу тўғрида Бектемирга илк гапиргани учун тушунтира бошлади.— Биринчи бомбаларини Гитлер бизга юборган, ука. Военкоматдан югуриб келсам, кўчамга кира олмайман — фишт, темир-терсак, тутун, ўт. Одамлар уйимизнинг тош-тупроғини ковламоқда. Шундан кейин қандай қилиб жинни бўлмадим, билмайман.

— Дўстим, ғам ёлғиз сендами,— деди Бектемир.— Ҳамма ғам дарёсига гарқ бўлган...

Жангчилар ҳалиги кичкина, ориқ, юпун оқсоққа «ўртоқ майор» деб мурожаат қилардилар. Бектемирга майор ўзи ни жиддий ва буйруқдор тутгандек туюлди.

Бектемир:

— Ўртоқ майор, ўлиб қолмасмикан. Жуда мурғак-да,— деди.

— Ҳечқиси йўқ. Ўлмайди. Руснинг томиридан бу,— деб жавоб берди у.— Менинг полкимнинг қизи бўлади. Хўш, кетдик.

Гўдак ҳеч кимга боргиси келмади. Кулишдилар. «Соқолли онажонингни шу қадар севасанми?» Йўлга тушиши. Әмғир гоҳ шивалаб ёғар, гоҳ тинарди. Совуқ шамол ўрмонни ваҳимага тўлдириб қутурарди. Кир, юпун одамлар ҳансираб, каловланиб, букилиб боришарди. Очлик ва бениҳоя ҳоргинлик ҳаммани гаранг этган. Бектемир энди ўзига қандайдир куч кирганини сезди, қўнгли тинч ва ишонч билан тўла әди. Қаёққа кетишмоқда, йўл тўғрими,

хавфсиэми, энди ўйламади. Лекин совуқ шамолда жунжиб, мадорсиз тебраниб бораётган оқсоқ майорга ачинди. Учинчи жангчига — орада энг ёш ва энг тетик кўринган, камарига китобча қистирган йигитга — Глуховга секингина деди:

— Командирга шинель бериш керак. Меникини олсин.

У бошини чайқади:

— Олмайди. Оғир бўлади, дейди.

— Сизларнинг командирларингизми? — деб сўради.

— Йўқ. Уч кун бурун, сенга ўхшаб, учраб қолди. Фашист асирилигидан қочган.

Бектемирга ҳамма нарса аён бўлди. Бир вақт Дубов разведкага боргандা, шундай бир лейтенантни чалажон ҳолда жарликдан топиб, қисмга опичиб келтирган эди.

Икки-уч соатдан сўнг дам олишга ўтиришди. Анча вақтгача ҳеч кимдан садо чиқмади. Ёнбошлаб ёки бошларини лойли тиззаларига қўйиб, мудраб ўтиришарди. Баъзан, гўдак инграб, яна қўзларини ожиз юмарди. Баҳтларига ёмғир тинди. Фақат, шамол дарактлардан совуқ томчиларни уларга сепарди. Хийла вақтдан кейин Глухов турди ва майорга мурожаат этди.

— Бу ерда тунайдиганга ўхшаймиз. Мен у ёқ-бу ёқдан хабар олиб келай. Шу яқинда қишлоқ бор, ҳидини сезаётиман.

Майор рухсат этди, баъзи кенгашлар, маслаҳатлар бериб, хасталардек қўзларини юмди.

— Шошма, мен ҳам бораман,— деди Бектемир Глуховга.— Разведкангдан кўра қурсоқни ўйлаш керак. Бўлмаса, болага жуда ёмон бўлади.

— Чайнацга бирон нарса топмасак, эртага ўзимиз ҳам ердан бош кўтара олмай қоламиз. Қизчанг йиглайди — сен борма. Милтифингни бер. Қалай, бузуқ эмасми?

— Касали йўқ.

Майорда иситма пайдо бўлди, алаҳлай бошлади. Уни шоҳ-шаббага ётқизиб, устига Бектемирнинг шинелини ёпдилар. Совуқ шамол, нам ҳаво мадорсиз баданларни кучли зирқиратиб оғритарди. Ўрмонда бирдан қоронғилик қуюқлашди, совуқ ва рутубат кучайди. Ўт ёқишига қарор қилдилар: «Фриц учун тунги ўрмондан қўрқинчлироқ нарса йўқ». Лекин шакли ғалати ва чиройли зажигалкадан ўт чақиш қийин бўлди. Ҳамманинг умиди кесилганда, важи-

галкадан, мўъжиза қабилида, ўт чақнади. Гулхан теварағига хурсанд ўтиришди. Командирни ҳам шинелга ўраб, ўтга яқин ўтқазиши. Глуховнинг қайтмагани хотирни ғаш қиласарди. Майор гоҳ бирдан сачраб бошини кўтарар, алаҳлаш орасида Глуховни сўрарди. Зим-зиё кўкни хумга қамалган арилардай, самолётларнинг якнасоқ гувиллаши қоплади. Улар ёнгин ва ўлим ташийдилар. Ҳамма бир-бирининг тиззасига бош қўйиб ухлайди. Бектемир дарахтга суюниб мудрайди, тиззасида қопга ўралган гўдак; гулханга оз-оз ўтин ташлайдилар.

Кун ёришганда майор турди, унинг туси жонсиз ва аянчли әди. Аммо, у гоз бўйнидай ингичка бўйнида қилтилаб турган бошини дадил ва бақувват тутишга тиришарди. Шинелни Бектемирга ташлаб, танбеҳловчи товуш билан деди:

— Раҳмат. Лекин ўз соғлиғингни унутма. Тунда роса жаврагандирсан.

— Нега, ўт ёниб турди-ку, — деди Бектемир.

— А, биламан ўзбекларни. Сиз саҳий қуёшда ўсгансиз, — деди-ю, бир оз ўйланиб, чирсиллаб ёнаётган гулханга суюк қўлларини тутиб, сўзида давом әтди:— Бу ўтнинг ҳам онаси — қуёш. Дарахтлар қуёшнинг кучини қамрайди. Мана ҳозир ёниб, иссиқни бизга қайтаряпти. Тушунасанми, табиат жуда қизиқ ва доно...

Бектемирга, собиқ содда чўпонга, командирнинг фикри ғоят ёқди. Соф, лола ранг ёлқинга термилиб, ҳалиги фикр ҳақида узоқ ўйлади.

Глуховни кутиши. Майор лой, чирик латталарни эҳтиёт билан ешиб, ярани очди. Ҳамманинг юзи буришиб кетди. Яра даҳшатли әди. Бектемир, ҳатто қарашга боти-нолмай, юзини ўғирди.

— Қандай юрасиз?

— Бу ахир оёқ өмас-ку! — дейишли жангчилар нафасларини ичларига тушириб.

— Анча тузук бўлиб қолди. Ёзда қурт қайнарди бунда. Немис лагерида юзларча ярадорлар кун бўйи қурт терар әдик. Шундай сассиқ әдикни, янги келганлар ҳушдан кетарди... Ҳавонинг қадрими билиш керак, болалар. Мана, ўрмон ҳиди — бундан ёқимли нарса борми? Бу ерда ўлим ҳам баҳт. Бироқ фрицнинг гарданида ҳаққимиз бениҳоят кўп. Бир сўз билан — қасос. Бу орзу магнитдек ҳаётга торади. Шунинг учун бевақт ўлимдан қўрқаман.

— Қасос! Ўзбеклар «хун» ҳам дейди. Яъни, қонга—

қон! — деди Бектемир. — Ким қасос олади? Биз әркаклар түзғиб ўрмонаштарда каламушлардан ин сўраб юрсак, фашистнинг йўлини ким тўсади? Оналар, сингиллар майдонга чиқадими?

— Чекиниш — ҳамма ёмонлик мана шу сўзда, — гапга аралашди кенг, мурабба юзли, қизил сочли, юмалоқ, пуштой бурунли жангчи Пахомов. — Албатта, баъзи вақтда чекинмасдан илож йўқ. Лекин чекиниш душманга яна ҳам қаттиқроқ човут солиш учун бўлиши керак, қопга тушиш учун эмас. Кейинги чекиниш шундай бемаъни бўлдики, ўйласам, у кун тош бўлиб ҳалқумга қадалади. Немис шовқин-сурон билан, қутурган итдек, атакага ташланди. Ўтни шигаб берамиз-да, улоқтириб ташлаймиз, ярмиси ер тишлаб қолади. Тонгдан буён олтинчи атакасини қайтарган эдик. Фриц осто намизда тишини синдириб, энди тўкилган ҳаром суюкларини даладан теришга киришди. Ўтада чўкиб қолган танк учун бирпас қизғин бўғишидик. Қўшинларимиз ҳам бақувват әди. Мен онамга хат ёзишга ўтиредим. Сўзлар худди тўқимачи шоирницидай қўйилиб, бир-бирини бежаб тушади: Онажон, сени суюман, лекин Ватан — онадан азиз. Кўксим унинг меҳри билан тўла. Ўлсан, қайғурма, фахрлан. Мен мардларча ўламан! Ва ҳоказо... — хатни туморча қилиб турганимда, орқага чекинишга буюрилди. Наҳотки, бизнинг лақма лейтенантимиз душманни дўзахга ағдариш учун бирон айёр план тўқиган бўлса! — деб ўйладим. Йўқ, ваҳм сир очилиб қолди. Полк штаби билан алоқа узилган, дивизия штаби тор-мор бўлибди. Орқада душман парашютчилари хўжайн әмиш... гаплар рост бўлиб чиқди. Қуршовни ёриб, баттарига тушиб қолдик. Роса қон тўкишдик. Қирдик ҳам, қирилдик ҳам.

— Ҳа, бу ерадигилар сендан озроқ кўрганими? Қариганингда набираларингга эртак қиласан, — деди узоқда қандайдир ёввойи мева чайнаб ўтирган Кудрин, зангори кўзларини олайтириб.

— Хоҳламасанг қулогингга пўкак тиқиб ол! — деди Пахомов нохуш овоз билан. — Аввал мен ўзим иқрор қиласай, суҳбатга ҳамма вақт иштаҳам баланд, атакага боргандан ҳам, немис босиб келганда ҳам ёнимдагиларга гапириб қўяман. Иккинчидан, ким айбдор, буни билиш керак? Кейин, чекиниш деган сўзни барча каллалардан ҳам, уставдан ҳам ўчириш керак. Фрицни ўтхонага қамаб олишга ўрганишимиз лозим. Ҳали ўртоқ майор айтган қасосни мен шундай тушунаман.

— Тўғри, Пахомов,— деди Бектемир қизчани шинелига аста ётқизиб, ўз тиэзларини уқалаб. — Олдинга бос, ёки лоақал, бир жойда темирдай қоқил: ўлдир ё ўл!

Майор жангчилар берган латта-путталар билан оёғини боғлади. У жангчиларнинг техника ва тактика ҳақидаги мулоҳазаларига аҳамият бермагандек, чўғни титиб ўтирида, деди:

— Ҳарбий совет ёпиқ. Бир жуфт сўз ўзимга. Вазият, шубҳасиз оғир. Партия урушнинг энг бошидаёқ мамлакат катта хавф остида қолганини уқтирган эди. Немис урушнинг тарозусига бирдан ва бирваракай оғир тош ташлаб юборди. Бу бизнинг палламизни қаттиқ силкитди. Лекин тўнкара олмади. Олдинга босган сари, бизнинг муҳим иқтисодий районларимизни босиб олишига қарамай, душман мадордан кетяпти. Фриц ўз галабасидан ўзи рози эмас. Оғзини кўпиртириб мақтанади, аммо ичини шубҳа изғирини ялайди. Чунки Европада муваффақият қилганидек, бизни ҳам аниқ жадвал билан тез кунда тиз чўқтироқчи эди. Чиқмади. Уни соатлар, кунлар эмас, ҳафталар, ойлар алдаяпти. Фашист ҳайрон ва газабли. Кун сайин фашистнинг асаби ишдан чиқяпти. Мен буни лагерда сездим. Бир қарироқ немис бор эди. Бошқалардан ўлчовсиз юмшоқ эди; соғ асиirlарни тепарди, ярадорларга вовилларди, холос. Кейинги вақтларда шундай қутуриб кетдики, ҳамма жаллодлар унга нисбатан қўйдек ювош бўлиб кўринди. Бир кун ундан қитдай раҳм тилаган аёлларимизни қўндоқ билан саваб бақирди: «Сенларни қийнашдан роҳат нарса борми дунёда? Ботқоқларингда учинчи ўғлимни кўмдим. Бутун Европани забт этганда, уларнинг жимжилоги ҳам қонамаган эди. Москва айбдор. Нега таслим бўлмайди? Шаҳарчаларнинг остонасида аҳмоқона қон тўқасанлар... Рус ерида биронта томирларингни қолдирмаймиз?» Бу жаллоднинг психологияси мени, менга ўхшаш мажруҳ командирларни бениҳоят қувонтириди. — Майор хаста оёғини ўтдан нари суриб, оғриқдан юзини бурништириди. Унинг жонсиз ва мумдай сариқ юзида фикринг нури сирпанди. Мажолисиз ҳансираф давом этди у. — Шундай, душманинг иши пачава. «Близ криг» кўмилди. Биз урушни душманни хирпаловчи, гангратувчи, қоп-қора қонга бўёвчи оғир курашга айлантиридик.

— Ўртоқ майор, биз кимни кўмдик? Иблис крик ким у? — деб сўради Бектемир қизиқиш билан.

Ҳаммалари оқ кўнгиллик билан кулишиди.

— Гитлер яшиндай бир зарба билан, худди дарахтни қулатгандек, мамлакатимизни емироқчи, бизни кишанла-моқчи эди, — деб тушунтира бошлади майор. — Мана шу плани барбод бўлди. Энди уқдингми?

— Минг йил чақмоқ чақсин, улкан тоғ гердайиб тураверади, — деди Бектемир қатъий.

— Тўғри, йигит. Биз — тоғ, — маъқуллади майор. — Душман ҳам жуда кучли. Бутун Европанинг машинаси унга хизматда. Биз чекиндик. Даҳшатли чекиндик. Лекин мен чуқур ишонаманки, армиямиз ўтда чиниқди. Душман-чи? Чарчаяпти. Энди уни муҳим линияларда ерга михлаш ке-рак. Рус қиши бир гувиллаб берсин, техникамизнинг, газа-бимизнинг кучини унинг қаҳрига қўшиб бир ташлансан, Фрицнинг ҳолигавой! Ана шунда қувла, бос, ур, қир!

— Ах, гадина қўзларимиз остида ҳаром қотади! — деди Кудрин қалин лабини қисиб.

Қуёш булутлар орасидан гоҳо бир лаҳза йилтираб қўярди. Ўрмон жим ва ўйчан. Булутлар орқасидан душман самолётларининг тамиш ва машъум садоси ёшлиларди. Қиз инграб йиғлади. Майор сабрсизланиб ҳар ёққа тикилади.

— Глуховга нима бўлди-а? Наҳотки... — деди майор секингнига.

— Бизнинг студентчамиз тинч ин қидиргани кетган экан! — деди Кудрин киноя билан.

— Бўхтонлама! Ундайлардан эмас у. Балки адашган, ё мадорсиз йиқилган. Қўлга тушганми, ким билади, — деди Пахомов тўнғиллаб.

— Ўқиган йигит, китобли... — деди Бектемир.

— Кўрганимиз шундай китобхонларни... Бизнинг ротада биттаси бор эди, ярим профессор. Беш хил тил билар-кан. Атакага кўтарилганда, у ўзини буғдоийпояга, чуқуралика урарди. Охирида, бир кечада ғойиб бўлди. Фрицнинг товонини ялаётгандир...

— Йўқ, Глухов виждонли йигит. Биринчи қарашдаёқ мен туйган эдим. Ўлган бўлиши мумкин. Теваракда душманлар изғийди, — деди майор.

Кўп ўтмасдан ҳансирааб Глухов етиб кеади. Елкасида милатиқ, қўлида немис автомати. Ҳамма хурсанд ва енгиҳ хўрсинди. Пахомов ер остидан Кудринга ўқрайиб қўйди. Глухов ҳамма чўнтакларидан картошка чиқарди-да, ўтга яқин тиз чўкди. Пахомов, картошкаларни ҳавас билан бир-бир ушлаб, ўтга кўма бошлади:

- Маза қиладиган бўлдик, Васька!
- Нука, гапир, бу ўлқасинг тарихини... — деди майор автоматни завқ билан синчилаб кўриб. — Дискада ўқ тўла эмас. Майли, пайти келганда биронтасини ҳам бекор кетказмаймиз.
- Ну-да, балли, Васька, — деди Кудрин айбдорча кулиб. — Мен иқор бўлай, ўйлагандимки...а, сен ҳам овқат, ҳам ўлжаб билан марҳамат қилдинг.
- Кечаки бир қишлоққа яқин бордим, — деди Глухов ҳаяжон билан. — Баланд ва очиқ ерга жойлашган экан, киришга ботинмай, ўт орасида ётдим. Узоқда оқарган йўлдан немис машиналари, батареялари, тягачларининг кети узилмайди. Маст Фрицларнинг қўшиғи, сўкиш... Асиrlарни олиб ўтишди. Қўплари ярадор, ярим ялангоч. Отлиқ конвой зўрқиратиб ҳайдайди. Уради. Одамлар йиқиладилар, яна зумда туриб чопадилар. Роса йигладим. Бир вақт ёнимдан ағрайиб бир аёл ўтди. «Хола» деб имладим. Қўрқувдан кўзлари жинниларникидай, беҳуш... «Қишлоқда немислардан бўш уй ўйқ» деди. Афтиимга тикилиб: «Биламан, очсан, кун қорайганда келаман, кут», деб кўздан йўқолди. Қимирламай ётдим. Чиндан ҳам бир бўлак нон билан шу картошкани ташлаб кетди. Нонни кўриб, иштаҳам шундай очилиб кетдики, ўзимни тия олмадим. Бир бурдасини, иштаҳамдан базўр юлиб олиб гўдакка сақладим. Мана,— Глухов қўлтиғидан кирланган, суви қочган нонни олди.
- Бугун тўйинг экан. Раҳмат де амакига, — деди Бектемир севиниб қизга. — Лекин ҳаммасини ема. Ёмон бўлаади. Оз-оздан е.
- Гўдакнинг кўзлари ёниб кетди. Нонни икки қўли билан маҳкам қисиб, чайнашга бошлади.
- Панароқ, илиқроқ жой қидириб далага чиқиб қолибман. Пичан гарами орасига кирдим. Шойидай юмшоқ ва пўстиндай илиқ. Уйқуга ўйғидим. Эсимни танигандан бўён шундай ширин уйқуни билмаганман. Гўзал тушлар кўрдим. Шовқиндан уйғониб, бошимни аста чиқарсам, кун ёришган; нарида икки немис аравага пичан ортяпти. Бошимни ичга олиб, якка кўз дераза қилиб ётдим. Мана бири ҳайдаб жўнади. Иккинчиси—автоматини бўйнига таққан, сигаретни тутатиб, дам кўкка, дам ўғмонга тикилади, гўё рус ерининг табиати билан қизиқаётгандек. Гулзорга тушган чўққадай нафратли кўринди у. Жимгина гум қилмоққа жазм этдим. Лекин пичогим ёмон — қуш сў-

йишга ҳам қийналасан. У терс тұрганда атрофға күз тапыладым: жон асари йўқ. Манов ўзбекнинг милтигидан ўқ уздим: юзи билан ерга қулагаб тушиди, лаънати. Иргиб туриб отилдим. Қуролини шиадим-да, ура қочдим. Үрмони хийла нарида әкан, бўғила ёздим. Яхши, иш ўнгидан келди.

— Қулай келганда, ҳеч вақт иккиланмаслик керак. Яхши қилибсан, Василий,— деди майор.

— Ўлдирсанг, шодлиқдан юрагинг маст бўлади, — деди Кудрин.

— Айниқса, биринчи ўлдирганингда... — дея қўшиб қўйди Бектемир.

Бектемир милтигини артиб, меҳр билан силаб қўйди. Чўғ орасида пишган картошканинг ширин ҳиди қоринларни таталади. Пахомов бармоқларини куйдириб, бирин-бирин ўтдан олди-да, майорнинг олдига тўплади.

Майор қалтираган қўллари билан ҳаммага баравар тақсим этди. Ўнга яқин картошкани Бектемирнинг киссасига солдирди: «Қизингга алоҳида норма. Сақла. Мен айтганда ва менинг ёнимда едирасан», — деди илжайиб.

— Мен ўз нормамни ҳам болага беришга тайёрман,— деди Бектемир.

Ҳамма жамғчилар майорнинг ўзи учун кўпроқ олишини ўтиндилар. У рад қилди. Глухов ўз тегишининг бир қисмини унга зўрлаб узатди: «Кечаги иондан сўнг мен отдек».

Иссиқ картошкани, лаб куйганига қарамай, ҳузур билан бирпасда еб қўйишиди. Майор, ҳассасига суюниб ингрраб ўрнидан турди-да, йўлга бошлади. Унинг оёғига қараб секин юришиди. Бугунги йўл нотинч бўлди. Узоқда итларнинг даҳшатли ҳовлаши, гоҳо айрим милтиқ отишмалари ва автомат очередлари ҳавода бўғиқ янграйди. Ботқоқлар, кўлмаклар кўп учради. Кечқурун қўқисдан душманнинг ўрмондаги аллақандай пункти ёнидан чиқиб қолишиди. Фақат қоронғилик уларни фош этмади. Жарликда тунашди. Ўт ёқмадилар. Кечаги гулхан тушдек туюларди. Эртаси, душманнинг ўрмонда изғиган кичик тўдалари билан икки марта, узоқдан, қисқа-қисқа отишиши-да, усталик билан йўлни чалғитиб яширинишиди. Тўпларнинг наърлари қулоқларга гира-шира әшитила бошлади. Демак, фронт жилла узоқ әмас. Уйга яқинлашганда аравани тармасиб тортган отлардай, шахдам юришга киришишиди. Эртасига, кун ботгандан сўнг, Пахомов билан Глухов разведкаси ҳавфсиз бир истиқоматни белгилаб келди. Яқиндаги бир дарёчадан ўтиш керак эди. Тунда, кўрлардек туртиниб,

дарёчага келишди. Пастда сув тун каби ваҳм, қора бир суннат билан оқарди.

— Чуқурлиги? — шивирлаб сўради майор Глуховдан.

— Таёқ тиқдим. Ўртаси, балки кўкраккача... — жавоб берди Глухов ишонч билан.

— Кейин қаёққа бошлайсан?

— Бир чол дедики, бу томонларда фрицлар жуда оз, катта йўллар йўқ. Қаёққа бормайлик, бари бир, бу — «оқар тўсиқ»дан ҳатлашимиз керак. Эрта маҳаллий аҳолидан биронтаси йўл кўрсатар ахир, — жавоб берди Глухов.

— У томонлар менга таниш, — деди Пахомов қияликтан аста сирпаниб. Шинель ва гимнастёркаларини ечди-да, тутун қилиб бошқаларникуга қўшди.

— Сен буни ол, — деди Бектемир Глуховга қизчани узатиб. — Мен ўртоқ командирни кўтариб оламан. Йўқ, ўртоқ майор, хўп денг, касалсиз. Сизни сув оқизиб кетади-я...

— Қизинг йиглайди, мутлақ ун чиқармаслик керак, — деди майор. Лекин Глухов индамасдан, командирнинг қушдай енгил гавдасини елкага олди-да, секингина сувга тушди. Оддинда Кудрин билан Пахомов, Бектемир қизчани слакага қўйиб, совуқ тўлқинлар кўксигача сувга кўмилди. Қалтирайди, совуқ тўлқинлар баданини олмосдай тилди. Ногаҳон, қаршидан, жуда яқиндан пулемёт даҳшатли вагиллади. Бу — худди қўққисдан минага қоқингандай бўлди. Бектемир Кудринга «ах» деб, қирғоққа яқин сувга шўнгиди. Глухов сувни шапиллатиб орқага, қирғоққа отилди. Теваракда ўқлар «чув-чув» билан сувга шўнгирди. Бектемир ҳам каловланиб қирғоққа ташланди. Нам, силлиқ қияликтан сирпаниб, яна сувга «шалоң» этиб тушди. Оғизбурнига сув кириб, шалоплаб кўтарилиди-да, бир қўли билан кийимини баландга — қирғоққа отди. У қичқириб йиглаган гўдакни бир қўли билан қучоқлаб, қирғоққа тирмашди. Нариги томондан, баландликдан Пахомов ўлжа автоматдан душманга ўт очди. Лекин йиқилди шекилли, жим бўлди. Бектемир гўдакни чуқурга юмалатиб, эмаклаб Глуховга яқинлашди. «Нима қиласиз? Майор қалай?» — деди Бектемир. Глухов тишини қирсиллатиб «Тамом» деди. «Бас, милтиқни бер!» Шу пайт душман пулемёти жим бўлди, «Русь, сдавайся!» деб ҳуришди фашистлар бирин-кетин. Бектемир ерга ётиб товуш келган томонга отмоқчи бўлди. Чўмилган милтиқ отилмади. Душман яна шиддатли ўқ ёғидорди.

— Кудринга нима бўлди? — сўради Бектемир, ўзи билса ҳам, ғайри ихтиёрий сўкиниб.

— Сувда тошдек ботди... юр, шундай аҳмоқлик... бозимизни тўппа-тўғри ўтга урибмиз... Лекин дўстларни унутмаймиз.

— Командирни орқала! — деди Бектемир.

Улар ўрмонга етгунча, дам туриб, дам чўккалааб юришиди. Душман пулемёти анчагача тинмади. Глухов дараҳтга бошини уриб олиб, каловланиб йиқилди.

— Бас, тўхтаймиз. Бу ерга шайтон ҳам келолмайди, — деди Бектемир ҳансираф. У майорнинг жасадини ётқизиб, бошини тўғриларкан, қўлига қон ёпишди. «А, бояқиш бош! Нималарни кўрмадинг?» деди у алаҳсирагандек ўзича. Кейин ҳўл, оғир шинелини ва гимнастёркасини дараҳтга илди. Қизча дармонсиз инграр әди... Унинг кийимлари жиққа ҳўл әди.

— Бутун гавдам муз, бошим ёнапти, — деди Глухов ўқчиб.

— Мен ҳам шундай... Шинелинг қуруқ, Зиночка ётсин, — Бектемир қизчани счинтириди-да, Глуховнинг ёнига ётқизди. — Яхшилаб ўрай!

Гўдак ётсираб йиглади. Бектемир юпатди: «Ухла, врталааб кўзингни очасан, сенга каттакон картошка берраман».

— Сен яланғоч қандай чидайсан?

Бектемир совуқдан безгакдай титрап, озган, қотган баданини панжа билан шақ-шақ уради. Гугуртми ё зажигалками бўлса, ҳар қандай хавф-хатарга тупуриб, гулхан ёқарди албатта. Ниҳоят, шамолга қотган, қўланса, нам шинелини елкасига ташлади-да, гаранг ва ҳушсиэдек мукка тусиб олди.

Эрталабки туманда улар найза ва ичиқ билан юмшоқ ерда гўр қазишга киришди.

— Яхши одам эди, — инқилаб гапира бошлади Глухов. — Эски кадровик. Қаттиқ жангларда қатнашган экан. Лекин умрини немис лагерида әговлаган. Умрининг биргина толаси қолганди. Бу тола ҳам ўч олмоқ орзуси ва душманга нафрат билан тўла бўлгани учун, ўлимга қарши курашарди. Хўш, сен билан мени ким кўмади?

— Чиқмаган жондан умид... Ана, эшитяпсанми, урушнинг худоси ўйғонди. Менинг бир дўстим бор эди, Асқар деган. Катта полвон эди. Артподготовка бошландими. «дўзахнинг эшиги очилди!» дерди.

— Дўзахнинг ўти ёлғиз одамларни қийнайди. Артиллери тошни, темирларни чангга айлантиради, шаҳарларни ютади, — деди Глухов ҳорғин әнтикиб.

Мурдани кўмишдан бурун ҳужжатларини ахтариб, унинг кийимларини катта диққат билан қайта-қайта ти-мирскилашди. Ёлғиз, унинг кўксидан бир парча кир халтacha топди. Унда бир сиқим тупроқ. Иккала жангчи бир-бира гига бир минут тикилиб қолишиди.

— Тушундингми, — деди Глухов ғамгин бир тур билан. — Совет чегарасидан ёки ўзи туғилиб ўсан шаҳар, қишлоқдан чекинишга мажбур бўлганда, юраги хун бўлиб, әнг кейинги пайтда, хотира учун бир ҳовуч тупроқ олган. Бу — аниқ.

— Тўғри айтасан,— деди Бектемир тупроққа тикилиб,— Аскар ўз ерини севади. «Табаррук» дейди ўзбеклар.

— Нима?

— «Табаррук»— русча қандай — билмайман.

Глухов халтачани командирнинг кўкрагига қўйди. Бектемир буни бош тагига ёстиқчадай қўйиш кераклигини сўзлади. Глухов бошини чайқади:

— Ватанга севгини ўлгунча ўз юрагида ташидими, бу севгини кўксисда сақлаб, абадий ухласин! — деди.

Командирнинг бир ҳовуч суюқдай, енгил гавдасини чуқурга туширишиб-да, тупроқ тортишиб. Муаззам ўрмон оғушида танҳо қабр пайдо бўлди! Глухов пичоқ билан бир-пасда беўхшовгина юлдуз ясади, бармоқдай қизил қалам билан уни бўяди-да, ёғочга биринтириб, қабрга қадади. Кейин кафтдай тахтага тилиб ёзди, «Майор Иван Андреевич Дробов — жанговар солдат ва рус ерининг ватанпарвари».

Қизча, энди майорнинг буйруғисиз бир дона картошкани еб олиб, катталарнинг сирли ва даҳшатли ишига термилиб ўтиради. Дўмбоқ устида пайдо бўлган ва шамолда енгил титраган ўйинчоқдай қизил юлдузча ҳам уни қизиқтифтади. Кетиши олдида жангчилар қабр тепасида бошлини ялангочлаб, бир нафас қотиб туришибди.

Чошгоҳдан сўнг ҳаво очилди. Куз қуёшида япроқлар олтиндай мудрарди. Қаердадир, ўрмон ортидан қалин тутун бурқиб кўтарилиди. Кўкда душман бомбардимончи самолётлари гала-гала изгириди. Жангчилар оёқларини базўр судрашарди. Гоҳо узоқдан душман қўшиқлари, машиналар шовқини эшитиларди. Бутун аломатлар әҳтиёт ва ҳушёрлик кераклигини уқтиради. Тез-тез дам олдилар. Кейин

қўзғалиш мушкул — гўё уларни ер тортади. Эртаси улар сайхонлик ёнида тасодифан бир болага дуч келишди. У ўн икки-ўн уч яшар, шапкасини қийшиқ кийган, юзи сепкил, эгни юпун, содда дәҳқон боласи әди.

— Хўш, ўртоқ жангчилар, йўл бўлсин, — сўради у гўё ёрдамга ҳозирдек, жиддий ва мағрур.

— Ўзинг кимсан, ўрмоннинг хўжайинимисан, қани, икки оғиз ақлли гап қил-чи,— деди Глухов қувониб.

— Биламан, шарққа йўл қидирасиз, мен билан юринг. Бундан бошқа яна қандай ақлли гап бўлиши мумкин?— деди бола.

Эски катта тўнгак ёнида ўтиришди. Бола индамасдан киссасидан бир сиқим махорка ва бир парча газета олди. Жангчиларнинг қўzlари ёниб кетди.

— Олтин бола экансан, совғанғдан маълум, — деди Бектемир махоркани ўраб. Учовлон чекишиди. Икки жангчи бармоқдай йўғон ўрамни ҳузур билан узоқ ва чуқур сўришаркан, бола ўз ишларини айта бошлади. Қуршовни ёриб чиққан қисмларга, ботқоқликларда тентираган, адашган ёки душман қўлидан қоча билган жангчи ва командирларга йўл бошлаганини, бир гуруҳ жангчиларни хатарсиз ўтқазиб қўйганини айтди. Унинг сўзлари болаларча содда, са-мимий, лекин аниқ ва равшан әди.

— Фрицнинг қўлига тушмадингми, сира?— кулиб сўради Бектемир.

— Фриц ғирт аҳмоқ,— тамакини ташлаб, бепарво жавоб берди бола. — Алдаш қийин әмас. Кераксиз пайтда бекорга ўзини ҳушёр тутади, дўқ қиласди. Аммо кўпинча бурнининг олдидағи хавфни сезмайди. Итларнинг беш-үнта сўзини ҳам ўрганиб олдим. Фойда беради. Яқинда ўртоғим Костяни отиб ташлашди. У тунда ярадор жангчини қишлоққа келтирганди. Нима қиласмиш, дунёда бир ўлим бор. Бироқ мен хоҳлайманки, бошим Фрицга жуда қимматга тушсин. Юринглар, оғалар, биз бу ерда бувимизнинг ўйида әмасмиз. Аҳ, бояқиши қизча сўлиб қолибди-ку, қани менга беринг-чи.

Глухов, баъзи гапларни сўраб аниқлади-да, кулиб деди:

— Бошла, генерал, сен билан дунёнинг нариги чекка-сига ҳам бориш мумкин.

Бола уларни тўқайзор жарга келтирди. Япасқи дарактлар чангаль ўсимликлар орасида гуж ўтирган бир неча жангчилар янги меҳмонларни илиқ ҳазил билан қарши олдилар. Улар турли қисмлардан бўлиб, ҳорғин, юпун,

кир-чири әди. Ярадорлари ҳам бор әди. Бири бошини танғиган, иккинчиси юз аралаш бурнини боғлагандики, ёғиз күм-күк мудроқ күзлари кўринарди. Бола навбат билан ҳамманинг кафтига тамаки тўқди.

— Ну, Миша, билмайман, қайси сўз билан сени мақтайди. Кел, бир ўпид қўйай... — деди тўмтоқ бармоқли, дов бир жангчи.

— Ҳай, живой, герой! — деди украинлик, боши боғлиқ жангчи.

— Михаил Иванич бўлсам әди, ўз қўлим билан кўкрагингга орден тақиб қўярдим! — деди яна бири.

Миша, уларнинг мақтовини әшитмагандек, кийимларини титиши билан овора бўлди. Қўлатигидан, шимларининг липпасидан ўқлар чиқариб, сержантнинг — қора сочли, ўтқир, йирик кўзли, бақувват грузиннинг тиззасига сола бошлади.

— Йўлдан тердим. Жуда кўп экан. Лекин хавфли тозвар. Фриц ёнингдан битта бўш патрон топса ҳам кўкрагингга бутун дискни бўштади.

— Энди учта милтигимиз бор. Уларга жон киради. Қалай, сенда ҳам борми, милтигинг ишлайдими? — сўради у Бектемирдан.

— Ишламаса кўтариб юармидим! — жавоб берди Бектемир.

Глухов сержантга яқин ўтириб, у билан жиддий ва сеқин гапириша бошлади. Бошқаларнинг оғизларидан турутун бурқарди. Бектемир қизчага сўнгги картошкани берди. Қиз қуёшда роҳатланиб, тансиқ таомни еди. Серсоқол, тўла юзли, бир кўзли, қийшиқ киши мулоийм товуш билан унга:

— Аҳа, болдай ширинми, лабингни ялаяссан, қизгинам. Оғир кунда учрадинг. Бутун бир батальонни тўйиф зардим. Мана энди ўзим ювиндига зорман, — деди.

— Ошпазмидинг? — сўради Бектемир.

— Ҳа.

— Бизнинг ҳисобдан семирган экансан-да! — дея ҳазиллашди бошқа бир жангчи.

— Оббо нонкўр! — ранжиб гапирди ошпаз, — Урушда менинг ишим энг қалтис санъат. Тушунмайдилар. Ўт остида, жон ҳовучлаб овқат тайёрла. Ўлим қайнаган жойига яна ўт орасида әлт. Жангчига ўз вақтида овқат етказиш фронтни ўқ-дори билан вақтида таъмин қилиш билан баравар, балки афзал ҳам. Номимиз — ошпаз. Бўлмаса, неча

марта шахсан жангда қатнашдим, атакага бөрдим. Мен ўлим водийсида хизмат қылғанман. Эшитганмисан шундай жойни. Унда ҳар икки томондан оқсан қонни йиғса даре бўларди. Бир кун бир сартарош билан бирга йигирмадан ортиқ автоматчиларнинг атакасини уч соат қайтариб турдик. Бўрсиқдай чуқурга яширган баъзи азаматлар акангизни кўрса, яна кўзини қисиб қўяди. «Оҳ, ошпаз!»

Қаердадир шиддатли пулемёт ва автомат отишмаси бошланди. Тўда секингина ўз жойини ўзгартди. Қоронгилик тушгач, йўлга тушдилар. Миша эҳтиётлик, лекин ишонч билан йўл бошлади. Бироқ қоронгилик, ботқоқлар, сувлар ҳаммани қийнарди. Қоқиниб йиқилишар, оёқда мудрашарди. Кундузни дараҳтлар остида ётиш билан ўтказиши. Миша тўғри ва хавфсиз йўл ахтариб, бир бўлак нон ва сир топиб келди. Бектемир қуён тутиб олди. Ошпаз ер остига ҳикматли ўчоқ ясад, қуённи пиширишга кириши. Пастланиб учган душман самолёти пайқади шекилли, пулемётдан ўққа тутди. Самолётнинг товуши ўчгач, Бектемир чуқурдан чиқди-да, ошпазни чақирди. Лекин у ўчоқ олдидаги чўзилиб ётарди. Бир қўлида қуённинг чала пишган оёғи...

Шомдан сўнг, Бектемирнинг таъбирича, яна «қиал кўп-рик» саёдати бошланди. Сержант, агар душманга қўққисдан дуч келинса, аҳиллик билан жангга киришни, Миша эса қизчани олиб дарров яшириниши кераклигини таъкидлади. Шамол узоқдан ёнган қишлоқларнинг дудини ташиди. Миша тонг отмасдан ўз тарафимизга олиб ўтажагини ваъда қилгани учун ҳамма энг сўнгги мадори билан олдинга интилди. Чиндан, гира-шира қоронгиликда уларни жангчиларимизнинг ҳаяжонли, огоҳлантирувчи овози тўхтатди. Бектемир бенхтиёр қичқириб юборди.

«Братцы!»

Улар фронтдан хийла узоқ, аҳоли яшайдиган катта пункт ёнида, ўрмонда әдилар. Жангчилар ва машиналар кўп әди. Бектемир шодликдан ҳорғинликни, очликни ҳам унутди. Учраган ҳар бир жангчи билан сўзлашгиси, кўп нарсаларни билгиси келарди. Кейин нон ва колбаса топиб қизча билан наҳорлик қилди.

— Энди айриламиз, Зиночка. Сени ҳозир ҳамширага бераман. Сени қанд, сут, печенье билан боқади. Тушундингми? Майлими? Ну, айт.

Кизча хўмрайиб деди:

— Сен ҳам бўласанми?

— Йўқ, мен жанг қилишим керак. Мана бу миљтиқ билан фашистни ураман. Фашист ёмон. У олабўжи.

— У учади-а?

— Ҳа, ерда юради, осмонда учади. Қора қаноти бор. Бектемир қизчаси билан санбатга яқинлашаркан, дам қадам ташлаб, дам тўхтаб, оғир сукутда хаёл сурн турган генералга дуч келди. Бектемир шошиб қизчани ерга қўйди-да, илдам олдинга отилиб честь берди.

— Қизча кимники? — сўради генерал кескин ва ранги ўчиб қалтираган гўдакни кўрсатди. — Ол, ол тезроқ қўлингга! — деб буюорди у.

— Тамом саргузашт, — деди Бектемир қизариб ва қизчани кўтариб олиб, — кўриш, Зиночка, кўриш, хороший дядя, — деди әркалатган оҳангда.

Қизнинг қўрқиброқ узатган кичкина нозик қўлини генерал мулоим табассум билан астагина ўпди. Ҳозиргина ётсираган қизчанинг жавдираған кўзларидаги қўрқинч бирдан йўқолди.

— Қани, гапир? — деди генерал Бектемирга. — Устинг, қиёфанг, жуда хароб-ку.

— Узилиб қолдик, ўртоқ генерал, — деди Бектемир, текисроқ, дадилроқ сўзлашга тиришиб. — Фриц ҳалқалаб қисди-ю, аммо әплолмади, бир илож қилиб қуршовдан қутулиб чиқдик, — деди ва қисқа қилиб уч-тўрт кунлик воқеаларни аниқ гапиришга уринди.

— Аҳвол шундай дегин, биламан, ҳаммасини биламан, оғир кунлар кечиряпмиз, — деди генерал ва қизчани әрқалаб юзларини силади, юпатди. — Раҳмат, сенга, санбатга — ҳамшираларга топшир, тездан ювинтириб, қорнини тўйдирсин, — деди Бектемирга.

Бектемир честь бериб санбатга югурди.

Бектемир ертўлага кирди. Оқ фартуғи устидан боғланган камарга катта қин осган, кўзлари уйқусизликдан қовжираған, ёш бўлишига қарамай юзида ажинлари сезилиб турган аёлга қизчанинг таърифини юмалоқ-ёстиқ қилиб сўзлади. Аёл дастлаб «ортиқча даҳмаза» дегандек елкасими қисиб қўйди-да, лиқилдоқ табуреткага ўтириб, манглайнини ушлади.

— Ё ўзларинг боқинглар, ё биронта гражданга берайлик, — деди Бектемир хўмрайиб.

— Биз қандай боқамиз, вазиятни кўриб турибсан-ку! Ҳар минут... — деди аёл ўрнидан қўзғалиб. — Майли қолдир... бир иложини қиламиз...

— Раҳмат,— деди Бектемир енгилланиб.— Лекин ўртоқ сестра, қачон ҳам қандай қилиб жойлаштирамиз?

— Хотиржам бўлинг, бундай етим қушчаларнинг ҳисоби йўқ. Ватан ўз болаларини онадан афзал парвариш қиласди. Биз уни фронт ичкарисига юборишга ҳаракат өтамиз. Қани, жажжи қиз, отинг нима? Кел менга, сенга конфет бераман. Мана, мана ол,— аёл қизчани қучоқлаб, ўпиди, сочларини силади.

— Фронт ичкарисига? Узбекистонгами? Мумкинми?— деб сўради Бектемир жонланиб.

— Сен Узбекистонданми? Мумкин. Эшиздимки, мингларча шундай болалар Узбекистонга жўнатилаётир деб.

— Ўртоқ сестра,— деди Бектемир ҳовлиқиб.— Узбекистонга жўнатинг. Тўппа-тўғри бизнинг уйга... Онам бор, синглим бор. Бой колхоз. Овқат кўп. Қопда ун, хумда мой...

— Кириб-чиқаётган бошқа аёллар ҳам қизчани суйиб-эркалаб, Бектемирнинг фикрини тўғри ва имконли, деб билдилар.

— Адресингни айт. Бу — мумкин... — деди аёл қўлига қалам ва қоғоз олиб.— Чин ота бўлишга ҳаққини бор.

Бектемир севиниб адресини шу қадар батафсил айтдини, аёллар кулиб юборишиди. Тўпончали аёл қўпол өтикли, кўкракдор, семиз ёш қизга буюрди: «Бу жўжани олиб бор, каша бер, лекин озгина. Иссиқ сув билан чўмилатир, кийимларига қара бит бўлмасин. Кейин ухлат».

Бектемир ертўладан чиққач, гўдакни ўпди, қўлчаларини силади:

— Зиночка, хайр, хайр, соғ бўл!— деди у титроқ товуш билан.

Гўдак лабини буриштириб йиглаб юборди ва севикли амакисига талпинди. Семиз ҳамишира қўпол өтикларини дўқиллатиб илдам кетди. Бектемир, қўлинни ҳавода силла-силла уларнинг қораси ўчунча қузатаркан, кўзлари беихтиёр ёшланди...

Бу ерда ўз қисмларидан айрилган-адашган ва қуршовдан ёриб чиққан жангчилар кўп эди. Яна ҳар ёқдан тўдатўда оқиб келмоқда эди. Уларнинг деярли ҳаммасида бошдан кечирган азоб-машақкат ва маҳрумиятларнинг даҳшатли изи равшан кўринарди. Баъзилари «борса келмас» йўлдан саломат чиққанларига ишонмагандек саросима, паришон эдилар. Бектемир ўз қисмини, ўз ўртоқларини узоқ суриштириди. Кейин шу ердаги қисмлардан бирига қўшилди. Рота командири лейтенант — олифта, ҳаммомдан ҳозир

чиққандай жуда озода, жуда келишгац, жуда тирик йигит Бодров синовчан ўткир кўзлари билан Бектемирга бир зум тикилди-да, шахдам ва аниқ гапириди:

— Тугма, тугмангга қара. Уст-бошни тозалаш керак, бу нима? Кейин бир оз ухлаб ол. Гарчи уйқу чоги бўлмаса ҳам.

Бектемир кийимини тозалади, тўнкага ўтириб тугмаларини пишиқ қадади. Ёдига гўдак тушди. Уни ўз онласида қий-чув кўтарган тил билмас одамлар орасида кўрдида, илжайиб қўйди. Бироқ баъзи андишалар хотирига келди: «Уруш вақти. Уйда эркаклар қолмаган бўлса, агар... аёлларнинг кўзи тор бўлади. Бир қушга ҳам дон керак, ҳам сув керак», деган гапни онаси кўп қайтараарди. Қогозқалам сўраб мактуб ёзди: «Дуойи салом, ҳурматли отамизга, меҳрибон онамизга, азиз акаларим — Тоҳир акамга, Шокир акамга, синглим Зайнабхонга, келин ойиларимга, укаларим, жиянларимга. Ширин амакимга, Тожихон холамга, поччаларимга. Сўз шуки, мен соғ-саломатдирман, сизлар ҳам ул ерда соғ-саломат бўлинглар. Пешанамга ёзилганини кўриб юрибман. Не-не кунларни кўрдик. У ёғини ўзингиз билурсиз. Асқар полвон ва Али акамлар бари саломат. Асло хавотир олманглар. Мен неча бор хат ёздим, лекин сизлардан дарак йўқ. Келиб тегмоғи қийин бўлса керак. Ушбу адресга ёсангиз, шояд етиб келар. Ҳаммаларингизни соғиндим. Тушларимга кирасиз. Дуода бўлинглар, Гитлерни яксон қилсак, яна дийдор кўришурмиз. Меҳрибонларим, мен сизга бир жоили совға юбордим. Зиночка дёган рус қизи. Ўзи етим, онаси бомба остида қолган. Мен у қизни ўлимдан қутқардим. Сизга ялиноманки, ўз болангиздай, балки ундан ҳам ортиқ севиб парвариш қилинглар. Ҳамма таниш-билишларга, ёр-оғайниларга саломимни топшируурсиз. Бектемир».

Туморча шаклида букилган хатни почтальон келиши биланоқ топшириди-да, кейин ертўлага кириб кетди.

УНИНЧИ БОБ

Тунги жанг тўполонида Али тажанг бошқа қўшини қисмга аралашиб қолган эди. Эрталаб, қисқа, лекин ҳаддан ташқари шиддатли тўқинишида, қисм чекинди. У бир неча ёш тажрибасиз жангчилар билан орқага қайтди.

Отишма узоқлашгач, улар йўлга чиқиб, қай томонга боғришни билмасдан юришаркан, ўрмон орқасидан, ногаҳон душман самолёти қора балодай вангилааб чиқди. Али тажанг товушни эшитиши биланоқ, тош кўчани кесган кичкина, цемент кўпrik ичига илондай жилпанглаб кириб кетди. Сув қуриган экан. Манглайнин ёпишқоқ лойга қўйди. Пулемёт очередлари ва газабланган йиртқичнинг наъраси ҳавони ёрди. Али тажанг ўқларнинг виз-визини, тошларнинг чақнашини эшилди. Ҳамма ёқ жим бўлганида у кўпrik остидан суғурилиб чиқди. У юзидан лойини сидириб теваракка кўз югуртироди. Тўрт жангчи ҳар ёқда юмалаб, қимир әтмай ётарди. Али тажанг мурдаларни қалтираган қўллари билан кўтариб, четга, тоза ўтлар устига ётқизди. Кафтига бир сиқим тупроқ олди. «Бисмилло»ни уч марта ўқиди-да, тупроқни суфлаб ёш, туйғун жангчиларнинг устига сепди. «Ҳам қабр, ҳам жаноза бу», ўйлади ичидা...

Қивралиб, туманликда ўчган йўл устида одамлар ва отларнинг ўликлари, пачақ машиналар, ўқлар, снарядлар сочилган әди. Узоқда, ўнг томонда, тепаланиб чўзилган темир йўл орқасида тутун ва аланга кўтарилади — стансия ёнарди. Али тажанг сўл ёққа, әкинзорлар, тепалар, текисликлар билан товланган далага отилди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Қаердандир, уфқ орасидан, тўпларнинг наъраси момақалдириқдек булатли самога ёйилар, қулоққа ғирашира чатиларди. «Бас! — деди ичиде Али тажанг. — Қутулдим ўтхонангдан! Отам аскармиди? Онам бояқиш менин слов гирдобида куйсин, деб туққанмиди?» У бир оздан кейин нафасини ростлади, сарғиш сийрак мўйловини одатича тишлаб осойишта кетди. У анди ўзини ҳар қандай ҳайҳуддан озод сезди. Унинг ёлғиз бир орзуси бор әди: уй, оила ўчғи. Бу шундай кучли орзу әдик, Али тажанг ўз хаёлида уни қийин, лекин имконли деб топди. Ҳатто, шу кетишича, пиёда уйга жўнашга ҳам жаэм қилди: қишлоқдан-қишлоққа, бекатдан-бекатга ўтади. Қимирлаган қир ошар, юрган оёққа йўл нима! Йўналишни суриштирмасдан юравериб кечқурун тошсиз, ўнқир-чўнқир кичик йўлга чиқди. Сал юрмай, йўл баландликка кўтарилди. Али тажанг кичкина, ўткир кўзлари билан атрофга қаради. Қаршида «Сигир қўйруқ» тепалик сиртида қишлоқ жойлашган, пастда жимгина сувилиб анҳор оқарди. Уйлар бир-бирига мингашгандай зич. «Ширингина қишлоқ экан», деб Али тажанг қадамини тезлатди. Қияликнинг этагида сувга

яқин уйнинг эшигини тақиллатди. Эшик қия очилди. Али тажанг майин, сариқ сочли, кичкина, ясси бурунли, қарашлари юмшоқ, жажжигина аёлни кўрди.

— Қаердан? Нима керак? — деб сўради аёл ранги ўчиб.

— Меники қизил аскар. Қисм йўқ. Кўп юрдим. Чарчадим — жавоб берди Али тажанг бошини әгиб.

Аёл теваракка қуш боқиши ташлаб, имлади: «Кир!»

Али тажанг кириши биланоқ, уй бекаси эшикни ёпиб, занжирлади:

— Қандай қилиб қишлоққа келдинг? Кечадан буён қишлоқ лаънати немисларники.

Али тажанг қоронги даҳлизда беканинг юзини яхши кўра олмаса-да, овозидан унинг ҳаяжонини сезди ва айни замонда ачиниш ҳис қилди.

— Қаёққа бораман, ҳамма ёқда фриц бўлса... Чарчадим.

— Тушунаман. Қийин. Қандай кунларга қолдик? Бу балонинг йўлини қачон тўсадилар!

— Хўжайка жуда қийин. Сафсем иш ёмон. Машинаси кўп... Яна ҳар биттаси — том баравар. Темирни ҳам, тошли ҳам ғажийди. Одам нима? Бир ҳовуч суяк... Эй, тушунасанми, хўжайка.

Али тажанг алам билан чуқур хўрсинган беканинг орқасидан ичкари кирди. Деразалари кичик, шифти паст, лекин саҳни кенг хона ўртасидаги оддий, ликилдоқ стол теварагида беш-олти ёшли, соchlари оқ сариқ, қўзлари жануб самосидай тиниқ, юмaloққина ўғил бола ўтиради. Уҳайрат билан бир зум тикилиб ғилдираксиз, пачоқ ўйинчоқ машинасини столга, гўё кераксиз нарсадай юмалаттида, салмоқланиб сўради:

— Папамдан келдингми? Хат қани?

Али тажанг аскар ўглини юпатишга киришди:

— Папанг, молодең, фашистни ураётibi. Хат ёзишга вақти йўқ. Сен ёз унга.

Кечадан бўши уйга қамалган гўдакка әрмак топилган әди. Уруш, танқ, самолёт ҳақида болаларча самимий қизиқиц билан саволлар ёғдира бошлаганда, онаси ман этди. «Володя, бас. Амакинг чарчаган», — деди у. Али тажанг сув сўради. Аёл рух чойнакда илиқ сув келтириб раҳмдиллик билан ичирди. Али тажанг каскасини олиб столга қўйди, шинель этаги билан кир юзини, пешанасини артиб стулга ташланди-да, қўпол этиги билан полни тақиллатиб,

оёқларини узатди: «Раҳмат, хўжайка, раҳмат. Қийин зағмон. Сенинг хўжайнинг ҳам фронтдами?»

— Ҳа, фронтда. На хат, на хабар бор. — Сокин жавоб берди аёл. — Чидашга тӯғри келади, бошқа илож йўқ. Энг катта ғам — лаънати немис. Манов бола бўлмаса эди, мен ҳам аллақачон кетган бўлардим.

Али тажанг сариқ мўйловини беихтиёр чимдиб, аёл сўзларининг мағзини чаққандай, кўзларини сал юмди, бошини сал қимиirlатгани ҳолда пинакка кетаркан, бека столга нон ва сут келтириди, ошамоққа ундади. Али тажанг, миннатдорлик туйфуси билан, кўзларини бекадан узмай ошар ва унинг саволларига дудуқланиб, яримта-юримта жавоб берарди:

— Мен... Жуда узоқдан. Ўзбек... Ҳамма ўзбеклар фронтда... Тўртта болам бор. Маржа ҳам бор. Сендақа...

Овқатдан сўнг жангчи яхшилаб бир кекирди, уни бирдан уйқу босиб келди. Иложи бўлса, ўзини полга ташласа-да, тошдек қотса. Лекин ийманиб, кўзларини уқалади, парда билан қопланган кичкина деразага, деворларга, жиҳозларга қаради. Занжирига бир парча гишт, катта бир калит осилган оддий девор соатдан бошқа буюмлар кўзларига хира чалғиди. Унинг шу он қишлоқ чойхонасидағи занжирига катта жўхори сўтаси боғланган соат кўз олдига келди. Далада иш қизғин паллаларда салқин чойхонада кўк чойнинг кайфини суриб, ҳангамага берилган одамларга чойхоначи Турди пучукнинг: «Ҳой, яхшилар, дунёда соат деган нарса ҳам бор», деб кесатишини әслади. Шу аснода кўчадан отлиқлар чопиб ўтди. Салдан сўнг мотоцикл худди дераза остидан ўтгандек кучли пат-пат билан кечди. Бека деразага аста келиб парданинг бир чеккасини кўтариб, кўчага қараб қўйди. Бсалаларча қизиқиш билан эшикка югурган Володяга онаси бармоғи билан таҳдил қилиб, кейин Али тажангга деди: «Лаънатилар кўпайиб қолди шекилли. Кеча кун оққанда бир гала мастрлари қишлоққа нағма чалиб, шовқин-сурон билан кириб келди. Кўп одамлар уйларини ташлаб, эрта биланоқ ўрмонга қочишиган эди. Бир итни отиб ўлдиришди. Қизларга тегажаклик қилишди. Қишлоқ советининг идорасини алғов-далғовини чиқаришди. Магазинни талон қилишди, лекин уйларга киришмади. Кечқурун кўплари қаёққадир йўқолди. Қолганлари бутун кеча овқат пишириб, автоматдан отиб чиқишиди. Овқатга чўчқадан баттар ўч әкан немис. Бир кечада еган тухумларининг пўчоги бир қоп бўлади дейишади.

— Нафси бузуқ ҳайитда ўлади, дейди ўзбеклар.— Али тажанг ҳаракат билан қийналиб тушунтириди.— Ҳозир немиснинг ҳайити. Текин овқат. Қусгунча ейди...

Дераза аллақандай илгаридан белгиланган шарт билан тақиллади. Бека эшикка югурди. Али тажанг уйқу босган ҳорғин кўзларини уқалаб, қулоқ солди. Даҳлизда бека оналарча кимнидир койиди: «Қайда тентирайсан? Ҳозир шундайки, ёнингдаги қўшнингга мўралашга ҳам ботинмайсан!» Ҳаёл ўтмай бир қиз кирди. У ҳаяжонли әди, унинг кўқимтири беретка остидан тошган жингалак тўлқинли кумрол кўркам соchlари қарийб бутун пешанасини қоплаган әди. Оппоққина, тўлғингни юзлари ҳаяжон ва ташвиш жилвасини ифода этарди. У дастлаб Али тажангни кўрмагандай, әскигина, лекин тоза, тиззасига қадар етмаган қисқа енгил қўкиш пальтосини ечиб михга илди, береткасини жавон устига ташлади, бармоқлари билан кўркам соchlарини, одатича, беихтиёр таради-да, кейин буларни кўз қири билан кузатиб турган жангчига юмшоқ, лўппи, майнин, қўлини узатди ва бошдан-ёёқ унга разм солиб, столга ўтириди. Али тажанг, негадир уялган, ийманган каби бошини қўйи солди.

— Ўртоқ жангчи, чекиняпмиз-а?— деди бирдан қиз. Али тажанг индамади, бошини ҳам кўтармади. Лекин қимирлатиб қўйди.

Бу беканинг синглиси Надя әди. Онадан саккиз ёшида етим қолгач, ота ҳамма вағт командировкада юргани учун опаси Надяни ўз бағрига олган әди. Надя пишиқ ва туйғун қизча әди. У ҳамма совет болалари каби эркин, шўх, жасур бўлиб ўсди. Тўққиз ёшида бўйнида пионер галстуги лоладай ёнди. Мактабда ҳар хил тўғаракларга қатнашди, ўн тўрт ёшида комсомолга кирди. Ҳар хил вазифалари, керакли-кераксиз узун ва шовқинли мажлислари кўпайди. Дарсларда аълочи бўлса ҳам, синфда унча-мунча бўш келмайдиган, олдинги толибалардан әди. У ҳар қандай илм соҳасига кирса, якши гайрат, жиддий ҳаракат орқасида муваффақият қозонишга қаттиқ ишонарди. Лекин у ҳам ихтинос танлашда муайян қарорга кела олмаган: дам унинг хаёlinи санъат оламининг сеҳри банд өтар, дам юраги Москва ёки Ленинграддаги машҳур илм муассасаларининг лабораториясида улуғвор, жиддий, лекин содда-паришон-хаёл, ғалати қилиқли олимлар қўл остида ишлаш орзулари билан лим тўларди. Бу йил баҳорда ўн етти

ёшда ўнинчи синфга кўчган эди. Аммо бу йил кўзда улар нинг мактаби битлиқи, бадмаст немис солдатларга макон бўлди.

Бека синглисига жангчини танишитирди — қаердан, ким у, қандай қабул қилди ва ҳоказо. Ниҳоят, секингина шивирлагандек деди: «Билмайман, бу ўзбекни қандай асроймиз. Тилни ҳам жуда ёмон билади. Ўз қисмини топишига ақлим етмайди».

— Ҳечқиси йўқ,— деди Надя қўлинин силтаб.— Ҳозирча яширамиз. Бизникилар жуда узоқлашиб кетган. Оғир тўплар овози ҳам эшитилмайди. Лекин жуда әҳтиёт бўлиш керак. Лаънатилар тинч халқни осиш, уйларни ёндириш учун бирон баҳона қидирадилар. Ҳар қадамда одамларни синайдилар. Солдат автоматни ўқталади, лекин сен жимтур, бўлмаса пешанангдан отади.

— Биз русларни куч билан тиз чўктиromoқчи. Катта йўлдан ўтаётган тўп, танк, машина ва солдатларнинг сони беҳад дейишади кўрганлар,— деди бека хўрсиниб.

— Бошинг айланиб кетади!— қистириб қўйди Али тажанг.— Техникаси зўр. Аммо солдати дов юрак өмас, темир қўргоннинг орқасида туриб шовқин солади.

— Аҳа, ҳамма шундай дейди,— деди бека.— Бизникилар темирнинг кучини англамаган эканлар. Билмадим, ниманинг кучига ишонишган! Мужикнинг гавдасигами? Жаҳлигами?

— Қўй, бунақа беҳуда гапларни!— деди Надя ранжиб, бизда ҳам куч бор. Етмаганини ясайдилар.

— Заводлар қани? Немис бомбалади, қолганига чанггал уришди... — бека панжаси билан йиртқич ҳайвоннинг чанг солишини қилди-да, куйиниб ўрнидан турди.

— Гигантларимизнинг ҳаммаси кўчирилган. Улар ҳозир темир йўлларда, Узоқ Шарқда югураётир,— деди Надя сокинлик ва ишонч билан.

— Маруся, кел, биз ўртоқ жангчини яширайлик,— деди Надя жилмайиб.— Ҳар он фрицлар әшигимизни тақиллатишлари мумкин.

— Қаерга?

— Даҳлиздаги ертўла-чи?

— Жуда зах. Нафас олиш қийин. Яна бир камчилиги шуки,— деди бека, ингичка сарғиш қошларини чимириб,— йўтсалса, қулоққа чалиниши мумкин...

Али тажанг бужмайган пешанасини қашиб ўз ичидагийлади: «Бу бечора аёлларга дардисар бўлиб нима қила-

ман? Замоннинг оғирлиги ҳам буларга етиб ортарди. Мен туфайли яна Фрицнинг ғазабига йўлиқмасиналар...» Опасингил жиддий гаплашиб туришаркан, Али тажанг уларнинг ёнига келди. Ҳар иккисининг елкасини қоқиб миннатдорчилик билан мурожаат этди:

— Спасиба, хороший человек ви. Беспокойса ненадо. Чуть-чуть темно — я уйду.

— Йўқ, биз сени одамхўрлар қўлига тушишингни истамаймиз. Қандай мусибат бўлса бирга кўрамиз,— деди бека.

— Совет жангчиси — кўзимизнинг қорачифи, — деди Надя меҳр ва ёшлик ҳарорати билан. — Ўзингни ёт сезма, ўртоқ ўзбек, қуёшли ўлкамизнинг жангчиси! — Али тажангни қўлтиқлаб, Надя ҳовлига чиқди. Чогроқ ҳовли икки томондан баланд тахта девор билан ўралган эди. Қолган томондан қамич томли, эски оғил ва омборхона қаторлашган эди. Қиз, энг четдаги ярим ҳароба саройнинг эшигини очиб, Али тажангни киргизди. Ҳар хил тақири туқур ва уюм-уюм пичан орасидаги ҳужрани кўрсатди. Шу вақт тўшак кўтариб бека келди. Ўзи аввал ҳужрага кириб, ерга қалин пичан ёйди, устига тўшакни солди. Али тажанг учун бу ўрин пардек юмшоқ туюлди. Аёллар: «Бемалол дам ол, хабар олиб турамиз», деб эшикларни ёпиб чиқишиди. Али тажанг, зим-зиё қоронгида, пардек юмшоқ туюланган тўшакка чўзилиши биланоқ уйқуга кетди...

Бу оқшом, гарчи теварак тинч бўлса ҳам, кечагидан кўра қўрқинчлироқ, әзувчанроқ туюлар эди. Бека ўзини овутиш учун бирон бекорчи юмуш қидирар, Надя эса керосин лампани стол ўртасига қўйиб хомуш ва дилгир ўтиради. Қадим замон тарихига оид дарслик китобини гўё саводсиз киши варақлагандай варақлаб, яна ёпиб қўйди. Унинг бошини фалокатли кунларнинг саволлари тиканли темир чамбара каби сиқиб олганди. Унинг юрагида қўрқув әмас, хўрланган она юртнинг дарди, мағрур совет одамининг ор-номуси мавжланарди.

— Менга шундай туюладики, — деб гап бошлади бека ўйда куймаланиб, — гўё бутун қишлоқда ҳаёт ўчган.

Шу вақт яқингинадан автомат очериди кечани ёрди.

— Ана фашист келтирган музика! — деди Надя ташвиш билан деразага қулоқ солиб.

— Қўуни-қўшнилардан биронтаси ҳам эшикдан бош суқмайди-я.

Надя индамади. Бир оздан сўнг гўё ўз-ўзига савол берандек, секингина: «Нега биз уларга ҳатто мўраламаймиз?» — деди.

Ҳақиқатан ҳаёт бирдан даҳшатли равишда ўзгарган эди. Қишлоққа немис-фашистлар келгунча бўлган ҳаёт бир туш каби кўринарди. Дуруст, уруш оғирликлари, анво мусибатлари, айрилиқлар, хунук хабарлар, майшат ташвишлари, таҳмикалар, ваҳималар кун сайин кишиларни кўпроқ эзмоқда эди. Лекин совет қонуни, маҳкамаси бор эди, кўйинчак, миришкор, гайратли бошлиқлар шу ўртада эди. Ёшлар ишга кетаётгандан ёки оқшомлари ишдан қайтаркан, майдонда, колхоз клубида тўпланишиб қўшиқлар айтишарди. Кечалари қўшни аёллар бир-бирлариникига йиғилишиб, гурунг қилишарди, бирпасда йиғидан кулгига, кулгидан йиғига ўтиларди.

Улик сукунатда соатнинг «чиқ-чиқ»и ёмғири қоронги тунда худди бошга томчилаган чаккадай, юракка совуқ ва нохуш, ҳатто машъум уриларди. Надя кўзларини соатта тикди: тўрт ярим. Соат адашган. Кўпинча вақтни тўғри белгилайдиган Надя бутун фикрини, сезгисини ишга солса ҳам, шу онда кун қачон қорайганини өслай олмади. Стрелкани тўққизга миндириб, бирдан қўлини силтади: эрта ишга, ўқишига ёки мажлисга кечикишдан қўрқадими!

Бека кундузи тайёрланган боршини иситиб келди; овқатни ҳамиша соғлом иштаҳа, қошиқ-вилкаларнинг шақир-шуқури, кулги ва жонли сўз билан ошайдиган опасингил кайфсиз ва иштаҳасиз емоққа киришаркан, дераза аста тиқиллади. Қандайдир таниш йўтал әшитилди. Надя сапчиб туриб эшикни очди. Ҳарсиллаб Яшкин бобо кириб келди. Аёллар уни азиз меҳмондай қувонч билан қарши олдилар. Яшкин бобо баланд бўйли, суюкдор, қошлари ўсиқ, кам соқол, ингичка чўзиқ юзи серажин, жиддий, ростгўй чол эди. Уч ўғли армияда эди. Улардан иккитаси, онлалиги шаҳарда яшарди, чол бўйдоқ, кенжаси — хуш чақчақ гармончи, тракторчи ўғли билан бирга қишлоқда эди. Буниси ҳам фронтга кетгач, қишлоқда сўқабош қолганди. Яқиндан буён сельпо магазинида қоровуллик қила бошлаганди.

Бека чолга борш қуийиб, ғамхўрлик билан қистади:

— Ич, бобо, совумасин, қорнинг очдир.

Чол бармоқлари ўқлоғидай узун, кўмирчиникидай йилтираган қора қўли билан нон ушатиб оғзига ташлади-да,

боршни хўриллатиб ичиб, Надяга ўткир, ичига ботган кўзларини тикиди ва бирдан дағал овоз билан:

— Нега сочингни қоракўл мўйнасидаи жингалак қилдинг? Яхши өмас. Қийимни ҳам мумкин қадар өскисини кийиш керак,— деди.

Надя дарров тушунди. Елкасини сал қисиб деди:

— Сочим ўзи шундай — табиий. Билмадим, бундан ортиқ яна қандай содда кийиниш мумкин. Нима қолди энди юзларимизга кўмир суртамизми?

— Бўлмасам-чи!— қуюқ қошларини чимириди чол.— Ҳаммаси ҳам аёлларга овчи итлардай ташланади, на уят бор, на номус...

— Кечакаркин әдик, одам әдик, бугун қулдан баттар бўлдик. Ақлимга сифдира олмайман. Қачонгача, бобо? Нахотки... айт, бобо, умидинг борми?— деб сўради бека йирик, порлоқ кўзларини ҳаяжон ва дард билан чолга тикиб.

— Мен сени бошқача хотин дердим...— деди чол тамшаниб, маҳоркадан сарғиш, кир мийиги остидан кулиб гапирди. — Етим бузоқдай маърайсан...

— Шу ҳам гап-у, уф, сенинг тилинг...— деди бека қошиқни тарелка четига уриб.

— Бобо, умидинг борми, эмиш? Бу қандай савол?— салмоқланниб сокинлик билан давом әтди чол. — Умидим кечагидан бугун бақувват, әртага яна бақувватроқ бўлади. Мен кўриб турибман бу ғолибларни! Йўқ, мен рус кишисига ишонаман. Унинг руҳи дўстга қуёшдай илиқ, душманга қишимиздай даҳшат. Рус ерини забт этадиган куч йўқ, худога шукур, рус осмони шундай кенгки, бир тарафини қора булат босса, иккинчи тарафидан кўтарилиган бўрон қора булатни саваб ҳайдайди... Ҳамиша шундай бўлган, ҳамиша.

— Айтганинг келсин!— деди бека енгил хўрсиниб.

Шу сўзларинг учун, бобо, мен сени қиём билан меҳмон қиласман. — Үрнидан шўх қизчадай сачраб турди Надя, — а-жо-йиб, хушбўй ва хушхўр...

— Қани, ол, ол,— деди чол кулиб,— аччиқ кунларда жиллакурса оғзимиз ширин бўлсин.

Надя пиёланинг тагидай тарелкачаларга олча қиём солиб, бирини чолнинг олдига қўйди, кейин катта мис чойнакда шақиллаб қайнаб турган чой келтириди. Бу кунга оид бўлган ҳар хил қизиқ мавзуларда гангир-гунгир суҳбат бошланди.

Чол қиёмни бир стакан чой биланоқ тамомлаб, умрида учраган қулагили воқеалар, тасодифлар ҳақида мароқ билан ҳикоя қила кетди. Ҳамма ёқ жимжит. Ора-чора узоқдан автомат очереди қисқа-қисқа янграб қўярди. Лекин эгачи-сингил буни эшитмагандек, унинг даҳшатини гўё унуттандек, қулишар, чол билан ҳазиллашар әди. Чол бир замонлар, йигитликда, чиройли ва ғоят айёр лўли қизинга хуштор бўлгани ва лўлилар кўчи орқасидан узоқларга тентирагани тўғрисида сўзларкан, ногоҳ яқиндан автомат тарақлади. Сал ўтмай, бошқа ёқларда ҳам, боғ қўрувчилярнинг тартарагидай қисқа, узун очередлар узила бошлади. Бека беихтиёр ўрнидан туриб кетди-да, ранги оқарди.

— Партизанлар босганимкан? — деди Надя шод хўрсишиб.

— Ҳеч нима йўқ, нотинчланманглар! — деди чол пинагини бузмай, — бунда бир сир бор. Қараб тур ҳали, пулемётдан ҳам отади...

— Кучини намойиш қилмоқчи-да, қуриб кетгурлар, — деди бека қовоғини солиб.

— Йўқ, кечирасиз, ожизлигини кўрсатаётир, — деди чол айёрча кулиб.

— Қандай? Эгачи-сингил бирдан сўради.

— Немис қўрқяпти!

— Кимдан? — Бека лабини буришиди.

— Биздан! Сендан, мендан, Аниса холадан, белсиз кампир Матруша Криловнадан, анови чўлоқ Яковдан қўрқади... Ишонинг менга, тунда немис қуён бўлиб қолади, мен кечасёқ синаганман. Шундай қилмаса ҳам бўлмайди-да, руснинг товуғи немиснинг хўрозини қочиради ахир!

— Сен жуда баланддан келяпсан. Сўзда ботирлик осон, — деди бека қўлини сплакиб.

— Нега сўзда? Мен қуруқ сўзнинг душманиман. Аммо етти ўлчаб, бир кесишиб керак. — Чол ўз бармогидай йўғон ва узун қилиб ўралган махоркани тутатиб қаттиқ аксиридида, айёр, чиройли лўли қиз ҳақидаги чала қолган можаросини бошлади. Аёллар яна аввалгидек берилиб тинглашиди. Лекин ҳикоя энг қизик, қулагили ерда узилади: кўчадан, нақ дераза қаршисидан, маст қийқириқ ва немисча қўшиқ эшитилди. Ҳамма бир зум жим бўлди. «Ит ўйини, булғалашиб ўтади кетади», деб шивирлаб, чол яна сўзини давом әтирган әди, шу он эшик ларза билан қаттиқ тақиллади, дераза остидан этикларнинг қўпол дукури эшитилди. Эга-

чи-сингил чўчиб ўрнидан туришди ва изтироб, нафрат билан эшик томонга қарашди. Надя гўё фвуқ қотгандай, шошиб-пишиб пальтосини кийди. Чол маҳоркани сўриб, қалин тутун буриқситди, қолдигини полга ташлаб, этиги билан эзди.

— «Оч эшикни!»— деб чол боши билан эшик томон имо қилди бекага.

Бирпасда уй ичи қўпол дукур, тер ва ичимлик ҳиди, пишқириш ва қулоққа михдай қадалаётган ёт сўзлар билан тўлди. Немислар бешта әди — автомат осган тўртта солдат ва бир ефрейтор. Новча, ориқ — ўнг юзида йилтираган доги бор, узунчоқ бошли ефрейтор олдин хонани айланиб, деворларга, буюмларга кўз югуртириб чиқди-да, кейин аёлларга, чолга совуқ, масхарали назар ташлади.

— Бу ким? — Немисча акцент билан қийналиб русча сўради бекадан.

— Бу бизнинг қишлоқдан, қўшнимиз? Бу — синглим,— жавоб берди бека, сал ҳансираф, лекин дадил.

— Эр бор? Қаерда у? — сўради ефрейтор. Аёлнинг иродасини кесиш учун, кўзларини пичоқдай қадаб.

— Ҳамма каби фронтда у! — жавоб берди бека кўзларини сал тушириб.

Надя столга суюниб, бошини сал қуий қилиб, сокин турарди. Ҳар он сайин қўрқувнинг маъносизлигини англар, дадиллашар, бутун вужудини қандайдир табиий гурур тўлдираётганини сезар әди. Лекин солдатларнинг ҳаммаси, қўқимтири каскалари остидан, кўзларини ҳаёсиз илиқиш билан унга тиккандек туюлгани учун, қиз бошини сал орқага бурди. Ҳодадай қаққайган новча ефрейтор чолга бурилди ва унга бошдан-оёқ мароқ билан разм солди. Кейин у солдатларга қараб, чол тўғрисида нимадир тайинлади. Улар хахолашди.

— Ҳозир кеч-а? — деди ефрейтор ва қўл соатини чолга кўрсатди-да, давом әтди. — Бунда нима қиласан? Уйинг бор, кампиринг бор, қизларни бизларга қўй. Ну, жўна! Тез!

Чол индамади. Фақат серажин, этсиз юзи бир зум асабий қийшайди, маҳорқадан кир-сарғиш дағал соқоли, мўйлови титраб кетди. У маҳорка қолдигини полга ташлаб, этиги билан эзди: «Хўш, қизларим, хайрли кеч», — деб эшик томонга кеккайиб, дадил юрди.

— Хайрли кеч, Яшкин бобо, бизга кириб тур,— орқасидан қичқирди Надя.

Ефрейтор столга ташланди. Столдаги идиш-оёқларга жирканч билан қаради. Бека стол устини дарров йиғиши-тириди ва клеёнкани латта билан илдам тозалади. Солдатлар автоматларини комод устига қўйиб, стулларни қалдиратиб, қисирлатиб ўтирилар. Ефрейтор столда турган «Қадимий замон тарихи» дарслигини қўпол, кир бармоқлари билан варақлади-да, бир неча варақни шартта йиртиб олиб, гижимлаб шинелининг чўнтағига суқди ва аскарча шахдам одим билан ташқарига чиқиб кетди. Надя-нинг юзлари титраб кетди. Кошки китоб билан бу ваҳшийларнинг бошларига урилса! У тишларини қисиб деразага суюнганича қотди. Газаб ва алам тўлқини ҳалқумини бўғар әди. Опаси кўзларини маънодор қисиб қўйди-да, китобни олиб, буфет устига ташлади.

Кенг елкали, катта сопол товоқдай беўхшов юзли, паст жаги олдинга туртиб чиққан солдат оғзидан сўлагини оқизароқ консерва банкаларини миришкорлик билан очиб ташлади, бошқалари столни ион, тухум, колбаса ва ҳар хил ширинликлар билан тўлдириди. Солдатлар овқатларнинг кўриниши ва ҳидидан бетоқатлангандай қўпол ботинкалари билан гурсиллатиб ер тениниб, кафтларини ишқалай бошладилар.

Мана ефрейтор эшикдан ўшшайиб кирди. Новча, ориқ ва гувала бош ефрейтор бемаъни, аблажона гердайиш билан ўтириб, узун оёқларини чалиштириди. Бека довдираб, стакан, пичоқ, вилка ва бошқа идиш-оёқларни бериш билан банд әди. Надя орқасини ўгирган ҳолда дераза ёнида қотган. Қизнинг оёқлари ожиз, газабдан титради. Немислар вилкаларни шақирлатиб, пишқириб, ичишга, ҳайвондек чайнашга бошлаганда у бошини қуи солиб, даҳлизга чиқди ва қоронғида туртиниб бурчакдаги эски яшикка ўзини ташлади. Бир оздан кейин ёнига опаси келиб ўтириди. Бир қанча вақтгача улар жим қолишибди. Фақат бека гоҳо бошини деворга аста уриб қўярди. Лекин уй ичидаги шовқин, дукур борган сари кучайди. Буфет ва комоднинг очилгани эшитилди.

— Хўжайнлик қилишяпти, безорилар! — дея шивирлади бека дард билан.

— Ўйлама, таловчилардан бошқа нима кутардик? — се-кин деди Надя оҳиста ва давом этди, — жангчидан хабар олмадик-ку. Очиққандир, бояқиши.

— Мен ҳали чол кетгандан кейин олиб кириб бафуржа тўйинтиromoқчи әдим. Энди мумкин әмас. Ишқилиб мут-

таҳамлар тинтув қилмасин-да! Шуни ўйлаб ўтирибман. Қўрқаман.

— Бу итлар ейди, ичади, қорнини шишириб ётади. Эрталаб жўнайди. Мен ҳали гапларини чала-чулпа фаҳмладим. Менинча, хавфланишга ўрин йўқ.

Нимадир полга тушиб чил-чил бўлди. Қаҳқаҳа портлади. Шу он бирдан боланинг чинқирган овози эшитилди. Бека сакраб туриб хонага отилди. Каравотда Володянинг ранги қум ўчган, кўзлари аллақандай қўрқинчли чақчайган өди. Она маҳкам бағрига босди, ўпди. Юмшоқ, сариқ сочларини силади ва эркалаб овутишга киришди. Стол атрофига маст, чайқалиб ўтирган солдатлар эътибор бермади. Ефрейтор маст кўзларини қандайдир ҳайвоний ҳирс билан бекадан узмади. Ҳатто бузуқларга хос ҳаракат билан ишора қилди. Бека қалтираб, кескин тескари бурилди ва боланинг ётқизди-да, унинг бошига энгашиб ўтириди. Кимнингдир чайқалиб, унга яқин келганини сезди, юраги шув ётиб қимирлашга ҳоли қолмади. Бир зумдан сўнг қандайдир мойли ва қўпол қўллар унинг юзларини пайпастлади ва бошини юқори кўтарди. Бека, гўё қотилнинг пичогини ўз бўғзида сезган одамдек, жон ҳолатда сапчиб турди, титраган, қуриган лаблари билан секин деди:

— Уят әмасми? Сиз — яна командир! Сўрайман, мени тинч қўйинг, болани қўрқитманг.

Ефрейтор немисчалаб, ниманидир қичқирди. «Каравот керак, бўшат!» Бир қўли билан болага, бир қўли билан әшикка ишора қилди. Шу он югуриб Надя кирди: «Нима бўлди?»

Ефрейтор сал гандираклаб чекилди. Бека индамасдан боласини кўтарди-да, ҳансира бўшикка юараркан: «Юр, тез чиқ», деди Надяга. Қиз соатга қараб эшикка буриларкан, жуда ёш, бақувват, қорамтири сочлари эски пилоткасидан тушган, текис, тоза юзида шилқимлик жилваланган, афтидан, солдат шинели кийган студент илдам унинг йўлини тўсди ва қизарган кўзларини сузиб, жилмайиб дастурхонга даъват ётди. Надя бенарвогина, раҳмат, истамайман, деди. Солдат бирдан қўлларини ёйди ва ялтоқлик билан деди:

— Баришни, бир минут биз билан ўтиринг. Суҳбат қилишамиз, жижжака ичинг. Биламиз, руслар яхши ичади. О, ҳаммаси ичади. Сизга француз виносини бераман, у жуда яхши вино, қизларнинг юзини гулдек очади, юрагини яшнатади. Сўрайман, марҳамат...

Солдат қизнинг тирсагидан маҳкам ушлади.

— Йўқ, беҳуда овора бўлманд,— деди Надя, бутун иродаси билан ўзини сокин тутишга тиришиб.— Бошим оғрияпти. Ҳозир ҳеч нима истамайман. Қўйиб юборинг мени.

Солдат қўймади, ўжарлик билан олдинга итара бошлиди.

— Кучингизни менга кўрсатасизми? Фойдаси йўқ. Билинг, менда ҳам куч бор. Мен — одам!— бир силтаб тирсагини бўшатди-да, даҳлизга югурди, уйда хаҳолашди. Стакан синиши, маст қийқириқ, дукур ва нағма садоси эшитилди.

Даҳлиз қоронги, зах, совуқ әди. Яшикни Володя банд этган. У қуруқ тахтада ётолмасдан ғингширди. Бека пичирлаб, душманни қарфади. Надя бурчакка тиқилиб, узоқ тек қотди. Бутун ҳаёт бўш, бемаъно туюлди. Опаси туртина-туртина гугурт қидирди. Тополмади. Челакка қоқиниб сувни ағдарди, ниҳоят, шалоқ табуреткани топиб, деди: «Ма, ўтири. Мадордан кетмадингми?» Улар бошлирини совуқ деворга қўйган ҳолда, жунжайиб ўтиришар, уйга бош суқишига юраклари зир титрарди. Хона ичидашовқин ва қаҳқаҳа тинмасди.

Хорган, ожиз, руҳан әзилган Надя енгил пальтосига ўралиб, мудраб кетди. Лекин бирдан чўчиб, кўз очди. Қаршисида электр қўл фонари аллақандай даҳшатли йиরтқичнинг тунда ёнган кўзидаи машъум боқарди. Қиз бир зум энтикиб, қотиб қолди-да, қичқирди: «Ким бу?» Мудраган опаси ҳам талваса билан ўрнидан чўчиб турди. Ҳўкиздай пишиллаган немиснинг бадбўй нафаси Надянинг димогига урилди. Солдат ўзини қизга ташлади. Қучоқлаб гашқарига судради.

— Баришни, нимношча гулай,— дўнғиллади у, маст чайқалиб.

— Сен кимсан? Солдатмисан? Ҳайвон бўлсанг, ўлдирилекин таҳқир этма!— Солдатдан қизни айириб олишга тиришди ҳансираф бека. Солдат ботинкаси билан тепди. Бека, гўё ўнг оёғи ушалгандай, инグラб йиқилди. Надя нафррат ва ғазаб билан солдатнинг чангалидан қутулишга уринди. Солдат уни деворга михдай қоқиб әзғилай бошлиганда, қиз унинг бетига тупурди. Солдат жаҳл билан уни туртиб юборди. Надя даҳлиздаги қақир-қуқур устига қулааб тушди. «Ўрис, чўчқа!» дея бақирди солдат ва кўча эшигини очди. Шу вақт ичкаридан гуриллаб бошқалар чи-

қишиди. Ҳаммаси шунда остона тагида ўтириди. Надя кафти билан бурнини беркитди. Немислар хонага кириб, каравотларни тақирлатиб, ағанашди. Эгачи сингил даҳлиизда бурчакка қисилиб, гүё поёни йўқдек чўзилган, оғир кечанинг ёришини мижжа қоқмай, титроқ билан кутишди.

Эрта билан гира-ширада немислар уйни тарк этишиди.

Новча, ориқ, қуий жаги осилган ефрейтор эшикда жилмайиб, «яна кўришганда рози бўласан-а?» дегандай хира, бемаъно қизарган кўзларини бекага безориларча қисиб қўйди.

Аёлларнинг ранглари қасалникидай ўчган әди. Энди үлар ўзларини гүё бутунлай сиртмоқдан бўшаган каби енгил сезсалар ҳам, ҳали кўзларида қўрқув равшан жилваланарди. Немисларнинг қораси ўчар-ўчмас бека кўча эшигини қулфлаб олди. Хонага кириши билан димогига бадбўй ҳидурди — у бир қўли билан бурнини қисиб деразани очишга мажбур бўлди. Уй ичи ифлос ва ивирсиқ әди. Гўё бу уйда одамлар әмас, чўчқалар тунаган! Бека то уйни саранжом қилгунча, лаби пичирлашдан тинмади — келгинди зўравонларни қарғади. Уйда ўтиришдан ҳазар этиб, кичкина оила даҳлиизда нонушта қилди. Кейин, опасининг әътиrozига қарамай, Надя ўз ўртоқларини кўриб келиш учун, эски-туски кийимларини кийиб, кўчага отилди.

Бека ҳовлидаги эски саройни очди-да, ҳужрани тиқирлатди. Али тажанг йўталди-да, кўзларини уқалаб, ташқари чиқди: «Иэдирас». Бека ундан қандай ухлаганини сўради. Али тажанг кулиб жавоб берди: «Жуда яхши. Ҳозир уйгондим. Уйқў — роҳат. Қизиқ тушлар кўрдим...» Бека бир тарелкада қовурилган картошка, бир бўлак нон келтирди. Али тажанг олдин юз-қўлини обдан ювди-да, пичанда чордона қуриб нонушта қиларкан, бека әнгашиб сирли ва ҳаззин товуш билан тунги воқеани айта бошлади. Буюк даҳшатларни кўрган Али тажанг доқайд тинглади: «Ёв келди, бало келди, — леди у секин. — Е бўйсун, ё ўл, дейди немис. Баччагар жуда қора ёв. Ҳўжайка, сенга катта раҳмат. Сен жуда яхши хотин экансан. Лекин бугун кечаси кетайми?»

— Қаерга? Немиснинг қўлига тушаман десанг, кетавер. Менга ташвиш ва қўрқинч озроқ бўлади.

Али тажанг хотинни сипамоқ учун айтган әди. Катта йўлда ҳайдалиб кетаётган асиirlарни узоқдан кўргандан бўён, асиirlикдан ўлимни афзал билган әди. Беканинг самимияти учун ташаккур айтди. Қўлини кўксига қўйди. Бека

унга эрининг эски кийимларини кийишни, бирон баҳтсиз ҳодиса рўй берганда, душманга уни, ўз эри каби кўрсата жагини кенгаш берди. Али тажанг бу ҳийладан рози бўллиб, кула-кула қоронги ҳужрага тиқилди.

УН БИРИНЧИ БОБ

Фронт ҳамширалари меҳнат ва ташвишга қарамай, деярли ҳамма вақт ярадорларга самимий севги ва ғамхўрлик билан, балки ўз туғишидан ҳамширасидан ҳам афзал муомала қилишарди. Улар орасида «ўқ ўтмаслар» кўп эди. Солдат бир эум бўлсин бошини кўтаришга имкон тополмаган участкаларда бу қизлар ярадорларни — дов йигитларни олиб чиқишарди. Лекин аскарча кийиниб, тўппонча осган баҳодир қизларнинг камтарлиги ҳайратомуз. Улар ўз шонли ишлари ҳақида сўзламас әдилар.

Рашид арра билан яқинда қирқиulgан дараҳтнинг силлиқ тўйкасида хомуш ўтиради. У Бектемирнинг қўшни қишлоғидан, Бектемирнинг яқин дўсти эди. Ҳозир фронтда улар бир полкда, аммо айрим батальонларда әдилар.

Гоҳ-гоҳ олисдан катта бўш хумни тепгандагидек, артиллерия гумбурларди. У янги ярадорлар келганда «бизникилар йўқмикан?» деб диққат билан кўздан кечираради. У ҳаммадан кўпроқ ўз элатлари учун хавфсиради: гўё бир бешикка беланиб, бир кўрпада катта бўлганлардек, бир қишлоқда униб-ўслан ўз яқинларини, балки, қайта кўриш мусассар бўлмас! Кеча «Қизил Юлдуз» ордени билан мукофотланиб, суратлари газеталарда босилган Ксения Орловани чақирди. Қиз шартта тўхтади ва қошларини чимириб, пилоткали бошини сингил ва чироили эгиб тикилди. Бу узун бўйли, қизгиш сочли, олтин заррасидек сийрак сепкили болаларча маъсум юзига ҳусн қўшган, шўх, ёқимтой, ажойиб ҳаракатчан қиз — жасурлиги, фидокорлиги билан донг қозонган эди.

У худди душман окоплари ёнидан, ҳар парчаси ўқса тутилган жойлардан ярадорларни олиб чиқар эди.

— Бўшмисан? — деб сўради Рашид эски таниш ва ўқтам йигит тури билан.

— Қандай, фронтда вақт етишадими? Нима керак, айт, яrim соат вақтим бор, — жавоб берди Ксения кулиб, гўё жангчи әрмак қидирганини гумонсираб.

— Гаплашамиз, жуда зерикдим, — деди Рашид кулиб.

— Йўқ, раҳмат. Бу гапларни урушдан кейинга қолди-райлик, қора кўз дўстим! — деди Ксения әрка мағрурлик билан.

— Шошма, ҳазилни ҳам билмайсанми? Менга хат ёзиб бер. Ўнг қўл ишламайди, мана,— илтимос қилди Рашид.

— Бу — бошқа гап. Хат — жангчининг маънавий қуроли. Жиддий қуроли. Давай, давай, ҳозир ёзиб ташлаймиз,— деди-да, қиз бир зумда аллақандай қофоз топиб келди. Рашиддан сал нарироқдаги бошқа бир тўнкага ўтириди.

— Ҳўш дўстим, сен қаердан? Қачон ярадор бўлдинг, қора кўзим? Айт, кимга ёзамиш, хотининггами? Еки суйгани қизга? Шундай чиройли хат ёзиш керакки, ҳамиша юрагига босиб юрсин, ҳар кун ўқисин. Тўғрими?

— Хотин йўқ, онажонимга ёз! — деди Рашид, оғир фронт шаронтида ҳам тоза, ҳаётбахш руҳни йўқотмаган қизга меҳр билан кўзларини сузиб.

— А, сен севганимисан? Яширма, биламан сиз әркакларни...

— Севаман, тўғри,— жавоб берди Рашид, кўзларини хаёлчан ва ғамгин сузиб.

— Яхши, севмак керак. Севгисиз ҳаёт, нима десам, ҳидиз гулга, қуёшсиз кундузга ўхшайди. Чиройлими севганинг? Қора кўздир у ҳам? Мен ҳам, тўғрисини айтай, қора кўзларни севаман. Лекин менинг Сашамнинг кўзлари зангори. Фақат шундай гўзал, шундай тоза, худди жануб са-мосидай ёлқинли... Тушуняпсанми сўзларимни? Лекин у ҳам жуда узоқда, у ҳам жангда, лекин ерда эмас, денгизда у... — Ксения Олованинг кўзларида бир зум дард кўлкаси жилваланди.— Хўп, қани, айт, нима ёзай, менинг вақтим зик.

— Азиз онажонимга салом, опам Ҳакимага салом,— Рашид ўйлаб, салмоқланиб сўзлай бошлади.— Синглим Наимага салом. Укажоним Ҳошимхонга ва келинойим Шарофатхонга салом...

Қиз қофозни тиzzасига қўйиб, тез-тез ёзаркан, жангчи-га тикилди: «У ёғи яна...»

— Амаким Ҳолмат акага салом. Колхоз раиси Маҳму-довга салом...

— Бу қандай хат? — кулди Ксения бошини силкиб.— Ишларингни, аҳволингни баён қил. Йўқ, хатни бизда бундай ёзмайдилар!

Рашид унинг сўзини эшитмагандай давом этди:

— Самандар акага салом! Бу киши колхоз бригадири!
Яна Қори поччамга салом, яна...

Ксения қалам учини тишлаб сабрсизлик билан қичиқирди:

— Уҳ, ўртоқ жангчи, умримда бундай хат ёзган эмасман. Ўйлаб кўр, ахир бутун қишлоғингнинг халқини санаб чиқдинг-ку.

Рашид қўлини силтаб, жиддий тушунтира кетди.

— Хат ҳам кўз, ҳам қулоқ. Саводли одам ўқийди, ўз номини кўради, саводсиз — қулоги билан әшиштади. Салом — совғадан азиҳ. Сен нимани тушунасан? Ез, дўстим Қодиржонга салом. Бу киши чойхоначи. Қачон келсанг, ачиқ кўк чой тайёр. Бир кўзи ғилайроқ, лекин сўзга чевар. Ез, звено бошлиғи Содиқжонга кўпдан-кўп салом.

Ксения узил-кесил эътироэ этди:

— Бас! Бошка қоғозим йўқ. Қара, бир бет саломинг билан тўлди.

— Баришна, Содиқни қўшиб қўй. Майли, охиргиси. Нега десанг, қишлоқда у биринчи одам. Гектаридан 90 центнердан пахта берган-а. Англайсанми, тўқсон!

Қиз бошини чайқаб, ноилож ёэди-да, бирдан жангчига тикилиб, деди:

— Ҳа, шошма, суюкли қизингга нега салом айтмадинг? Оти нима? Энг қизгин ва юракдан биринчи салом унга бўлиши керак әди. Нима, сен уни дарров унудингми? У бечоранинг бутун юраги, эс-ҳуши сендадир.

— Бу хатда унинг номи бўлмасин, яхши эмас, — жавоб берди Рашид.

Ксения қўзларини ола-кула қилди:

— Нега? Ораларинг бузилганми?

— Йўқ? Бизда шундай закон, — жиддий жавоб берди Рашид. — Бу ялпи хат. Қўлдан-қўлга ўтади. Қизнинг номи ёзилса, ота-онаси, ўзи ҳам хафа бўлади.

— Ҳеч нима англамайман...

— Уят бўлади, биласанми, уят! — деди кулиб Рашид. — Ҳўп, ёз: Мен худога шукур соғ-саломат юрибман. Сизларнинг саломатлигингизни тилайман. Биз урушдамиз. Аммо турган жойимизнинг номини билмайман. Ҳамма ёқ қарагайзор. Кийим қалин. Овқат ёмон эмас. Аммо сизларни жуда соғиндим. Ҳозир хат ёзмай туринглар. Негаким адрес ҳали аниқ эмас. Ўғлингиз Рашид.

— Нималар деяпсан? Ярадор бўлганингни айтмайсанми?

Рашид қўлини сиатаб кулди:

— Иссиқ юртга совуқ хабар юборгим келмайди.

— Тўғри. Уларни ташвишга солиш яхши эмас. Аммо оз-моз ёзиш мумкин эди.

— Майли, ёз, — деди Рашид, — уч-тўрт кундан бўён бир жойда ётибман. Бир қўлимнинг мазаси йўқ. Ҳавотир олманглар.

Қиз қоғозни туморча шаклида буклаб, адресни ёзи ва ўрнидан туриб, жангчининг елкасига қўлини қўйиб, ғамхўрлик билан:

— Ҳайр, ўзбекистонлик ўртоқ. Ҳатни мен ўзим ҳозир жўнатаман, ишонасанми? — деди.

— Жуда яхши. Раҳмат, сестра,— деди Рашид. Қиз юмшоқ йўлларда қушдек сакраб дараҳтлар орасида кўздан учди. Рашид, шўх, хушчақчақ ва жасур қиз билан гўё суҳбатни давом эттираётгандай руҳи енгиллик сезиб, хаёлчан, аста кетди. У янги келган бир неча ярадорлар орасида ўз ротасидан бир жангчини кўриб қолди. Ярадорнинг боши дока билан қалин ўралган, юзи бўздек оқ, кўзлари гўё иситмаси бордек ёнарди. У югуриб бориб, ҳол-аҳвол сўрашди. Кейин элатлари ҳақида суриштириди.

— Үринбоев Бектемир биз билан кеча контратакага кирган эди,— деди ярадор ҳансираб.— Кейин кўздан йўқотдим. Билмадим, нима бўлди экан. Қаттиқ жанг қилдик. Ротадан кўп киши ҳалок бўлди, — ярадор даҳшатли картиналарни ёслашни истамагандек, кўзларини дард билан маънодор юниб қўйди. Бу хабардан Рашидинг юраги тилингандек бўлди. «Наҳотки ака-уқадек яқин ва меҳрибон Бектемирдан мангулик айрилди у!»— бу фикрдан ранги ўчиб, титраб кетди. Чодирга кириб ётди. Ногоҳ осмон са-молётларнинг машъум шовқини билан тўлди. «Ҳаво! Ҳаво!» қичқиришди ҳаяжонли товуш билан ташқарида. Ҳамма ўзини чуқурларга, қалин ўрмон ичига урди. Ҳаммада бирдан жонни сақлаш сезгиси, энг кучли инстинкт ҳоким бўлди. Бошини кўтаришга ожиздек кўринган оғир ярадорлар ҳам бу кучнинг қанотида учди. Гумонсираган душман, ҳар ёқقا бир неча кичик бомба ташлади-да, ўқ ёмғирни билан ўрмонни бир оз «тараб» гойиб бўлди. Битта ҳамшира оғир ярадор бўлди — уни зам билга солиб ертўлага олиб киришди. Икки от нобуд бўлди. Кабинада қолган таваккалчи шофёр машина рулига бошини қўйиб, худди ухлагандек қотиб қолибди. Буни хийла кейин билишди. Рашид шофёрни бирон соат бурун,

машина атрофида айланиб, у ёқ-бу ёғини тўғрилаб, ҳам ширалар билан қўполгина, бироқ ранжитмайдиган равишда ҳазиллашаётганини кўрган эди... Лекин энг даҳшатли ҳол тунда воқе бўлди. Рашид уйқу аралаш ўрнидан, гўё ёнғин ёки зилзила рўй берган вақтдагидек, қандай турганини ва ташқарига отилганини сезмай қолди. Ўрмон ичи шундай қоронги эдики, Рашид кўп вақтгача ҳеч нимани айира олмади, фақат одамларнинг асабий, ҳаяжонли шовқинини эшитди, безовта, шошқин саросима ҳаракатини сезди. У худди кўрдек ўзини гоҳ дараҳтларга, гоҳ пишқирган отларнинг бошига уриб олди. Машиналар қаерадир, тор йўлларда, худди қамалга тушган йиртқичдек ваҳимали хириллар, шоффёрлар эса, ҳар вақтдагидек шумтакаларча кимнидир, нимагадир, бегараз сўкишарди. Рашид бу ғовғанинг сабабини тез англади: ошиғич чекиниш. Ҳансираган, вазифа учун ўтга, сувга ўзларини отишга тайёрдек Фидокорона ишлаётган ҳамшираларнинг узуқиолуқ гапларидан Рашид душманнинг яқинлигини, қуршовда қолиш өхтимоли борлигини пайқади-да, гўё уни бирор ўлим оғзига ем қилиб ташлаб кетаётгандек, бутун вужудини даҳшат қоплади. Бутун ғайрати билан у бирор машина ёки аравага, жилла бўлмаса, осилишга уринди. Гўё одамлардан тортиб отларгача — ҳаммада бу қўрқинч сезгиси ҳоким эди. Ҳамма бу ўрмондан — хушбўй, сокин ва душмандан уларни ўз оғушида сақлागан маскандан қочишга, қанот бўлса учишга интиларди. Алалхусус қаттиқ ярадорлар, ҳамширалар ёлғиз уларга парвона бўлишларига қарамай инграшар, ялинишар, йиқила-қўпа уринишарди... Душманнинг ўрмон орқасидан бошлаган миномёт ўти остида санбат ўрмонни тарк этди. Рашид ярадорлар тигиз жойлаштирилган машинанинг бурчагида сиқилиб тиз чўккан эди. Ўрмондан чиқишигач, катта йўлда карвон узоқдан сийрак ўққа тутилди. Бошлардан учган рангли ўқлар қаердадир йўқоларди. Ярадорлар оғриқдан инграп, баъзинлари талваса билан нималарнидир қичқирап эдилар. Эрта билан улар қандайдир станцияда тўхташди. Тонг туманида атрофдаги деразасиз бинолар ситилган кўзлардек машъум боқарди. Вокзал перронини ғишт ва тупроқ уюмлари, куйгани ёғочлар қоплаганди. Паровозлар пачақланган, ағдарилган, саломат қолганлари шерикларидан ҳурккан каби, буг тўлқинларига кўмилиб, асабий дардчил қичқириб, ҳансираб юришарди. Рашид ўзини машинадан отди. Уюшган оёклари худди жонсиадек эди. Бир қўли билан тиззалари-

ни, болдирларини обдан ишқади. Панжасига қорамтироң қон ёпишиди — яралардан оққан қон машинани булаган. Кўзлари қисилган, юзлари ҳорғинликдан мумдай жонсиз сарғай-ган медицина ходимлари ҳолсизларга ошиғич ёрдам кўрса-тишга тиришиди. Ҳароб ва емирилган станцияда аянч, бахтсиз, мадорсиз тўда-тўда одамларни — аёллар, болалар, чолларни кўрди. Ҳар нав тугун, қоп ва чамадонлар юки остида тошбақадай оғирлашган гражданларнинг кўзлари Шарққа қараб чўзилан рельсларда эди.

Ярадорларни ажойиб тезлик ва тартиб билан санитария вагонларига жойлаштирилди. Рашид танбурда, соғ қўли билан вагоннинг темир тутқичини ушлаб, юзида билинрабилинмас ифодалангандан ички табассум билан узоққа, ниқоблашган санитар машинаси ёнидаги фигурага қаради: оқ фартуғи устидан белига катта тўппонча тақиб олган ва профессорнамо, серсоқол, кўзойнакли бир киши билан алланималар ҳақида жиддий гаплашиб турган қиздан — Ксениядан кўз узмади. Ундан айрилишга юраги ўқинар, шудақиқада ҳар қандай хавф-хатарни у билан бирга кечиришини ўзи учун баҳт санаарди. Поезд жўнашга тайёр эди, ғишт уюми устидаги турган темир йўл формасидаги ёшгина аёл қичқириб кимгадир сўнгги буйруқлар бермоқда эди. Енгил туман орасида қуёш шуълаларидаги әнди очилган само машъум ғувур билан тўлди. Қаердандир, яқиндан, зениткалар шиддатли ўт очди. Станцияда одамлар жон ҳовучлаб, йиқила-қўпа, калхатдан қочган жўжалардек ўзларини ҳар ёқида урдилар. Рашид самолётнинг қанотини бир зум кўриб қолди. У ўзини ерга отди-да, ғишт уюмлари, бузуқ деворлар орасида сакраб, яширинишга тушди. Аллақандай хунук инграган бомбалардан унда-мунда тупроқ уюмлари кўтарилди. Ҳаво яна бирдан жим бўлди. Унда-мунда юмалаган гавдалар кўринарди. Рашид ёнаётган вагонга югуаркан, замбилда Ксенияни элтардилар. Жангчи яқин келиб алам билан чақирди: «Ксения Орлова!» Қовоғи солиқ, юзи тошдек ҳиссиз замбилчи тўнгиллади: «Нега бақирасан? Ухлаб ётибди».

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Изғирин ҳуштак чалиб, қотган ердан әrimаган қировни учирар, баргларни раҳмсиз узар, солдатларнинг кир, илматешик, куйган шинелларини юлар эди. Бироқ дарёчанинг

қирғоқларини мустаҳкамлаш билан банд бўлган солдатларнинг юзларидан тер қўйиларди. Асқар полвон пилоткасини олиб, терни артди-да, гўё Ўзбекистон жазирамасида пахта чопиқ қилаётгандек, бир оз елпинди ҳам. Ҳаммага ўхшаб шу кунлари у ҳам дилгир ва тунд әди. Бу, умуман, фронт ҳаётининг оғирлигидан әмас, балки чекинишининг солдатлар руҳидаги маънавий әзилишидан әди. Яна ҳар хил «миш-миш»лар, кўпинча товушсиз, ёлғиз кўзларининг имоси, лабларнинг бурилиши, юзларнинг қийшайиши, бармоқларнинг ҳаракати ва ҳоказо билан тарқалиб туради. Айниқса, турли сабабларга кўра ўз қисмларидан узилган айрим «дайди»лар ҳар хил сассиқ сўзларни таратарди.

Қуршовдан чиққандан буён бу ерда кеча-кундуз истеҳком ишлари қайнайди. Николайнинг умумий мудофаа ренжасига биноан, дарё бўйида душманни қаршилаш керак. «Фриден бу ерда роса урамиз, жонли кучини, техникасини мажақлаб, тинка-мадорини қуритамиз!» деган фикрни ҳар бир жангчининг миясига қуишини истар, ҳар муносабат билан бу фикрни уқтириб ўтишга тиришар әди.

Асқар полвоннинг юрагини қонаатган нарса — ўз әлатларидан айрилиқ ҳисси әди. Али тажанг асир тушган деб гумонсирап, Бектемирни нечундир ҳалок бўлган деб ўйларди. Ҳаммадан кучли ҳис, тоқатни тоқ қилувчи дард — оиласини соғиниши әди. Уйидан чиққандан буён ҳали биронта хат олгани йўқ. У баъзан кўзларини юмиб қизрасини, онасини, хотинини шундай дард билан ўйлардики, ўзини, ҳатто бутун борлиқни унутаёзарди. У кўпинча тинч вақтларда оиласа, уй-жойга, ўзининг бевафолигига ачинарди. Нега ҳар куни ишдан қайтганда қизрасини кўтариб соатларча эркалатмади? Нега хотинига — меҳнаткаш, ювош, боадаб, камсўз аёлга баъзан арзимаган нарсага, баъзан бутунлай сабабсиз жаҳл қилди? Тили дуодан тишимаган меҳрибон онанинг ҳурматини етарли бажо ётдими? Теварағи қалин, баланд пахса девор билан ўралган кичкина эшикли ҳовлида кўркам тераклар остида шалдираб оққан сув, ёз кунлари ҳузурбахш супа ва унинг ёнидаги гулзор, бақувват ёғочлар билан томдан баланд кўтарилган ток — ҳаммаси энди қандайдир эришилмас баҳт тимсоли бўлиб туяларди. Яна қизрасини ўпиш, бағрига босиш, ўша шалдираб оққан сувдан бир қултум ичиш, токдан ўз қўли билан бир шингил узум узиш унга насиб бўлармикан? У ҳар ҳолда ишонмаса ҳам, лекин тирик қайтишни жуда орзу қиласарди. Асқар полвон тушга ишонарди. Алоқ-чалоқ туш

кўрса, бутун кун кўнгил ғаш, паришонҳол юарди. Қисмда бирон жангчига хат келса, ҳаяжон билан тинглар ва ўзида йўқ қувонарди... Асқар полвон узун мўйловлари ҳар бел урган сайин жўхори попугидай ҳилпираган Дубовга қаради, унинг сийрак, лекин чуқур чизиқлар кесган қаҳрли юзи оғриқдан буришиб кетарди. Асқар полвон ачинди, Дубов яқинда тирсагидан ярадор бўлган эди. Ярни енгил фаҳмлаб, қисмдан узоқлашмади. Асқар полвон унга яқин бориб, аста деди: «Оғрийдими? Сен қўя қол!»—«Зарари йўқ, аламдан яхшироқ ишлайсан...»—«Қўлни чангдан сақла!» Дубов бир илжайиб деди: «Немисни қириш учун йўсин кўп».

Кечга яқин Асқар полвон штабга чақирилган Николинга ҳамроҳ бўлди. Чунки унинг отбоқари шўх, айёр Суворов (фамилиясидан киноя қилиб, жангчилар ўзаро уни генерал дейишарди) бетоб эди.

Асқар полвон тўриқ отда гердайиб капитаннинг ўйноқи бўз оти орқасидан елди. Улар тошсиз қатқалоқ йўлда бир оз юриб қишлоққа киришди. Қўчалар жимжит, уйлар бўшдек туюлди. Қудуқ бошида кўркам соқолли чол билан бесўнақай семиз, юмалоқ бир хотин отлиқларга ҳуркак ва ачингтан назар билан тикилиб, алланима тўғрисида шивирашди. Қишлоқдан чиқиш билан капитан отини сўлга — ўрмонга йўналган йўлга кескин бурди. Полк штаби олдида Николин отдан чаққонлик билан тушиб, жиловни Асқар полвонга тутқазди. У файри шуурий равишида әтикларига, шинелига кўз югуртди-да, бошини тик тутиб бир неча қадам қўйган ҳамон, ертўладан полковник чиқиб қолди. У, қисқа бўй, калта оёқ, гирдигум, йирик кўзли, соқол-ми-йиқлари ҳозиргина қирилгандек йилтироқ юзли, чайир, чамаси қирқ ўшлардаги киши эди. Николин тик қотди, унинг буйруғи билан келганини аниқ чертиб сўзлади. Полковник хўмрайиб, титраб бақири:

— Сволосъ, 20- тепаликни қолдирдинг? Шарманда, жиноятчи!

Николиннинг туси бўздек оқарди:

— Ну, ўртоқ полковник, ахир мен... ахир мен... — деб шошиб, ҳаяжон ва жаҳд билан ўзини танита бошлади. Полковник ўз хатосидан ўнгайсизланиб, «Кечирасиз, кечирасиз мени... деб ўз пешанасига шартта урди ва Николинни қўлтиқлаб ертўлага — генерал ҳуэурига бошлади.

Асқар полвон отларни дарахтларга боғлади, әрмак учун уларни бир неча вақт силаб-сийпади. Кейин бошини қўйи

солганича «Қора сочим» қўшигини ичида куйлаб, олтин барглар гиламида аста-секин юаркан, яқиндан кимдир қаттиқ қичқирди: «Стой!» — Асқар полвон, «серзарда биронта командирдан гап әшитадиган бўлдим», деб ўйлади шекилли, турган жойида қотиб қолди, солдатчасига кескин унга бурилди-да, ўн қадамча нарида қаршисида хаҳолаган Бектемирни кўрди. Дўстлар қучоқ очиб, бир-бирига отиљди. Иккиси ҳам ҳаяжонли әди. Асқар полвоннинг кўзлари-га ёш тўлди:

— Соғмисан, Темирим! Тушимми, ўнгимми? — деди.

— Олисдан сени қўрган ҳамон қўзларимга йишонмадим... Айтадилар-ку, «кафан кийган кетади, кафалак кийган кела-ди», — деди Бектемир Асқар полвоннинг елкасига қўлини ташлаб.

— Али тажанг беном-нишон кетдими?

— Қинғирининг йўли ҳам қинғир бўларкан... На ўлиги, на тириги маълум, — жавоб берди Бектемир. — Хўш, ўртоқлар қалай, бизнинг Дубов бардамми?

— Сен билан ҳамтовоқ ва ҳаммайдон бўлганларнинг бир талайи энди йўқ... — Жавоб берди Асқар полвон отлар томон аста одим отиб.— Дубов саломат. Оғир пайтларда, ё бирон нарсадан хафа бўлганда сени йўқлаб қўяди...

Дўстлар ерда ётган тўсинга ўтириб секин сўзлашдилар. Бектемир ўз саргузаштини қисқа ҳикоя қилиб бергач, Асқар полвон бир оз сукут қилди, кейин батальон бошидан кечирган даҳшатли воқеаларни сўзлаб деди:

— Хотирингдами, эртакларда «борса келмас» йўлни танлаган аждаҳолар, девлар билан олишган, тилсимларни бузган азаматлар, фаҳмимча, ҳеч нима кўрмаган әкан. Бот-қоқникларда уруша-уруша, қон тўка-тўка, ўт чайнаб, балчиқ сув ичиб, ҳамон қуршонни ёришга тиришдик. Очликдан, ҳорғинликдан, ғам-ғуссадан қимиirlашга дармон қолмаганда, қандайдир бир рота билан алоқа боғлаб қолдик. Сулайган одамлар умидланиб, қуриган ариқа сув келгандай, бирдан жонланиб кетди. Бир кун тонгга яқин, ёмғир савалаб турганда икки ёқдан фрицни бир уриб бердик... Эсхонаси чиқиб кетди!

— Командир тошни тишласа ғажийдиган одам. Фикри равшан. Юрагидаги олов ўлганида ҳам ўчмайдиган олов,— деди Бектемир шавқ билан.

— Бизнинг Николин — командирларнинг сараси! — деди Асқар полвон фахрланиш билан.— Қўрқиши нима әканини билмайди, аммачо ақл ўлчови билан ҳаракат қиласди.

Бекорга «ура!» деб, ғурра олишни истамайди. Ўзидан аввал жангчини ўйлайди. Дўқни ҳам билади, юпатишни ҳам. Агар командирларнинг ҳаммаси шундай бўлса әди, иш бошқача тус оларди.

— Бу, шубҳасиз... — деди Бектемир жиддий ўйланиб, — жангчилар ёмон командирни яхши қилолмайди. Аммо яхши командир ёмон жангчини яхшилаши мумкин. Кеча бир майорни эшитдим, отишибди.

— Топшириқни бажара олмабдими?

— Баттарроқ! — жавоб берди Бектемир овозини сал пасайтириб. — Одамларни ўтга ташлабди-да, душман қисиб қолганда, машинага ўтириб, баччағар, ура қочибди.

Асқар полвон жирканч билан ерга тупурди.

— Бизники жаҳаннамдан саломат олиб чиқди, — деди у ингичка мўйловини бураб. — Мана алҳамдуилло, иккимиз дийдор кўришдик.

Дўстлар айни бир вақтда қўлларини беихтиёр бирбирларининг елкаларига ташладилар. Қандайдир, мағрур ва шу билан бирга, руҳларининг бутун самимиятини, севгисини ифодаловчи табассум жангчи әлатларнинг қаҳрли, қораиган, қаттиқлашган юзларини қоплади. Улар ҳаяжон билан, сўзсиз, узоқ тикилишди. Аччиқ шамол инグラб, сўнгги, сийрак баргларни уларнинг боши устидан учираради. Дўстлар, беихтиёр қалтираган дараҳт тепасига чўккан булутларга, қатқалоқланган чиркин йўлларга қарадилар. Соғинч ҳислари юракларни она юрт ёди билан тўлдириди. Туғишганларни, ёр-биродарларни, таниш-билишларни йўқладилар. Ҳатто Асқар полвон ўзини ҳар вақт кесатиб юрадиган рақиби, курашда гирром, лекин мақтанчоқ «Гупчак полвонни» ҳам кўргиси келгандек тилга олди.

— Гўрсўхтани армияга олганмикин? Қайси фронтда пишиллаб юрган әкан? Бояқиш чакки одам эмасди...

Бектемир хат-хабар йўқлигидан шикоят қилди-да, қандайдир нохуш бир илжайиш билан деди:

— Ҳисоблаб қарасам, акаларимнинг болалари йигирма битта әкан...

— Қий-чувлари бутун қишлоқни гаранг қиласди... — қистириб қўйди Асқар полвон.

— Асли чурвақа, — давом этди Бектемир. — Билмадим, дадалари урушга олинса жўжалар қийналиб қоладида. Ҳат бўлса әди, ҳамма чигаллар ечилади. Балки кетмакет ёзишаётгандир-у, мана бу ўт гирдобида чир-чир айланаб юрганимиздан бизга келиб тегмаётгандир.

— Тўғри, жангчилар ўз қисмини тополмай юрганда, туморча қоғоз сен билан мени қайдан топсин? Аммо, Темирим, уйдан икки әнлик хат олмасдан таним тупроққа қоришишса, дунёдан роса армонда кетаман-да!

— Қўй, хуноб бўлма, бош омон бўлсин! — деди Бектемир. — Ана мени чақиришяпти. Қўшни әканмиз — мени утаман. Болаларга салом айт!

Шу пайт буларнинг олдидан югуриб кетган ҳамшира бирдан ҳовлиқиб орқага қайтди-да, йигитлар олдида кескин тўхтади:

— Салом, оғалар, сўзларингиз қулогимга ўтдай тегиб кетди, — деди табассум билан ва Асқар полвонга қўл узатди. Асқар полвон ҳушини йўқотгандай бақрайиб қотиб қолди, қизнинг узатган қўлини иргиб ўрнидан турган Бектемир икки қўллари орасида сиқди:

— Епирай, ўзбек синглимиз.. Қайдан келдингиз, Тошкентданмисиз, доктормисиз! — сўради Бектемир шошиб.

— Йўқ, оддий ҳамшираман, тошкентликман. Икки ҳафта чамаси бўлди келганимга.

Энди ўзига келиб, шошиб, қизариб ўрнидан турган ва қўл узатган Асқар полвонга қиз қулиб қўлини бераркан, Полвон қайта-қайта:

— Баракалла, раҳмат, шунча узоқдан келдингизми? Узбекистон қалай? Тавба, — деди тикилиб.

— Узбекистон ўзингиз кўргандагидай — дэма ҳарда иш қайнаб ётибди, — жавоб берди қиз.

Келишган толма бўйли ва ингичка қодаги йирик қора кўзлари учқунли Олти узолмай ҳаяжон ва ҳайратда қолган йиг дейишни билмай, бир зум сеҳрлангандар. Кейин, Асқар полвон Бектемирга

— Ажойиб қизларимиз бор. Жлари таърифга сифмайди, — деди.

— Оҳарин сингилларимиз ичида юриш ўзи қаҳрамонлар.

— Йўқ, йўқ, лоғ қиля ҳаммамиз жангчи. Хўш сиз? — сўради қиз.

— Уруш даҳшат либ. — Чекиниб кеч шистлар беҳисоб юбориб турибди.

— Шундай, аҳвол оғир,— деди Олтиной дадил ва жиддий тусда: — Қаттиқ, қонли жанглар бўлади, лекин фашистни әзиб, ағдариб, Берлинга тиқиши керак, ўқтингизми? — Асқар полвонга ва Бектемирга қараб: — Албатта енгамиз, балки бизлар ўлармиз, аммо азиз Ватанимизда албатта ғалаба бўлажак,— деди қиз гоҳ кучли ҳаяжон, гоҳ сокин ва жиддият билан.

— Пахта қалай, хабарингиз борми? — сўради Бектемир, шошиб, бирдан.

Кулиб юборди Олтиной.

— Пахта яхши, план албатта тўлади, халқ фидокорона ишламоқда.

— Ундан-бундан бир оз гаплашдилар. «Ўзбекистондан ҳам қуроллар келаётган эмиш, тўғрими?» — деб сўрадилар ва қизга кетма-кет турли саволлар ёғдирдилар. Қиз қатъият билан қисқа, аниқ жавоб берарди.

— Мен кетдим, ишим кўп, ярадорлар кўп,— деди бирдан Олтиной.

— Хайр, жиян, омон бўлинг. Эҳтиёт бўлинг,— деди Асқар полвон меҳрибонлик билан хайрлашиб.

Бектемир айрилгиси келмай, солдатларча қадам отиб кетаётган қизга әргашди:

— Санбатга, бир кун олдингизга бораман, хўпми? — Бектемир, секин уялинқираб.

— Ораси яқин, марҳамат,— деди қиз мулоёйим, билан, қўлини узатиб. Улар хайрлашаркан-б бир он тикилиб қолдилар. Уларнинг ҳаяжон ва самимий табассум тошар эди. Аутли, қоронғилашган кўкда яримта кемч қайдадир отилган тўп садолари. Қиз сочини шамол енгил тўзғитади. Йирнинг оғир сўлиши эшитилар, энарди. Олтиной қиз қалбининг фахмлади ва бир он илиқ екин қўлини йигит қўлидан

— дир бир бўшлиқ сезган-трак дараҳтлар орасида қар қучогида ўксиниб

амлардек паришон-ин ҳаракати билан

курсига ишора қилди. Кейин у ўз ихтиёрига келган, кийимлари яп-янги, юзлари топ-тоза, ёшгина иккита лейтенант билан узилиб қолган сұхбатини давом өттириди. Николин гапга қулоқ солмасдан, кенг, пастаккина, нари-бери ясалган ва бурчакда туриллаб ёнаёттан печкага қаради. Җирик ҳиди анқиб турған ертұлага күз югурттаркан, гоҳо бүйчан, ориқ, бир күзи қисиқроқ, қуюқ қорамтири сочли генералга зымдан синовчан қараш билан боқиб қўярди.

Биринчи учрашишдаёқ унинг феълининг баъзи жиҳатлари капитанга мойдай ёқиб тушса-да, бошлиқларнинг қай материалдан ясалганини жанг пайти қўрсатади, бугун эмас, әрта-индин баҳоси маълум бўлади, деб қўйган эди. Ҳозир эса унинг узун қирра бурни ёнидан юпқа лабларининг бурчакларига қадар чўзилган чуқур чизиқлар ва у сўзлаётганда ичидан тошиб келган ҳаяжон ҳам Николинга ёқарди. Бироқ узун қўлларини артистчасига ўйнатишини, баъзан ғурур билан бошини кескин кўтариб қўйишини нуқсон деб биларди.

Генерал Александр Васильевич Соколов лейтенантларнинг қўлларини маҳкам сиқди. Кейин папирос чекиб тутун булутини буруқтириб, стулга аста ўтириди.

— Сиз дунёда нимани севасиз, капитан? — деб сўради генерал жиддий, лекин қадрдонларча.

— Масалан, қай маънода? — деди Николин, кутилмаган савол қаршисида шошиб.

— Маълум, табиат кишининг юрагини бирон нарсага ёки машғулотга кучлироқ мойил қилиб яратади. Мен балиқ тутишни севаман, тирикчилик ўтказиш учун эмас, анчайин әромак учун. Тинчгина оққан бир дарёчанинг бўйида соатларча танҳо ўтириб, аллақандай чиройли ўйларга толасан, қандайдир ҳақиқатга яқинлашгандек бўласан, руҳинг ҳам тонгги самодек пок ва равшан бўлади... Майли, мени идеалист деб ўлашингиз мумкин.

Генерал папиросини тутатиб, кўзларини йироққа хаёлчан тикиди. Николин илжайиб бир нафас сукут қилди-да, ўзининг суюкли машғулотлари ҳақида гапиришга мўлжаллаганда, генерални телефонист чақирди. Генерал томоғини қириб узоқ сўзлашди. Кейин батальонлардан хабарларни қабул қилди. Ниҳоят яна ўрнига ўтириб, худди Николинни ҳозиргица кўриб тургандай гап бошлади:

— Хўш, аҳвол қалай? Фрицни кутаётirmizmi?

— Уни ўз қонига белаш учун кутаётirmiz.

— Душман мана шу ердан ёриб ўтиш учун, — деди генерал харитани кўрсатиб, — куч тўплаётибди. Агар уdda сидан чиқса, у вақт бизга дуч келади. Тўғри, бу ерда кучларимиз оз эмас. Янги дивизияларимиз тайёр. Немис бу ерда ўз бошини ёради. Лекин аччиқ тажрибаларни ҳисобга олиб, хавфнинг кўзига дадил қарамоқчи бўлсангиз, ўйлангки, эртага — бўрон! Шунда марра — сизники.

— Жуда тўғри! — деди Николин манглайини буришишиб.— Шунинг учун эҳтиёт ва сергакмиз.

— Яна ҳам кучайтириш керак, — деди генерал бармоқлари билан столни чертиб.— Орқамизда Москва! Пойтахтнинг дарвозабони — биз. Ҳар бир жангчининг ўрни, қурсали ҳар бир ўт нуқтаси, ҳар бир кириш, ҳар бир чиқиш йўлларини қуент билан, синчилаб текширинг. Ўзим ҳам бориб кўздан кечираман. Бир нарса борки, усиз ҳамма тайёрлик — бир чақага арзимайди. Бу — жангчининг юрагидаги ўт, руҳининг тетикилиги. Бу нарса, ўзинг биласан, урушнинг өтаси. Бу бўлмаса, бамисоли болтанг бор — сопи йўқ, тўй тайёр — куёвжон йўқ... Мендаги маълумотларга ва ўзимнинг мушоҳадаларимга қараганда, баъзи бир қисмларда аҳвол жилла қониқарли эмас. Орада қуёнлар бор, қуёнлар... Сўнгра, манав оғир чекинишлар, қуршовда қолишлилар баъзи жангчиларнинг юрагига умидсизлик, тушкунлик ҳисларининг лойқасини қолдирган. Бу лойқа битдан ҳам, очликдан ҳам ёмон!

Генерал кескин ҳаракат билан чеккасига тушган сочларини тўғрилаб, сал титраган қўлини папирос қутисига узатди.

— Мени энг кўп қийнаган масала — шу, — деди Николин кўкрагини стоддан кўтариб.— Менда Фриуни саваган ва ўзлари ҳам унинг темир таёгини, макру ҳийласини яхшигина синаб кўрган болалар бор. Булар орасида, сиз айтгандек, лойқа руҳлар ҳам учраб қолади. Бироқ кўпчилиги уруш гардини кўрган кишилар... Булар орасида ҳозирги пайтнинг масъулиятини тушунадиган, душманга ғазабкіор, онгли жангчилар оз эмас. Аммо битта-яримта маълуклар борки, қўрқоққа ип илон бўлиб кўринади деғандек, улар фашистни балойи азим, ҳеч куч уни даф этолмайди, деб ўйладилар... Табиий, бу нарса уларнинг тилида эмас, ичида...

— Ҳим... Масала аён, — деди генерал хўмрайиб. — Ўтмас қурғони чархлаш керак — кесадиган бўлади. Бу — тарбия билан мумкин Фриуни зирқиратиб қувганимизни,

бутун-бутун дивизияларни қон қақшатиб қирганимизни ҳикоя қилиш керак. Ўқ, наиза, гранатанинг кучига ишонтири. Пулемёт, агар у жасур одамнинг қўлида бўлса, нимага қодир эканини англат.

— Солдатни буюртиш мумкин эмас, уни ясаш, мақсадга жавоб берадиган йўсинда қўйиш керак. Жангчи билан ишлашда пича тажрибам бор. Жангчидан ирова ва ишончни кучайтириш учун тиришаётирман.

— Во, во, — деди генерал кўрсаткич бармоғи билан таъкидлаб. — Бу — асос. Бу — солдатнинг асосий томири. Жангчи бу билан фашист тугул, шайтоннинг ҳам жонини суғуриб олади, — генерал соатига қаради. Тутундан бўғилгандек папиросини чала чекиб, жаҳл билан ерга отди-да, қаҳва буюрди. Николин, бошқа масала бўлмаса кетишга рухсат этасизми, деб сўраган эди, генерал шошма дегандай қўлини силкиди.

— Бир стакан қаҳва ичинг.

Николин сумкасидан дафтарча олиб, әсига тушган баъзи тадбирларни, ёлғиз ўзи тушуна оладиган қилиб лўнда қайд этаркан, генерал нохуш оҳанг билан дўриллади:

— Совиб қолади!

Капитан дафтар-қаламини тезгина сумкага тақиб, қайнотиқ қаҳвадан ҳўплади.

— Соз, соз! Кофе тайёрлашни билааркан. Ҳамма гап шунда, — деди Николин лабини ялаб.

— Сизга тавсия қиласман: тез-тез ичиб туринг бундан. Мен шу билан тирик — уйқунинг кушандаси бу.

Николин қаҳвани майдага ютумлар билан ичиб битириди-да, рухсат сўраб ўрнидан турди ва одатича бир зум лабини тишлаб ўйлаб турди-да, кейин генералга мурожаат этди:

— Бу ерга яп-янги, йилтираб турган нарсалар келаётми?

— Артиллерия! — деди Соколов фахр билан.

— Менга ҳам тегар, албатта, — деди Николин ҳаяжон билан.

— Қўмондонлик ихтиёрида туради. Душман қайси участкага зарбли мушт кўтарса, ўша ерга ташланади.

— Мен катта, муҳим йўл устида турибман. Демак, олмоққа ҳаққим бор, — деди Николин астойдил.

— Албатта, албатта, — деди генерал ва капитаннинг қўлини маҳкам сиқди.

Николин қатқалоқ, машиналар чуқур ариқчалар ясаган йўлларда отини лўкиллатди. Кавалерист бўлмаганидан, отда қовушмагандай кўринарди. Йўлда тоғ-тоғ юк ортган, оғир лапанглаган машиналар, ҳорғин одим отган тўда-тўда пиёда аскарлар бораради... Чуқур сойлик устидаги ёғоч кўп-рикдан ўтгач, Николин сўлга, қалин ўтлари чириган кенг текис далага қайрилиб, отни секинлатди-да, орқага сал бурилди:

— Ҳа, Ашурев, қалайсан, гезарисан, шамол қаттиғ-а?

— Каскамни ҳам учирмоқчи... — деди Асқар полвон, гажир қора отини ортда ўйнатиб.

— Рус қиши келяпти, — деди Николин ҳар сўзини таъкидлаб. — О, бу даҳшатли куч! Қишининг муз чангалида бутун ер қақшайди. Немис-чи? Чумолидай қирилади!

— Яхши, — деди кулиб Асқар полвон. — Уруш ҳам демак, тез тамом бўлади?

— Билмайман... — жавоб берди Николин иккиланиб, кейин шовқинли шамол ўйнаган далага кўз югуртириб давом этди: — «Кўпкарни» севасанми? Отларда қозоқлар эчкими тортқилайдилар-ку.

— А, улоқ! Улоқ! — деди Асқар полвон кўзлари ёниб жонланиш билан. — Улоқни Фарғонада томоша қилинг! Ииқиласан, ўн марта думалайсан-да, яна отга миниб қува берасан. Жуда қийин ўйин.

— Сен ўзинг қалай, улоққа дадил кирасанми?

— Оз-моз, — жавоб берди Асқар полвон, айёрча кулиб: — Бултур колхоз тўйида каттакон бузоқни икки юз отлиқ орасидан олиб чиқсан эдим...

— Балли азамат! — деди Николин бошини чайқаб. — Немисни ҳайдагандан кейин шундай улоқ ташкил этамизки, ундоқ улоқни тарих, тушунасанми, тарих кўрмаган бўлади!

— Мана бу соз! — дея қичқирди Асқар полвон ҳаяжонланиб. — Ўша куни катта далада проба қиламиш — ўзбекча «кураш»ни кўрганмисиз? Жуда қизиқ бўлади, ҳамма ўйин бир чақа. Ўҳ, кураш!

— Кўрганман. Курашчимисан?

Асқар полвон бошини ғурур билан, маънодор қимирлатиб, тасдиқлади.

— Ие, йигитларга ярашадиган ўйинларнинг ҳамма кузурлари сенда әкан-ку, азамат!

Асқар полвон болаларча қизиқиш ва оқ кўнгиллилик билан ўзбекча курашини тушунтиришга киришди. Шамол

ғазаб билан инграр, отлар бошларини ўжарча силкиб пишириб олдинга, узоқда қорайган ўрмөнга интиларди. Николин эгарда қия ўтириб, жангчининг тили ожизлик қилганды, қизиқ ва жонли ифодаловчи ҳаракатларига диққат ва мароқ билан лабларининг бурчакларида ўйнаган табасум билан боқарди. Асқар полвоннинг мардлигини, садоқатини, содда, самимий юрагини командир кўп марта синаган әди, ичиди уни севарди, лекин у ниҳоятда вазмин, беҳаракатчан кўринарди. Ҳозир уни яна кўпроқ севиб қолди. Жангчи ҳам ўзида йўқ хурсанд әди.

Команда пунктига яқинлашганда Николин бирдан отини тўхтатиб ерга сакради-да, жиловини Асқар полвонга тутқазди ва папиросни лабига қистириб, тез ва енгил юриб кетди. Қоронғилик қуюқ әди, ой хира мўраларди, у баъзи ўт очиш нуқталарини яна синчиклаб қаради ва роталарга борди. Рота командирлари ҳар ерда уни ҳар вақтдагидек, катта ҳурмат ва ҳайиқиш ифодалаган тур ва ҳаракат билан қаршиладилар. Улар унга аҳвол ҳақида аниқ ва лўнда рапорт бердилар. Бўлинмалардан бирида Николин қандайдир руҳсизлик, вазувчи бир сукунат ҳукмронлигини сезди. Жангчилар худди бир-бирларидан ётсирагандай қовушмас әдилар. Баъзи жангчилар саволларга, нима кераги бор дегандек чала-ярим, зўраки жавоб беришди. Николин кичкина гулхан олдида чордона қурган жангчига диққат билан кўз тикди. У бошини қуви солганди. Шуълада қорамтири ёноқлари йилтираган кенг юзида сўнгги умидлари барбод бўлганларнинг изтироби ёнарди. Николин астагина унинг ёнига чўққайди.

— Йўлдош! — деди капитан секингина. Жангчи чўчиб бошини кўтарди, ёнида командирни кўриб, ўрнидан туриш-турмаслигини билмай қолди. Николин унинг тиззасини босди. — Ўтиро. — Жангчи оловга лоқайд ҳомуштиклиди.

— Киз қувишни кўрганмисан? Ўзинг қувганмисан? — сўради кулиб Николин.

Жангчи — қорақалпоқ илжайиб қаради, лекин индамади.

— Ҳа, отни ҳайдолмасдан, қизга етолмагансан-а, халқ олдида қиз роса қамчилаган... Шундайми?

— Йўғ-ә, аёлдан қамчи ейиш йигитга ўлим-ку, — деди бирдан жонланиб жангчи. — Рост айтайми, бир марта калтак едим, ўзи-да, қортолдай ўткир қиз әди-да! Бироқ мен ўйинда етти марта ютиб чиқиб, обдон ўпганман қиз-

ларни. Вой-бўй, қандай сулув қизларни! — бошини ли-
қиллатиб, узоқ кулди жангчи.

Николин тиззасига уриб, хаҳолади. Жангчилар, нима
ҳақда гап кетаётганини билмай, қизиқиш ва ҳайрат билан
қарашарди. Николин ўрнидан туриб, қорақалпоқларда
халқ байрамларида бўладиган миллий ўйинлардан «Қиз
қувиш»ни жуда муфассал ва жонли равишда ҳикоя қилиб
берди. Жангчилар қизиқ чўпчак тинглаётган болалар-
дай жим, берилиб тингладилар. Улар орасидан кимдир
қичқириди:

— Қосимбеков, ҳар бир қизни неча мартадан ўп-
гансан?

— Ҳисобини сўрама, мазасини сўра! — жавоб берди
Қосимбеков. Яна кулги янгради. Николин базмни қизи-
тишга моҳир жўрабошидай таклиф қилди: «Ўртоқ жангчи-
лар! Қани, қўшиқ айтамизми? Ҳаммаларингиз биласиз-
ми?» Бир неча ёш жангчилар бирваракай қичқиришди:
«Биламиз». Николин қўлларини дирижёрдай ҳаракатга
солиб, севимли рус қўшигини ўзи бошлаб юборди. Бирин-
сирин ҳамма руслар қўшилди. Қўшиқ ўсиди, овозлар борган
сари қувватлироқ янгради. Қўшиқ тугаган ҳамон янгисини
бошлаб юбордилар. Ниҳоят, Николин нафасини ростлаб,
ҳаммага кўз югуртириди. Ҳаммада баланд руҳ сеъди. Қо-
симбеков тўхтовсиз куларкан, ёнидаги жангчига ниманидир
үқтиради. Кимдир қичқириди: «Худо ҳаққи, қўшиқдан ке-
йин исиб қолдим!» Николин қўли билан ишора қилиб,
шовқинни тиндириди.

— Қўшиқ қишида солдатнинг руҳи учун — гулхан. Ёзда
эса, қўшиқ худди баҳор шамоли. Шунинг учун фронтда
шароит имкон берса агар, — таъкидлади у жиддий тур
билан, — куйлаш керак. Ҳўп, эртага келаман, менга тамом
янги қўшиқ айтиб берасизлар, дурустми?

Жангчилар сўз бериши. Старший сержант ғурур билан
арз қилди: «Орамизда шонир ҳам бор. Буюрамиз, жанг ҳа-
қида ўтли шеърлар тўқиб ташлайди».

Николин совуқ ва тамаки тутуни билан тўла ертўлада
рота командирлари билан вазият ҳам шу кеча қилинадиган
ишлиар тўғрисида сўзлашди. Кейин разведкачилар группаси-
ни чақириди, гранаталар ва сигнал учун ракетадар билан
қуролланган, фидокорликка тайёр, хавф-хатарни менсимас
жангчилар ўрганиб қолган юмушларига бораётган бўлса-
лар ҳам, қўзларидаги ички ҳаяжонни яшиrolmas әдилар. Бу

руҳий ҳодиса Николинг яхши маълум эди. Николин вазифани яна аниқлади.

— Шамоллабсан, сен қол,— деди капитан ора-сира йўталаётган бир рус жангчига.

— Уртоқ капитан, мен ҳаракат қиласман...

— Кўряпман, йўталинг ертўланни силкитмоқда!

— Ҳа, тўғри, қишлоққа кирғандга бир аксиранг, ишни пачава қиласан!— деди разведка командири — кичкина, зуваласи пишиқ, младший лейтенант Котов.

Николин қўлини силкиди ва секин, кейин тетикловчи, ундовчи овоз билан:

— Муваффақият тилайман сизга! — деди.

Ертўлага сукут қуюлди. Николин аччиқ тутунда жонисиз липиллаган жинчироқни тўғрилаб қўйди. Бадани увушди. У елкасига шинелини ташлаб, табуреткага ўтириди-да, стулга тирсагини тираб, икки қўли билан пешанасини қисди. Унинг фикрларида қайноқ қаҳвани севадиган генерал-нинг сўзлари, кўрсатмалари, тунов кун муҳим қишлоғини душманга осонлик билан бериб қўйиган бўшанг майорни жаҳл устида сўккан полковник, оператив картада қизил ва кўк чизиқлар, катта-кичик ҳалқачалар, ҳар хил ўт очиш нуқталари, Москвага қатъий сакраш учун ўзининг дамма техникаси ва ваҳшний кучларини бир жойга тўпласётган душманни қарши олиш андишаси айланарди. Бурчакда қичқираётган телефончи қизнинг жарағиг овозидан кўзларини очди: «Бинафша! Бинафша! — мен, мен. — Туя! Туя!» фронтда алоқа учун бир-бирига бундан баттар қевуш-майдиган сўзларни у саноқсиз кўп эшитган бўлса-да, нечуни дир, ҳозир ажаб туюлди: «Бинафша — Туя! — уруш мантиқи!

Асқар полвон овқат келтирди. Николин кўрмагандек, хомуш ва ҳорғин равища папиро сутатарди. Аранг иситдим, яна совуб қолади, деб котелокни капитан олдига сурди. Николин гавдасини орқага ташлаб, жангчига кўзларини айёрча қия тикиб, деди:

— Но, нима дейсан, шариатни оз-моз бузамизми?

— А, шариат? — тушунмади Асқар полвон.

Николин кулиб бармоғи билан томонни чертди.

— А, ҳозир, ҳозир! — Асқар полвон қоронги даҳлинга отилди. Яшикдан шишини олиб тагига бир урди-да, дастлаб бир қултумини ўзи шошиб ютди. Мўйловини яхшилаб артиб, стаканни тўлдириди.

Ҳозир бисда ҳам ичадилар буни, деди Асқар

полвон стаканни командирга узатиб. — Ўтган йил колхоз тўйида ҳазил-ҳазил билан чолларга ҳам ичиргандик.

— Сизда қариялар яхши. Ҳўп, ўшалар учун!

Асқар полвон дўсти Бектемирни кўрганини айтди.

— Қайси у?

— Ўринбоев-чи. Соғ-саломат. Учинчи батальонда экан.

— Жасур әди. Яхши, жанг қиласкерсан.

— Хафа у. Ҳўжалик қисмига тушибди. Бизга олинг, ўртоқ капитан.

— Ҳа, увол, қартолни тележкага қўшиш!

Бирдан ташқарида дукур ва шовқин эшитилди. Зум ўтмай бир неча жангчи даҳлиэдан бирорни тепиб киргишиди.

— Жосус! Жар ёқасидан ушладик,— деди ҳансира бир жангчи.

— Сал қолди қўйиб юборишга. Кийимини қаранг!— деди иккинчи жангчи.

Николин овқатни кескин нарига итариб ўрнидан турди, қайишини тўғрилади-да, қизил аскар формасидаги ўрта яшар, кўзлари кўк, мийиги қора, от жаг одамга хўмрайиб тикилди. Фашистнинг бутун сиймосида ожизлик, аянч билан ичидаги бурқиган ғазаб дуди жилваланаарди. Асқар полвон, жосус ҳам одамга ўхшармикан, дегандай, бўйини чўзиб, яқиндан қараб турарди.

— Қани берироқ кел-чи, Гитлер қушининг патини бир юлиб кўрайлилк!— деди Николин столга қўлларини қаттиқ тираб, лабларини қийшайтириб.

Эртаси кечга яқин Бектемир келди. Дубов уни маҳкам қучоқлади.

— Мен сени аллақачон рус тупроғига кўмиб қўйган әдим,— деди у,— әнди она Москва йўлларида фрицни бирга қуввлар эканмиз-да! Ҳурсандчиликка томоқни ҳўллаб олиш керак әди, фақат мана қара, бўм-бўш!— Дубов сувдонини кафтида ўйнади. — Юз грамм — қайда! Авжи ичадиган фасли келганда қуриди-қолди.

— Топилади, ғам ема!— деди Бектемир ёнига уриб,— ҳамма вақт чанқовлигингни биламан-да.

Улар ташландиқ саройга киришди. Юмшоқ, хушбўй дичанда ёнбошлаб, арақ билан аскар ҳасрати, қийин турмуш, ўй-жой соғинчи туйғуларини ўртоқлашишиди. Асқар полвон әлатини — Ҳошимжонни бирга олиб келди. Жангчи — собиқ муаллим — яқинда младший лейтенант бўлиби.

— Илмингиз бор, тил биласиз, бир вақт қарабсизки— полковник!— деди Бектемир хурсанд бўлиб.

— Ука, бу унвондан мамнун әмасман, — деди Ҳошимжон. — Илгари ёлғиз сўққа бошимга жавобгар әдим. Энди — кўп жонга. Қанча қўтарилсанг, шунча масъулият кўп, талаб кўп, турткি кўп, «Лашкарбоши уста бўлса, душман оёғи осмонда бўлади», деган эски гап бор. Кўпчиликка бош бўлиш учун, биродар, тадбир ва фикр керак.

— Хат-пат олдингизми уйдан?— сўради Бектемир.

— Йўқ, — жавоб берди Ҳошимжон. — Бўронга йўлиқиб ҳалок бўлган қушлардай, хатлар ҳам бу оташ бўронида куйиб кул бўлди шекилли. Оила, дўст-ёронларни кўрсам, ўша кун кайфим тарақ.

— Балли, мен ҳам шунаقا, — деди Бектемир кулиб. — Бир кун худди Насриддин Афандидек, тушга ишонсан бўладими?! Эшитганмисиз, Насриддин Афанди тушида хўрор кўтариб бозорга борибди. — Неча пул?— деб сўрабди харидор. — Икки танга, — дебди Афанди. — Бир танга!— дебди харидор. Ҳўжа Насриддин, йўқ, дебди-ку, бирдан уйғониб кетибди. Қараса, на хўрор, на харидор бор. Дарров кўзини чирт юмиб майли, қўлингни бер, миркам икки бўлса бўлсин!— дебди Афанди. Үрмон ёқасида жунжиб ухлаб қолсам тунов кун: сўлим боғ, ҳаводор супа, сув шарқираб оқяпти. Дадам бечора боғдан бир сават анжирни келтириб қўйди-да, ол ўғлим, деб елкамга қоқди. Бошимни силади. Рапидадай бир анжирни оғзимга отаётганимда, кўзим очилди-кетди. Дарров юмдим, тамшаниб анжирхўрлик қилмоқчи бўлдим. На ота, на анжир. Ғуғ-ғув изғирин!

Элатлар хаҳолаб кулишди. Ҳошимжон Дубовга таржима қилди. У ҳам кулди: «Аскар — шу-да. Тушдаги ўпиш — унинг учун баҳт ва ишқ!»

— Бўрон қачон тинади?— деб сўради Аскар полвон соддадиллик билан.

— Қачон?— хўрсинди Ҳошимжон. — Ҳозир ўт бўрони Ғарбдан келаётир, — қўли билан Ғарб томонга ишора қилди у. — Москвага етказмасдан уни ўчирсак, кейин бошқа бўрон бошланади. Шарқдан Ғарбга жуда емиргич бўрон. У бизники. «Қонга — қон, жонга — жон!» Ҳозир ёлғиз душманни қиришни ўйлаш керак. Қанча тез қирсак, қанча кўп қирсак — уруш шунча бот тугайди.

Қаергадир, яқин ўртага устма-уст икки бомба тушди. Ташландиқ ёғоч уй қаттиқ силкинди.

УН УЧИНЧИ БОБ

Али тажанг қишлоқда кичик уйидаги чуқурга тиқилди қолди. Нима қилсин? Ташқарига чиқай деса, немисдан кўрқади. Душман асиirlарга қандай муомала қилишини у биларди. Оналар, болалар, чоллар, кампирлар яшаган тип-тинч қишлоқларнинг кулини кўкка совурган, йўлларда битта-яримта ўткинчига, ярадорларга, ҳатто далада ўтлаб юрган сиғирларга ҳаводан ўт ёғдирган душман асиirlарга қандай муомала қилишини яхши биларди. Яна соппа-соғ бўлиб туриб, душманга ўзини топширишни номардлик ҳисобларди. Отанг—әл, онанг—әл. Эл қай томонда бўлса, киши шул томонда бўлиши керак. Бутун ҳалқ Совет ерини қўриқлаш учун оёққа турди. Ота-бобоси бошпана кўрмай, әгни бут бўлмай, бойларнинг эшигига жафо чеккан бу қашшоқ — Али Ёрматов — Совет давлати соясидагина одамлар қаторига қўшилди: уй-жой, боғ, ўнлаб туёқ қилди, ўғилчалари велосипедда учади; қизлари эса шойига беланди. Айқириб оққан канални эмисб йилдан-йилга яшнаган, уфқларга ястанган колхоз далаларида хўжайниларча кўкрак кериб юради ўзи. Бу әркин, бу ҳаётни ким берди унга,— Али тажанг ўйлай бошлади. У биринчи кунларда, жаҳаннамдан қутулганимга минг шукур деб, қоронги, заҳ чуқурда, пичан устида уйқуга берилган әди. Зерикса, атрофи тахта девор ва әски оғил, пичанхона, омборхоналар билан ўралган ҳовлига чиқарди Қўллари, кўзлари дарров юмуш қидиради. Ягона қари қўнғир сиғирнинг тагини тозалайди ёки болтани синдирадиган тўнкаларни ёради. Ҳовлига тор коридор билан уланган, фасади кўчага қараган уйдан бека чиқиши билан айбдордай бўйини қисиб, ўз «ғамхона»сига жуфтак отади. Бека жуда меҳрибон. Али тажанг таҳсин ўқийди: «Одамгарчиликда расо өкан. Бундақанги аёл етти иқлимда топилмайди. Уруш тамом бўлса, бу «борса келмас» йўлдан уйга тирик қайтсан, Ўзбекистоннинг дилбаржон шойиларидан бир чамадон юбораман. Богнинг жамики меваларида голосдан тортиб то анжиргача — ҳар хил меваларидан, бутун ёз бўйи посылка қилганим бўлсин!» Бека овқатдан қисмади. Кундан-кунга яхши боқарди. Қишлоқда ва атрофда рўй берган воқеалардан тез-тез хабардор қилиб турарди. Кўп вақт қийнала-қийналә тушунтирас, Али тажанг юзини тириштириб, бутун борлиги билан тинглар әди. Бека, одатда, аста юриб кела-ди-да, қоронги пичанхонага бошини тиқиб секингина, «у»

ни жуда ингичка қилиб, чўзиб дейди: «узбек!» Аммо дили худди мана шу чуқурдай қоронги, хафагазак бўлган Али тажанг, ковакдан мўралаган сичқондай, бошини чиқарарди. Бека ҳар сафар кўрган ёки эшитган воқеаларнинг маэмунинг мувофиқ сўзлар билан душманни таърифлаб, қарғаб, сўз бошлади.

Али тажангни ваҳм ўйлар босарди. Вазияти чиндан ҳам оғир әди. У ёлғиз ўз боши учун хавфсирамасди: «Таваккал, пешанадагини кўраман!» Бироқ унинг туфайли бутун бир оила — меҳрибон бека, унинг суксурдай синглиси, севикли ўғилчали (бека ҳар сўзида ўғлига бўлган меҳрини таъкидлайди) ҳалок бўлиши мумкин. Тўгри, беканинг муомаласида ҳеч қандай норозилик, ҳеч қандай ташвиш сезилмайди. Лекин бу хавфни у ўйламаслиги мумкин эмас. Фақат мардлигидан, одам қадр-қимматини ҳар нарсадан юқори кўйганидан оғирликка дош берәётира-да, деган хулосага келади Али тажанг. Ниҳоят, пайт топиб бу ердан қочишга қарор қиласди: «Ўрмонга шўнгисам бас. Юра-юра бирон хавфсиз жойдан бош чиқараман, ё партизан азамагларга шерик бўламан!»

Бир кеча қишлоқда даҳшатли тўполон кўтарилиди — немисча шанғирлаш, тартибсиз отишмалар, граната портланлари эшитилди. Али тажанг қулоқларини диккайтирди. Бу ҳар соядан ҳуркиб, ҳар ёққа ўқ сочадиган немис қоровуллари ва маст-аласт «ғолиблар»нинг қутуриб кўтарган ғалваларига ўхшамасди. Али тажанг ҳовлига отилди. Тун соvuқ ва зим-зиё әди. Узоқда, отишма давом эттаётган жойда, нимадир ёнар, қоронғиликни ўпирган ўт яллиғида луд булутдек бурқиб кўтарилаар әди. Отишма сусайиб, олислашди. «Партизанлар босди шекилли. Душман яна баттар қутуради», — деб ўйлади Али тажанг ва юрагига пичноқ қадалгандай бўлди. Бека чиқиб қолармикан деб кутди. Лекин уй томондан ҳеч қандай товуш эшитмади. Яширинган партизандарни тутиш баҳонаси билан фашистлар ҳозир бутун ўйларни тинтишлари мумкин. Али тажанг қочиш тўғрисида жиддий ўйлади. Ботинмади. Бека билан кенгашиш кепрак, бу кеча ҳар қадамда немисга дуч келиши аниқ. Шунинг учун, у ҳар эҳтимолга қарши, инига кирмасдан девор тагига бориб ўтирди. Немислар бу уйга тинтув учун ногаҳон босиб киришса, девордан ошиб, ё қочиб қутулишни, ё бу уйдан хорижда ўлишни истади. Немислар тонг ёришгунча пулемёт ва автоматдан ўқ ёғдириб чиқди. Али тажанг яна инига кирили.

Бека ҳар кунгидан жуда кеч чиқди.

— Қорнинг очгандир, — деди у нон узатиб. — Тунги шовқиндан хабардормисан? Партизанлар келди. Қишлоқнинг нариги чеккасида, катта йўлга яқин жойда душманнинг анча машиналарини, юкларини емиришди. Бир талай немис қонга беланиб ўлди. Бири офицер экан. Баттар бўлсин! Тўнғиз фашистга бу ҳам оз. Улар учун рус ери— заҳар, офат!

— Ҳозир қалай, тинчликми?— дея сўради Али тажанг куюниб.

— Ҳаммани эрталаб майдонга йигди, — деди бека бошини тебратиб. — Бир қарич болаларгача... Ҳамма ёқда пулемёт. Каттаси бўридай увлади. Қишлоққа ўт қўяман, деди.

— А? Ўт? Милтиқ қаерда?— газабланди Али тажанг.

— Кўмиб қўйибман, нима қиласан?

— Бекорга ўтда куямизми?— кўкрагини муштлади Али тажанг.

Бека унинг кўзларига тикилиб бир нафас жим қолди. Али тажанг даҳшатли эди!

— Собиқ колхоз раисини — қари, ювош одам — отди. Ун етти яшар гармонист Мишани осди. Даҳшат! Яна неча қишини қамоққа олди. Улар ҳам ўлгандан баттар бўлади.

Бека бошини оғир эгди.

— Ҳўжайка, — деди Али тажанг аёлнинг қўлига қўлини сал теккизиб. — Бир планим бор: партизанларга кетаман. Тезда. Фақат сен кенгаш бер. Фақат кенгаш. Аралашма. Уйда тинч ёт. Қандай қилиш керак — кенгаш бер.

Бека бошини кўтарди. Кўзларига ёш тўлган эди:

— Яхши!— деди у дадил. — Йўл топамиз сенга.

Эртаси оқшом Али тажанг «зиндан»дан чиқди. Ўрмон орасида хийла юргандан кейин, Яшкин бобо бирдан тўхтади:

— Ўтир, дам олайлик, тил билмас!— леди чол хавфдан қутулган одамларга хос хўрсаниш билан. — Тунда бу ерларга немисни олтин билан ҳам имлай олмайсан. Қара, ютаман дейди табиат!

— Партизан яқин бўлса, юрганимиз яхши.

— Йўлнинг бошидамиз, иним. Партизан айёр қуш бўлади, ҳар ерга ин қуравермайди, — деди чол ва ўтириб маскорка ўрай бошлади. У, тўғриси, партизанлар масканини билмас эди. Уч-тўрт кун бурун ёлғиз ўзи далада пичан ўратганда, қўйқисдан пичан орасидан милтиқли бир нота-

ниш одам хўмрайиб чиқиб келди. Яшкин бобо дастлаб чўчиди. Лекин дарров фаҳмлаб, айёрча кулди-да, бирор топшириқ бўлса, сидқидил билан бажаришга тайёрман, бошлиқларингга айт, деб уқтириди. Буни қишлоқда фақат бекага шипшитган эди. Кечака аёл Али тажангни партизанларга элтишни илтимос қилгач, бошини қашиб, рози бўлди: «Душман қийнаган шў кафтдай қишлоқда бир аскарни шунча вақт яшира олибсан, ақлинг бажо, ҳа, арслон юрак экансан!» деб мақтаб ҳам қўйди. Ҳозир совуқ тунда, қўрқинчли гувиллаган ўрмонда Али тажанг билан у-бу тўғрисида сўзлашаркан, партизанларни осонгина топа олишга сира гумон қилмасди. Чол ўзининг узоқ умрида бу ерларнинг жонли харитасини миясига жойлаб олган эди. Ҳақиқатан, эртаси чошгоҳда Али тажангни тўппа-тўғри партизанлар масканига бошлаб келиб, ҳаммани ҳайрон қолдириди:

— Мана, генерал, сенга бир Осиё қаҳрамонини келтирдим, — деди у партизанлар отрядининг бошлиғига. — Яхши жой топибсан. Биламан, табиат бу ерни худди партизанларнинг закази билан ясагандек. Шунинг учун ҳам юрагим шу ёққа чопди, ҳайрон бўлма!

Отряд бошлиғи Василий Ефимович Курочкин, юм-юмалоқ, сўл қўзи қисиқроқ, сичқон думидай ингичка мўйловли киши эди. Бу собиқ зоотехник, дастлаб чол билан айёрча сўзлашди-да, шамолдан сақланиш учунгина нари-вери ясалган ертўла бўсағасида турган Али тажангга яқинлашиб, хотинларча ингичка овоз билан гапирди:

— Но, Тошкент — ион шаҳри! Партизанлик қилиш учун келдингми? Партизан ҳаёти ширин әмас. Мана бундай бўласан! — йўғон, кир муштумини сиқди у.

— Бошим сизники! — деди Али тажанг ва энг яхши партизан бўлажагини ўзига хос қизиқ ва маънодор ҳаракатлар билан тушунтириди. Курочкин қалин юнг рўмолини кўзларига қадар тушириб ўраган йўғон гавдали бир аёлга буюорди: «Овқат беринг, жой кўрсатинг, дам олсин!»

Яшкин бобо командир билан якка қолиб узоқ сўзлашиди-да, қишлоқда жўнади. Курочкин ертўладан чиқиб, қисиқ кўзларини яна баттарроқ қисиб, қув ва мамнун табасум билан анчагача чолнинг орқасидан қараб қолди.

Рашид кичкина, осойишта рус шаҳарчасида даволанди. Ярадорлар тифиз жойлашган касалхонанинг ҳар нав доридармон ба жароҳат ҳидларидан омухта исига ҳам тез қў-

никди. Унинг ва у билан ётган жангчиларнинг яралари учча оғир ва хавфли эмасди. Кун оралаб уйга, қишлоққа бир туморча хат юборарди. У кўпинча деразадан кўчани, кичкина, гавжумгина майдон ўртасида қаққайган милиционернинг ҳаракатларини томоша қиласди. Оқшомлари Насридин Афанди латифаларини айтиб русларни куладиради. Унинг латифаларининг кўплигига ўртоқлар ҳайрон. Яна ҳафтада бир топқир маҳаллий артистлар келиб, ўз санъатларидан жангчиларни баҳраманд қиласдилар.

Кўп ўтмасдан, Рашид қўлинни бўйнига осиб, шаҳарга чиқа бошлади. У бир кун кечга яқин сменага чиққан ёшгина ҳамшира билан паркка кирди. Қум сепилган тоза йўлларда қарийб ҳеч ким йўқ: изғирин азим дараҳтлардан олтин баргларни узади. Улар, бу жимжитликка гўё ичдан хурсанд бўлгандек, скамейкага ўтиришди. Қари адабиёт муаллимининг қизи, бадиий техникум студенткаси Клара уруш бошлангандан бери кўнгилли равишда ҳамшира бўлиб ишларди. У хаёлчан, экзотик ҳаётни севарди. У кўпинча Ўзбекистоннинг табиати, карвонлар, қум саҳролар, «пахта дараҳтлари», Самарқанд миноралари ва ҳоказолар ҳақида сўрарди. Қора кўз, бароқ қош жангчи, соғлом қўлинни қизнинг елкасига қўйиб, шавқ билан, тошиб сўзларди. Улар узоқ қизғин бир бўсадан кейин, уялинқирагандай, жимгина туриб кинога кириш учун боғдан чиқишаради.

Рашид кино кассаси олдида бирдан қичқириб юборди: «Камол!» Ёш, ингичка, бўйдор лейтенант бир зум тикилди-да, ўзини Рашидга отди.

— Рашид аками? Епирай, тавба, нима қилиб юрибсиз? — деди Камол ҳаяжонланиб.

Бу Бектемирнинг укаси эди. Рашид худди дўстини кўргандай хурсанд бўлди. Ҳамқишлоқлар деворга томон бир оз четланиб, дарров ўз можароларини ҳикоя қилишга бошладилар. Камол душманин тўпчи батареясида чегарага яқин районда қарши олган эди. У Белоруссияда яраланиб, кўпгина госпиталларда ёта-ёта, ниҳоят, шу шаҳарга тушган ва шифо топган.

— Яхшиям кинога келганим, — деди у ғалати зажигалка билан папиросини ёндириб. — Эртага фронтга жўнайман. Аҳвол оғир. Москва хавф остида. Бари бир Фрицни улоқтириб ташлаймиз. Хўш, Бектемир акам қалай? Дурустми?

— Мен жангдан тез чиқдим. Элатлардан ҳеч хабарим йўқ. Тирик бўлсалар бас. Уйдан хат-пат борми? — деди Рашид.

— Бу ерда бир хат ғлдим, — деди Камол ва чўнтагини ушлаб қўйди. — Ҳаммаси соғ-саломат әкан. Ҷадам ҳосилот раиси бўлибди. Сингхим Асалхон бригадир. Беш оғаниидан иккиси қолибди — Тоҳир акам, Шокир акам. Ҳов анов қиз сизни чақираётиди-ку, бўш келмайсиз-а!

Рашид қизарив кулди.

ЎН ТУРТИНЧИ БОБ

Жанглар кун сайин даҳшатланди. Октябрь зирҳли бўрон, ўлим қасирғаси билан келди. На қундуз тиним бор, на кечин. На ер бир зум зарбадан, на осмон бир дам бало шовқинидан холи. Совет дивизиялари, полклари, батальонлари темир ва ўт тошқинига қарши кундан-кун зарбаси ошган, ғайрат, фидокорлик, ғазаб билан курашар, ҳар бир қишлоқ, ҳар бир тепалик аҳоли яшаётган ҳар бир пункт, ҳар қарич ер учун душман тишини қоқиб, орқага тисланар, яна омонсиэроқ ғажиш учун қуролини, ғазабини, нафратини чархлаб туар әди. Орқада Москва! Чекишиш мумкин эмас. Бироқ фашистлар темир кийимини ҳар қун янгилааб, қат-қатлаб ҳамон олдинга интиларди... Жанг орасидағи қисқа «тинчтиш» пайтларида әлатлар сўзлашарди: «Кайф қалай?» деб сўради Асқар полvon.—«Жойида. Лойхўрлик қилдингми? Башарангни арт!» дерди Бектемир.—«Танкка өҳтиёт бўлиб ўрмала, отмиди у, ёлидан тутиб олсанг!»— дерди Асқар полvon.—«Хўп, бу гал ғазабимнинг тизгинини сенга тутқазиб қўяман». Кейин ҳозиргина ўлганлар, оғир ярадор бўлганлар тўғрисида гаплашардилар. Асқарнинг юрагига нимадир қадаларди: балки тирик қолган дўстлар, бирпасдан сўнг улар тўғрисида ҳам шундай сўзлашажаклар.

Бектемир эрта билан бошини кўтариб, ҳамма ёқни оппоқ кўрди. Шамол қорни кўзларга игнадай ўради. Биринчи қор. Бектемирнинг руҳи негадир ўксинди. Ўзбекистонда биринчи қорнинг тантанасини әслади. Кишилар дўстларга шошиб-пишиб «қорхат» ёзадилар, ҳаяжон ва ҳийла билан уни топширишга тиришадилар. Қочишлар, қувишлар бошланади. Кейин хатда таърифланган зиёфатлар тузилади. Болалар кўчаларни, тепаликларни шовқинга тўлдириб, оқ момиқда юмалайдилар, қор бўрони ўйнайдилар. Ўтган йил

ўзи ҳам колхоз фермасининг бошлиғи Алижоннинг хатига мувофиқ, думбаси саватдай қўйни сўйиб, ўртоқларини чарлаган эди. Бир уй тўла йигит-яланг... Дутор, ашула, асқия. Улардан кимлар қолган экан қишлоқда?

Асқар полвон, қорни чанглаб қўлларини тозаларкан, кулимсираб:

— Эсингдами, мен уйланганда, авжи никоҳ куни қалин қор ёққанди. Бизнинг ерларда ундан қор жуда сийрак бўлади. Гўшангода хотинимнинг илк сўзи шу бўлди: жоним, хурмачанинг тагини роса ялаган әкансиз-да!

— Сен нима деб жавоб бердинг? — қизариб сўради Бектемир.

— Менми, — кўзларини сузив ўйлади Асқар полвон.— Қор эмас, акаси, ун ёғяпти, мўлчилик бўлади,— дедим.

— Ана холос, топган гапингга қара!

— Ҳўш, сен нима дердинг? — жиддий тикилди Асқар полвон.

— Тўйимизда қор — кўнглимиэда баҳор! — чўзиб айтди Бектемир кулиб.

— Фозил баҳшига шогирд бўлганмисан, сайраяпсан,— деди Полвон ҳазил билан дўстининг юзига бир чимдим қор отиб.

— Ҳа, айтгандай, сен Олтинойни яна кўра олдингми, йўқми? — деб сўради Асқар полвон бирдан жиддий оҳангда. — Попукдай, зап келишган қиз-да.

Бектемир эндигина чангллаган қорни ташлаб юборди ва тўлқинланиб кетган юрагини босишга тиришиб, секин қаддини ростлади.

— Э, оғайни, хаёлимда ёлғиз у. Албатта учрашаман деган умид-орзу ҳамиша кўнгилда, — қизариб ерга тикилди Бектемир.

— Момиқдай оппоқ, дилбар қиз. Арзийди хаёлингни ўгирласа. Фашистнинг жигини эзиш керак, деб ёниб сўзлагани хотиримда. Ақли ҳам расо, доно қиз, — деди Асқар полвон одати бўйича сўзларини салмоқлаб.

Ўй ва хаёлга ғарқ бўлган Бектемир бир зум сукут этди, кейин оғир хўрсиниб, секин сўзлади:

— Дўстим, чиндан бутун жондан севаман ўша қизни. Лекин асло иложим йўқ. Бу уруш ахир, ишқ ва ошиқликнинг жойи эмас, дейман ўзимга, аммо кўнгилда ҳамиша ўшанинг хаёли... Албатта, бир фурсат топиб санбатга бораман, топаман уни,— деди Бектемир. Унинг юзларида тоғ кучли ҳаяжон, тоғ сокин жиддият жилваланарди.

— Мабодо кўрсанг, мендан ҳам салом айтишни унутма,— деди Асқар полвон маънодор табассум билан.

Қадди-қомати келишган, қирра бурун, қошлари қалам билан чизилгандек ингичка, қоп-қора кўзлари ҳамиша жавидираф турадиган алоқачи Азимов қаёққадир бора туриб, бирдан шу топда әлатларга қайрилди. У Фронтга яқинда келган эди. У этигининг қўнжика сивизға олиб юради. Тунов кун душманинг бир-биридан кучли ва қонли олти атакаси мардона даф этилгач, дудли сукут учидаги ногоҳ най товуши, майин ва ҳазин оқа бошлади. Уни чуқур воронка-да ўтириб Азимов чаларди. Ҳамма мамнун ва хаёлчан тинглади. Ҳатто сўнгги нафасини олаётган оғир ярадор, жасур Голубкиннинг кўзларида ҳам ҳаётнинг оний нашъаси чақнаб кетганди.

— Ҳа, қуёш болалари, қиши қуттуғ бўлсин!— деди Азимов шўх қулги билан.— Ҳали бу учқуни. Рус қиши, ҳўй, жуда қаттиқ бўлади. Оёқни, кўкракни иссиқ тутиш керак. Қани шу пайтда қайноққина, аччиққина чой бўлса!

— Ичимизга худди ёз киргандай бўларди-да!— деди Асқар полвон томонини қириб.

— Ана, ҳозир оловда чўмилтиради!— деди Бектемир лабини тишлаб ва қорли окончага ётди.

Бирпастда жанг бошланиб кетди. Ҳар кунги тартибда немис атакаси. Олдинда етти танк, орқада автоматчилар, ёнларида мотоциклчилар, яна орқада уч танк, уларнинг паноҳида пиёда гуруҳи ва ҳоказо. Жангчиларнинг сийрак сафи темир ва ўт қасирғасини тетик қаршилади. Ёнган учта танк, ўнлаб ўлик қолдириб душман тез чекинди. Лекин сал ўтмай, кучга-куч қўшиб, яна ҳужумга отилди. Қоронги тушгунча қарниб тўхтовсиз атакалар билан сиқиғини давом эттириди. Янги қор ҳар қаерда кўлоб-кўлоб қон билан бўялди. Бутун кечада қишлоқ бошида қийғос жанг билан ўтди.

Ҳаво очиқ эди. Қуёшда чақнаган қор кўзни қамашти-рарди. Қишининг кўркам кийими билан безанганд ӯрмонда чуқур, ёрқин ва улуғвор сукут ҳукм сурарди. Ёлғиз пар-тизанлар даргоҳидагина ҳаёт, худди кул босган чўғдай, аста ичдан таптини таратарди. Али тажанг Вера Петровна билан узун, йўғон қарагай харини арраламоқда. У ҳамиша шундай ишларни севарди. Гоҳ-гоҳ кафтларига тупуриб, қу-лочларига зўр бериб: «Но, Петровна, давай, давай!» деб аёлни қистарди. Арранинг бўғиқ товуши, аста-аста қаппайган қипиқ уюми, текис арраланган ғўдалар унга завқ

бераиди. Вера Петровна — дуркун, кучли, камгап, содда аёл, чарчашни билмас эди. Партизанлар рўзгори қарийб ёлғиз унинг зиммасида. У Курочкиннинг қариидоши. Эри Фин урушида ҳалок бўлган. Бева колхозда ҳалол меҳнат қилиб, тирикчилигини дуруст ўтказар, ёлғиз қизини ўқитиб, кейин Москвага юбориб мутахассис қилмоқ умиди билан баҳтли эди. Немислар улар яшаган катта посёлкага бало-қазодай бостириб кирган куни, даладан сигирини ҳайдаб қайтаётган ўн беш яшар қизчаси гитлерчи учувчи нинг пулемётдан отган ўқи билан қурбон бўлган эди. Она ягона қизчасини бир жуфт ёш қайнин ўртасига кўмди.

Али тажанг партизанларнинг хавф-хатарга тўла, қаҳрли, фидокорлик, чидам, жасорат талаб әтувчи ҳаётига жуда тез кўниди. У «партизан» деган сўзни қандайдир ғурур билан айтарди. «Партизан бор, немиснинг иши пачава. Нега дейсанми? Думи бўш эмас. Тўғри, илоннинг бошини янчиш керак. Аммо унинг думидан босаверсанг, бора-бора сулаяди. Кейин ғарч эзасан бошини. Иш та мом!»— деб тушунтиради шерикларига. Отрядда ҳаммаси бўлиб ўттизга яқин киши бор эди. Битта қирғиз, икки-учта украин, бир озарбайжонлик, бошқаси руслар — аксарият шу ўлканинг колхозчилари эди. Қув, ичидан пишган, фидойи, жасур, ғамхўр командирни ҳамма севарди. Партизанлар бўш турмас, қарийб ҳар кун қора қушнинг патини юлардилар. Али тажанг поезд составини ағдариш, кўприкни портлатиш, душман мотоциклчилари тўдасини тор-мор қилиш каби бир неча жиддий операцияларда қатнашди. Унга Курочкиннинг эътиқоди ошди. Али тажанг қоронфида, энг оғир йўлларда ҳормасдан, ишонч билан юра сларди. Керакли вақтда қатъий ва айёрча иш кўрарди...

— Бас, етар, чарчадинг, — деди Вера Петровна тиззасини ишқалаб ўрнидан туаркан.

— Ўзинг терладинг. Мен эртагача ишлайвераман.

— Қўйлакларингни бер, юваман, — деди аёл.

— Ўзим юваман.

Қаердадир бир нима шитирлади. Али тажанг қулоқларини диккайтириб қаради. Қизгиш-малла ранг тулки оловдай ёниб, бир зумда тўқайга шўнғиди.

— Шуба, шуба! — қичқирди Али тажанг ҳовлиқиб.

Вера Петровна бошқача тушунди. Душман оралабди, деб ўйлади. Ранги ҳам ўчиб командирга югурди. Ертўландан Курочкин югуриб чиқди. Қўлида миљтиқ, кўзлари чакчайган, лаблари газабдан қийшайган эди.

— Қани, ким? — деда сўради Али тажангдан.

Али тажанг ҳеч нима тушунолмасдан бақрайиб қолди.

— Қани шуба? Қандай одам?

— Йўқ, одам эмас, — жавоб берди Али тажанг ва тулкининг русчасини билмаганидан, кулиб ўзича тушунтира бошлади: «Тўртта оёғи бор тез юради. Думи катта, чиройли. Шуба ясайсан. Яхши, иссиқ бўлади».

— А, тулкими, — деда қўл силкиди Курочкин ва Петровна билан учовлон қотиб-қотиб кулишиди...

Али тажанг ертўлага киргандга ҳам ўзини тия олмади. Ҳозир қоровулликдан қайтиб, исиниб ўтирган дов йигит сокин бақувват қирғиз Бегимқулов бошини ҳайрон кўтарди. Али тажанг воқеани айтиб берди. У ҳам тиззасига ураура кулди.

— Тил керак экан, Али ака, тил! — деди у жиддий, — тил билмаслик бу урушда бизни кўп қийнайди.

Ертўланинг ис босган деворидан унга Ленин қарайди — шундай содда, шундай яқин ва самимий. Али тажанг узоқ термилиб ўйлаб қолди: колхознинг номи ҳам Ленин. Унинг икки йил бурун план билан қурган уйида ҳам Лениннинг сурати бор. Ўғилчалик китобчасидан Ленин тўғрисидаги қўшиқни шод янгроқ овоз билан ҳар кун ўқиб, суратга қараб-қараб қўярди. Али тажанг, гўё ўғилчасининг ёқимтой товушини эшитаётгандай бўлди-да, оғир хўрсиниб қўйди.

Азиз Ленин, отамиз,
Дилда сен юлдуз порлоқ,
Ҳур Ватан севинг учун
Баҳодир қўшин чақмоқ.

Борамиз улуг йўлда,
Ҳудудларни ошароқ.
Ҳар саҳар, янги сафар,
Ҳилпирад қизил байроқ,

Бу сўзларни фикран қайтараркан, кўзлари ҳаяжондан ёшланиб кетди: «Худо азиз ва улуг яратган уни, бутун халқларнинг отаси у, ҳамма аскарларнинг жони у. Узоқ Ўзбекистонда, унинг уйида — Ленин. Бу ерда, одам оёғи тегмаган бепоён ўрмонда, партизанларнинг айиқ инига ўхшаган ертўласида ҳам — Ленин. Ана халқ муҳаббати», деб ўйлади Али тажанг. Бир оздан сўнг у аста мудраб кетди, тушида ҳам ўғли билан қўшиқ сўзларини такрорлади.

Тунда Курочкин ўн икки кишини саралаб «ишга» бошлаб кетди. Қор кучли оёқлар остида ғарчилларди. Ўрмонни оғир ва совуқ жимжитлик қоплаган. Дараҳтларнинг оппоқ қор либосида юлдузларнинг сарғиши-зангари нури ўйнарди. Ички ҳаяжон юриш суръатини оширап, руҳларни бир-бирига яқинлаштирадар, ҳар кимнинг кечинмалари, ўйлари, гүё сўзсиз ҳам аёндай. Олдинда Курочкин билан отрядда энг ёш, чақон ва зийрак Коля Михайлов борарди. Юриш борган сайин мушкуллашарди. Дараҳтлар, тўнкалар, илдизлар, чатишган буталар, чангальзорлар, чуқурликлар тинкани қуритарди. Али тажанг мўйна шапкасини кўзларига қадар бостириб кийиб, юмала-қўпа борарди. Баъзан чуқурликка гуппа йиқиларди-да, Бегимқуловга аста дерди: «Эҳтиёт бўл, таги ботқоқ экан, иним». Ўқтин-ўқтин Курочкин тўхтар, юлдузларга сирли қарап, чексиз, қоронги ўрмонга қулоқ согандай бўлар эди. Кейин Коляга нимадир шивирларди. Бу эса юракларда мажхуллик ҳисларини қўзғатиш билан бирга сафарга қандайдир тантанали маъно берарди.

Отряд катта йўлга чиқишдан олдин жарлиқда тўхтади. Курочкин соатига қаради. Коля Михайлов чўққайиб, электрик фонарча нурида қогозга кўз югуртди — бу унинг кундуз чизиб кетган плани эди. Яқиндан, сийрак дараҳтлар орқасидан автомат тариллади. Отряд жардан чиқиб, йўл четида — чуқурчада, буталар остида тош қотиб ётди. Коля билан Али тажанг икки томонга әмаклаб кетди. Бир оздан кейин белгили, маънодор ҳуштак бирдан ҳаммани олдинга югуртди. Бирпастда катта сарой даҳшатли ўт гирдобига ботди. Гранаталардан силкинган хоналарнинг эшиклари ва дарвозаларидан, худди емиргич зилзилада қолганлардан баттарроқ ҳолда, немислар ўзларини отдилар. Катта қўранинг ҳар тарафидан тартибсиз ўт ёғдирардилар. Бегимқулов даҳшатли совуққонлик билан душманни қувлар ва отарди. Али тажанг тоғ юкли зўр машиналар тагидан ота бошлигар немисларга гранаталар улоқтириди.

Курочкин ёнгин чулгаётган уйдан кимнидир елкасида кўтариб чиқди-да, бўгиқ овоз билан: «Орқамдан!»— дея қичқирди.

Ўрмонга киргандан сўнг, Али тажанг ботир партизан қари Чумаковнинг ҳалок бўлганини пайқади. У қорга чўққалаб мурданинг кўкракка тушган қуюқ соқолини меҳр билан силади: «Пок, яхши одам эдинг, бобой!»

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Камол Ўринбоев йўлакай Москвага кирди. Машиналарнинг юкида, шофёрларнинг юзида, қуролланган майдонларда дарвозаларига даҳшатли уруш келаётган мард шаҳарни кўрди. Москва улуғвор ва газабли эди. У баррикадаларда ҳам, «ёж» сим тўсиқларнинг темир тиканларида ҳам, Пушкининг ўйга тўла жингалак бошида ҳам шуни туйди. Кагта биноларнинг юзлари масҳарабозларнинг юзларидай, ғалати шакл олганди. Камол, гўё эртаклардаги бир кўзли, соқоли тўқсон қулоч тасқараларни кўз ўнгидаги кўргандай, беихтиёр тикилиб қоларди. Москвада ҳарбийлар гуж-гуж эди. Полклар, батальонлар ўтарди. Ҳарсиллаган бир кампир корзинасини ерга қўйди, одимларида қудрат барқ урган аскарларга, гўё ўз ўғлини қидиргандай диққат билан бир-бир тикилди. Кейин у рўмолининг учи билан кўзларини артди-да, секингина: «Фашист Москвани кўриб бўпти!»— деб қўйди шивирлаб.

Камол бултур сентябрда Москвада бўлганди. У кунлар унинг энг баҳтиёр кунлари бўлди. Бутун кундуз ва тун бўйи алла-паллагача юар, чарчаганини ҳам сезмас эди. Кўча ва майдонларнинг суронли мавжлари, «Большой театр»нинг ажойиб ва сеҳргар санъети, стадионларнинг олағовур ҳаяжони, кутубхоналарнинг улуғвор сукунати, чироқларнинг маржонлари билан Москва унга жуда ёқсан эди. Ҳар кун юра-юра Қишлоқ хўжалик Виставкасига келар, Ўзбекистон павильонида кабоб, сермой палов ер, устидан бир-икки чойнак кўк чой ичар, фарғоналик қари ошпаз билан бир шингил аския қилар, кейин яна кезиб кетар эди...

Камол хотираларга берилиб, Қизил майдонга чиқиб қолди. Қадим Кремлнинг салобатига ярашган бу кўкракдор саҳнда, совет халқининг ва армиянинг бу муқаддас шарафгоҳида, Камолни улуғвор ҳислар қучиб олди-да, у одимларини секин, юмшоқ ташлаб юрди. Ленин мақбарасидан, гўё уни илк дафъа кўргандек, узоқ вақт кўз узмади. Бирдан бутун борлигини эзгу бир титроқ қоплади. Юракка қандайдир ўткир найза қадалгандек оғриқ сезди. Ахир бу ерда Ленин ётибди. Қандай қилиб разил ёв Москва ёқасига сурилиб келди! Камолнинг қоронғилаша бошлаган кўзлари бирдан ёришиб кетди. Йигит қари тарих муаллимининг сўзларини өслади. У бир вақтлар Самарқандда ўқиркан, муаллим қадим замонларда Шарқда бўлиб ўтган

урушда бир шаҳар жуда катта қўшининг қарши ўзини қаҳрамонларча мудофаа қилганини ҳикоя этиб, шундай изоҳ берган эди: «Гап, ёлғиз дарвозада әмас, дарвозабонда. Шаҳарнинг дарвозабони, яъни қўшин бошлиғи баҳодир эди». Партия дарвозабондир. Москвага ёв бошини суқа олмайди!

Камол кечга яқин Арбатга яқин кўчадаги кўримсизгина эски бир бино олдида тўхтади. «Худди шу уй, фақат аллақачон Тошкентга жўнаб қолгандир». Бироқ кучли ички овоз йигитни қоронги зинадан учинчи қаватга кўтарилишга мажбур этди. Кампир эшик очди.

— Салима Ҳасанова уйдами? — деб сўради Камол.

Кампир йигитга бошдан-оёқ тикилиб, кейин қичқириди. «Салимочка!»

Сочлари тўзиқ қиз югуриб чиқди, мамнунликни билдирган қандайдир бўшашиб билан: «Камол аками! Келинг, келинг», — деди. Камол кўришиш учун қўлни узатади.

— Йўқ, оstonада кўришмайдилар! — деди рус тилида.

Камол кичкина табуреткага ўтириди. Ўнгайсизлангандай, шапкасини қўлига олиб, гўё тозаламоқчи бўлиб чертиб-чортиб қўйди. Қорачагина, зуваласи пишиқ, кўзлари кулимсираган қиз шошиб-пишиб уйчасини, камтар рўзғорини йигиштириш билан овора эди. Камол бу студентка билан бултур виставкада танишган эди. Бир-икки марта кинога, бир марта футиболга боришиганди. Камол уни орасира эслар ва эслагиси келарди. Салима сочларини туздиди-да, дераза ёнинга, йигит қаршисига ўтириди. Унинг нозик бурун катаклари ички ҳаяжонини билдиради.

— Ўҳӯ, артеллерист, лейтенант! — деди Салима бошини ҳазиломуз буриб, қия қарашиб билан. — Хўш, ҳеч ақлимга сифдира олмайман, қайси шамол сизни бу кулбага учирди? Ўзбекистондан келяпсизми? Аҳвол қалай?

— Сиздан эшитайлик. Мен ўн ойдан бўён бу томонлардаман. Э, қандай кунларни кўрмадик! Ўлим водийларидан ўтдик. Қирдик, қирилдик.

— Чекиниш, қуршов... азоб-уқубат. Тушунаман, — деди Салима уҳ тортиби.

— Ҳозир энг оғир пайт. Просто даҳшат, — деди Камол. — Э ўлим, ё ҳаёт — бошқа чора йўқ!

— Биласизми, Москва тоғдай қалъа! Гитлернинг бу ерда боши ёрилади. Шаҳар атрофида халқ қандай истеҳкомлар яратди. Ахир, мана шу эшик очган кампир ҳам ишлади-да!

— Ўқиши битирдинги эми? Ёдимда бор, архитектура институтида ўқирдингиз, шекилли.

— Ҳа, битирдим, лекин чаласи бор, — дея жавоб берди Салима. — Диплом топшириш олдида уруш бошланди. Ҳамма ишни папкага солдим қўйдим. Ана ётибди... Заводда ишлайпман. Кеча-кундуз иш, ўқ-дори чиқарамиз. Қўпинча цехда тунаб қоламиз. Ҳат-пат бормикан, деб бир соат бурун келгандим. Ҳат йўқ, лекин қаҳрамон элатим келди! — Салима дурдай чиройли тишларини очиб, ширингина кулди.

— Ҳат олиб турасизми?

— Онда-сонда, — деди Салима ўрнидан туриб, шкафни тимирскиларкан. — Ойим, кел, дейди. Касал. Икки акам фронтда — бири Ленинградда бўлса керак, бирин билмайман. Келинойимнинг бола-чақаси кўп. Яна устига иккита етим болани боқишига олишибди. Етимлар Ўзбекистонга ҳам жўнатиляпти-ку. Тўрт яшар ўғил болага «Хушбахт», уч яшар қизчага «Зебинисо» деб от қўйишибди. Бирам яхши отлар. Машҳур шоиранинг оти-я. Эшитганмисиз, унинг бир шеърини Ҳалима Носирова жуда қийиб айтади, — Салима столга талинкаларда ёнгоқ, майиз, бодом қўйди ва тик туриб давом этди. — Уйимизга шу квартирадан беш киши кўчиб борган. Яхши кутинглар, деб ҳат ёзdim. Қадрдонлик-да. Тошкентда нарх-наво баланд эмиш. Гап кўп, қани, олинг, Ўзбекистондан совфа, соғиниб қолгандирсиз.

Камол бақувват тишлари билан ёнгоқларни қарс-қурсчақиб, олтин рангли бармоқдай-бармоқдай майиз билан ея бошлади. Салима кичкина деразага қалин парда тушириб чироқ ёқди-да, курсини Камолга яқинроқ сурниб ўтириди. Салима ўтган ёз бир неча вақт худди акасидай бирга юрган бу кучли, содда, тўғри кўнгил элатининг шундай мусибатли кунларда қидириб келгани учун хурсанд бўлди. Салима тўймагандай, ёки соғинтириб кетиб қоласиз-а, дегандай йигитнинг сузук кўзларига, бичими келишган юзларига қараб-қараб қўярди. Камол ҳам шодликдан яшнарди. У бу оддий ишчи кийимидағи очиқ кўнгил, ақлли қорача қизда юртнинг илиқлигини, ҳуснини туярди. Бошидан кечирган изтироблари шу минутларда бутунлай унутилган эди.

— Ҳарбий форма сизга жуда ярашибди! — деди Салима.

— Передовийда кўрсангиз — бошда каска, ис бостан, кир-чир, юз-кўзлар қизарған — нима дердингиз!

— Яна ҳам яхшироқ кўринардингиз. Ҳозир йигит ҳусни қаҳрамонлик, — деди Салима.

— Яхсисиз Салимахон, жуда бахтиман, сизни учратдим, — деди Камол самимий ҳаяжон билан ва қизнинг илиққина қўлини силаб давом этди. — Москвани эсласам сизни кўрардим. Ҳаммаси ёдимга тушарди, метрода адашганимда қидирганингиз, кинода ўтирганимиз, яна...

— Эслармидингиз? — кўзларини айёрча қисиб: — Шунинг учун хат ёзган экансиз-да! ? — деди киноя қилди қиз.

Йигит қизариб кетди. Қизнинг кинояси, гинаси ўринли эди. Йигит гап мавзуини ўзгартиришга тиришди. Аскарий ҳаётдан ҳам қизик, ҳам фоже баъзи эпизодларни ҳикоя қилди. Салима әнгагига қўлини тираб, диққат билан тинглади. Қаердандир зениткалар товуши қулоққа чалинди. Бир зумдан сўнг қаердадир бир неча бор гумбурлади. Дेरаза дириллаб кетди. Улар бир-бирига жим, маънодор боқишли. Қиз қўл соатига қўз ташлади. Камол дик этиб аскарчасига ўридан турди. Салима ишчи блузаси устидан қалин телогрейкасини кийиб, бошига қубанкасини бостирди.

Улар кўчага чиққанда тим қоронғи эди. Машиналарнинг чироқлари жинчироқдай хира нур сепарди. «Москва кечаси юракни хуноб қилади. Қўр бўлгур душман шундай шаҳарни кўр қилиб қўйди», — деди Салима туртиниб, Камолни қўлтиқлаб. Тун ва айрилиқ эзгандай жим кетишиди.

— Завод яқин қолди. Раҳмат, — деди тўхтади Салима.

Камол ичида хўрсинди. Титроқ овоз билан: «Хайр, Салимахон, хайр. Соғ бўлинг», деб қизнинг қўлини қисди.

— Хайр, Камол ака, — деди қиз унга суқилиб. — Ўзбекистон қуёши учун душманни қиринг. Битта ҳам қолмасин!

Камол қизни аста қучоқлади. Гўё бутун Ватанни ўз бағрига олгандай ҳис этди у.

— Йигитга Ватан учун ўз қонини тўкишдан ортиқ шараф йўқ! Москва учун, Кремль учун ўлсам, она олдида бурчини бажарган ўғил бўламан... — деди Камол тўлқинланиб.

— Галабадан сўнг Москвада учрашайлик! — деди қиз ёқимли овоз билан.

Элатлар айрилишди — бири Фронтга, бири заводга кетди...

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Совуқ қун сайин қаҳрини оширади. Ер тош қотган, қор мойланмаган аравадай ғижирлайди. Узоқда, фронт орқасида, туни ёритган булутлар орасидан самолётлар жанигини хўмрайиб томоша қилгандан сўнг, Асқар полвон қўлига кухлаб, нафасини қисиб:

— Бек, бурним худди гаримдори билан ишқалагандай ачишяпти-ку, — деди.

— Рус қишининг тиши әнди чиқаётган әмиш. Майли, тезроқ вояга етсин! — деди Бектемир.

— А? — кўзларини олайтириди Полвон. — Онанг қор бўронида туққанми сени?

— Онам саратонда, ер тандирдай қизиганда туққан, — деди Бектемир кулиб. — Лекин сен немиснинг ҳолига бир қара. Оч арвоҳдай қалтирайди. Рус қиши фрицнинг душмани. Душманимнинг душмани — менинг дўстим...

— Рост айтасан, Бекчам, — жиддий гапирди Полвон. — Мен ҳам пайқаяпман, тўнғиз қўпқур совуққа ожиз әкан. Бироқ яланғоч сувдан тоймас, дегандай кун сайин баттар қутурмоқда...

— Шошган ўрдак ҳам боши билан шўнгийди, ҳам думи билан... — деди Бектемир.

Кулоқчин остидан маъюс, сокин, хаёлчан кўзларини милтиратиб Ҳошимжон Сайдов сўзга аралашди:

— Яна қиш тўғрисида. Боболаримиз совуққа чидамли бўлишган. Бобир мирза Самарқандни олганда чунон қаттиқ қиш бўлганки, ҳеч таърифга сиғмайди. Бобир шунда бир қарич музни ёриб, шўнғир әкан. Ҳам шоир, ҳам подшо-я! Агар хоҳласа бутун бир кўлни иситиб беришлари мумкин эди унга.

— Қачон ўтган у азамат? — сўради Бектемир қизиқиб.

— 1430 йили, чамамда, вафот этган, — ўйламасдан жавоб берди Ҳошимжон.

— Менинг бир амаким бор. Ёши етмиш олтида шекили, — деди Бектемир жонланиб, әътиroz билан.

— Аҳ, балойи азим чол-да! — қистириб қўйди Полвон бошини чайқаб.

Бектемир кўзлари билан дўстининг таърифини маъкуллаб сўзида давом этди:

— Сочи тим қора, қошлиари ўсма бир хотини бор. Бирон тун ундан айрилмайди чол. Туп десанг музлайдиган

совуқларда ҳам, саҳарлаб, иссиқ тўшакдан кўйлакчан чиқади-ю, қор кечиб катта ариққа югурди. Музлаган бўлса, қўли билан урса ҳам ёради ахир. Уч марта шўнгийди. Сувдан ҳар бош кўтарганда «Лоиллоҳо иллобло!» деб қўяди яна. Кейин артимасдан дингиллаб уйга, хотинининг қўйнига чопади.

— Ҳа, у чол туяни тузламасдан ютадиганлардан...— деди Асқар полвон.

Ҳошимжон кўкрагига қўл тиқди. Қизил чарм муқовали дафтарчага ингичка қалам билан ёзди ва юзи нурланиб дона-дона ўқиди: «Туяни тузламасдан ютади».

— Ҳа, нега ҳайрон бўласиз? — елкасини қисди Ҳошимжон элатларига қараб. — Мени телба деб ўйларсизлар, балки. Йўқ, мен халқ сўзларини, ибораларини, мақолларини тўплайларман. Бу ерда Ўзбекистоннинг турли қишлоқларидан, қулоққа чатилмаган бурчакларидан келган жангчилар йўлиқиб қоляпти. Улар гоҳо худди анқонинг тухумидай нодир сўзлар, мақоллар айтиб юборадилар. Шундай дурдоналарни тоғ-тош ошиб қидира-қидира соқоллари оқарган профессорларни биламан. Тунов кун, жар ёқасида бўлган жанг тингач, артиллеристларга боришига тўғри келди. Лоқайд, содда бир ўзбек хиргойи қилиб тўпни артаётир. Қулоқ солсан, жуда қадим ашула. Ҳар бири минг олтинга арзийдиган сўзлар. Ёзиб олдим. «Нима қиласиз?» деб сўради йигит. «Суриштирма, номинг тарихда қолди. Фалон йили, фалон урушда, фалон жойда тўпчи Тургунбоев бу қўшиқни булбулдай сایраб берди, деб ёздим, тушундингми», дедим. Илжайиб, хурсанд бўлди.

Асқар полвон билан Бектемир дафтарчага меҳр билан қараб қолишиди.

— Китоб қиласизми? — деб сўради Бектемир.

— Албатта, — жавоб берди Ҳошимжон. — Бу тўғрида китоб ёзаман.

Йигитларнинг киприклари қирволланган қовжироқ кўзларига оғир ўй чўкди. Улар қаҳри сукутда олдинга, воронкалар билан қопланган дала ортида қорайиб кўринган ўрмонга қарадилар. Ҳошимжон энгашиб ўз ротасига кетди. Қаердадир ўнг томонда, қорли дала фонида фира-шира кўринган қишлоқ ўйлари орқасида жанг бораиди — гўё тоғлар портлаётгандек кучли, туташ гумбур тинмасди. Гавдаси миқти, шижоатли, лекин юмшоқ кўнгил қозоқ Султонқулов танкка қарши милтиқни олдиндан тайёрлаган «ин»га енгил кўтариб кетди. Еқаси қўпол мўйнали қисқа

тери пўстин кийиб, белини сиқиб боғлаган Николин гоҳ турда, гоҳ бу ерда тез-тез пайдо бўлар, кул ранг папоқли бошини тик тутиб сокин одим ташлар, унинг юзида гоҳ қаҳр ва ғазаб булути тошар эди.

Генерал Москва четидаги ўрмонда кичкина бир тахта уйда танҳо ўтиради. Уйқусизликдан унинг кўзлари қовжираган, ҳорғин, мудроқ. Лекин у ҳамиша ҳушёр, сергак эди. У гоҳ пиёда, гоҳ машинада олдинги линияга борар, истеҳкомларни текшириб кўрар эди. «Москва ғемирилмас қалъя, бир одим орқага силжиш йўқ, ёвни шу ерда бўғамиз, жаҳаннамга афдарамиз!» деоди у аскарларга.

Бугун ҳам қаттиқ, даҳшатли жанг бўлди. Пироварди фашистлар яна ўн саккиз танкни майдонга ташлаб, автоматчиларни ҳужумга ташлади. Аскарларимиз танкка қарши милиқлар, гранаталар, бутилкалар билан моҳир, аҳил, жасурона қаршилик кўрсатдилар.

Генерал ҳорғин эса-да, кўтаринки руҳда, хурсанд ўтиради.

— Хўрак совуб қолди, иситайми? — деб сўради ҳамиша чаққон, ҳамиша тетик, сергайрат ва серфаҳм Вания.

— Қорин жуда оч, тез бўл! — деди мулоҳимгина кулимсираб генерал ва шинелини ечиб қозиққа илди.

Ҳорғин, мудроқ ўтирган генералнинг бирдан столдаги конвертга кўзи тушди. Таниш, чиройли ёзилган хат. Бу хатни Олмаотага кетаётган хотини ёзган эди. Володяси энди ўн яшар бўлди, бўронай бир кун туғилган эди. Икки энлик илиқ сўз билан хотини Володянинг ўн ёшга тўлганини эслатган. Генерал хатга қайта-қайта кўз югуртди ва кулимсиради. Хат ўн кун йўл босибди. «Тавба, уруш уруш...» — деб қўйди ўзига. Хотини Москвадан қисқа-қисқа хатлар ёзиб турарди, бу хатда у: «Олмаотага кетаётибмиз, хайр, лекин эҳтиёт бўл, душманни енгиб, өсон-омон кўришайлик!» деган. Генерал тинч ҳаёти, оиласини эслаб, бир лаҳза хотиралар, ҳаёллар оғушида сокин ўтириди.

— Мумкинми, жиндай арақ қўйсам? — деб сўради Вания овқатни генерал олдига қўйиб.

— Майли, лекин иккимиз ичамиз, — деди генерал. Вания шишани чаққон очиб, стаканни тўлатиб қўйди.

— Қани, ичинг, совуқ... Яхши бўлади, — деди.

— Ўзингга ҳам қуй, менинг Володям ўн ёшга тўлибди, аммо хат ўн кун муқаддам ёзилган, тушундингми?

— Э, иш ҳали шунақа, денг? — дея Вания дарров кичкина стаканга тўлатди ва қўлига олиб генералга тикилди.

Генерал соғлиқ ва тинч ҳаёт ҳақида қисқа гапирди-да:
— Қани, ич, дўстим! — деди уриштириб.

Генерал вақти чоғ, мамнун ҳолда иштаҳа билан овқатни энди еб турган эдики, бир гуруҳ офицерлар кириб келди.

— Оҳо, иш жойида-ку! — деди бири стаканларга назар солиб.

Генерал кулиб ўрнидан турди.

— Марҳамат, ўтиринглар, — деди саломлашиб.

Генерал, полковник ва капитанлар ўтириб, қисқагина оператив мажлис ўтказдилар-да, истеҳкомларни кўриш, кузатиш учун жўнаб кетдилар.

Бир неча кундан бери душман янги ҳужумга ўтган эди.

Душман ғазаб билан ҳамон полк ортидан полк, дивизия ортидан дивизия ташларди. У еттинчи ноябрда бутун совет ҳалқининг юрагига ғамнинг қора заҳрини қўйиб Москвада, Қизил майдонда тантана қўлмоқчи эди. Ўғри чучварани хом санайди. Еттинчи ноябрь куни совет ҳалқининг қаҳрамонлик тарихига ўлмас шон билан кирди. Ленин мақбараси устида Сталин сокинлик билан парад қабул этди, партия ҳалқ бургутларини қаҳрамонлик руҳи билан нурлантириб зафарга йўллади. Мана икки ҳафта ўтди, душман ғуррапланган бошини Москванинг тош остонасига ҳамон урмоқда. Москва атрофидағи гигант жанг майдонида дивизиялар, минглаб танклар бўғишади, қорли бўронларда ўлим гирдоблари увлайди. Узоқда Берлин ўз мотамини шодиёна фаҳмлаб, жаҳонга ногора қоқади. Унинг генераллари жаҳннам ўти орқали, ўғриларча Москвага мўралайди. Лекин Москва бўронлар орасида негизлари ер шарининг марказига тирадан муazzам метин қоядай мағрут туради. Бу ерда партияянинг даҳоси қутурган, муттаҳам, такаббур фашист армияларига қора кунини тайёрлар эди.

Ўрмон орқасидан самолётлар учиб чиқди. Улар чўқилағани келаётганини Бектемир ички бир ҳис билан сезди. «Бошинигни эҳтиёт қил!» — дегандай кўз қисди Асқар полвонга. Улар энди ҳаво ҳужумларининг қўрқинчларига ўрганишган. Самолётлар қордан, ердан, қондан хамир ясад тез қайтди. Фақат, қизил юлдузли лочинлар қувиб етиб жангга мажбур этди. Осмонни бепоён майдонида бир-бирларини узоқлашишга қўймай, улар гир айланар, тоҳ тик юқори-лаб, тоҳ пастга балиқдай ўйнгиб, газабкор ҳужум қиласидарлар. Лекин бу вақт ерии танклар силкита бошлаганди.

Улар оғир лапанглаб, баъзилари тўппа-тўғри, баъзилари ўнга, сўлга кескин бурилиб, ўт ёғдирап ва ёриб ўтиш учун темир гавдаларини олдинга отар эдилар. Танкка қарши тўплар, танкларни яқин, гўё мана-мана салчиш билан босиб, янчидек кета оладиган масофага келтириб, омонсииз ўтга тутардилар. Жангчилар гранаталар ёғдирапди. Бектемир устидан танк ўтиб кетди. У ботмон тупроқ ва қорни бошидан, елкасидан ағдариб, чуқур окопдан кўтарилиди. Гранаталар шодасини ирғитди. Танк, гўё ичи ёрилгандаи тўхтади, оловга ўралди... Олдинга чиқарилган тўплар танкларни уради, жангчиларни ҳимоя қиласи, яна ўз-ўзини мудофаа қилишга мажбур бўлади.

Олдинда, қорайган далада танклар бурқиркан, жунжиган немис пиёдалари қорга юмалаб қоча бошлади. Лекин орқадан, буталар билан сийрак қопланган тепалик томонидан душман автоматчилари ногаҳон шифаб ўт очиб қолди. Жанг беҳад даҳшатли қизиб кетди. Руслар буюк ғазаб ила контратакага отилди. Асқар полвон воронкадан воронкага ўтиб отар эди. Ўнг томонга, унга яқин снаряд тушди. Асқар полвон гангиб, бош кўтарди. Оғзидан қоп-қора лой тупурди. Жанг ўт ва ўлим гирдобига ўралиб узоқлашганди. Асқар полвон нима қилишини ҳали ўйлашга улгурмагандан, ҳансираб, совуқдан кўкариб келаётган бир гуруҳ немис автоматчиларини кўрди. Гишини тишига қўйиб, милтиқдан ўт очди. Иккитаси муқкаси билан ағдарилиди, бошқалари чаққонлик билан ерга ётди.

Асқар полвон воронкага яхши жойлашди. Асқар гўё Бектемирга бир нимани айтмоқчидай, сўлга, ўнга қаради. Ўзидан нарироқда бир каска тўмпайиб ётибди, яна нарироқда — узилгаш бир қўл... «Рус, сдавайся!» — яқириқдан бегона ва ғазабли товуш эшитилди. Полвон устма-уст икки граната улоқтириди ва сабрсизлик билан бошини бир зум кўтарди. Уч немис қорда сирпанарди. Орқага эмаклаб, бошқа воронкага тушиб олди. Немислар худди аввалги жойни мўлжаллаб граната ташладилар. Асқар полвоннинг юзига қатқалоқ парчалари келиб тегди. Фашистлар «қурбон»ни кўрмоқ учун бошларини кўтаргандарини кўрди. Милтиқдан ўт очди. Жони чиқаётган солдатнинг бўкириши эшитилди. Аччиғи чиқсан душман граната ташлади, қалин ўқ ёғдириди. Асқар полвон сўнгги гранатани отди-да, бутун вужуди ғазабдан тўлғаниб кетди. Фашистлар ҳар ёқдан ура бошладилар. Асқар полвон узоқ — то сўнгги ўққача — отишди. Полвон ғазаб ва аламдан гўё кўкариб кетди. Тиз-

залари титради. Пешанасини бир зум тупроққа тиради. Күэ олдидан қизчаси ўтди. Эслаш оғир әди: «Нега Бектемир ийүк?» Унинг учун дўсти гўё мўъжизакор бир кучга эга әди. Асқар тутунланган қўзларини атрофга югуртди. Немислар ҳаккам-дуккам отиб, жим бўлган воронкага аста, маккорона эмаклаб келишарди. Улар бирдан «ўти ўчган бу ўжар русни» балки тириклайин олмоқчи әдилар. Асқар полвоннинг сабри тугади, худди кўп вақт ўтиб қолгандек туюлди. Гўё ернинг ўзи итқитгандек, аллақандай ички туртки билан, ногоҳ Асқар душманга отилди. У қандайдир даҳшатли товуш чиқарди: «Ур-ҳа-ҳа-ҳа!» Кўзлари олайган, қора, дов йигит милтиқ қўйидоги билан фриц бошига тушириди. Ендан иккинчисининг бўйнига урди. Яна узоқ, ваҳщий қичқириб ефрейторни пайзалади ва бирдан овози ҳам кесилди, қонга беланиб чўккаласб қолди...

Танклар ва артиллерия ёрдами билан Николин контратакага ўтиб, душманни узоққа суриб ташлади. Дубов қўли билан олисадан Бектемирни имлади. У бошини эгиг чўққайиб ўтиради. Бектемир Асқар полвоннинг чавоқланган гавдасини аста қучди. Унинг юзи таниб бўлмас даражада мажақланган әди. Бектемир қўзларини енг учига суриб, пешанаси гурра Дубовга қаради. Дубов ўзи сўриб турган маҳоркасини Бектемирнинг оғзига қистирди: «Қаҳрамонона ҳалок бўлди, азамат», — деди Дубов мўйлов остидан.

Асқар полвонни тепалик бағрига кўмишди.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Кун хира, әзгич әди. Қиём чоғи бўлишига қарамай, уйни шом олди қоронғиси босгандек. Анна Ивановна қўлларини ожиз ва ғамгин қовуштириб, сал қўзғалса гижирлайдиган табуреткада ўтирап, ичи лишиб, ўқтин-ўқтин хўрсишиб қўярди. Үғли Володя полда, әски ўйинчоқ машинанинг ғиддиракларини бирин-кетин ғиддиратар ва ўзи маъносини билмаган, кирган-чиққан немислардан эшитган қандайдир немисча сўзларни айтиб қўяр, кейин бирдан қайрилиб сўрарди: «Мама, қачон бизниклар келади? Майдонда байрам бўлади-а?» «Келишади, келишади, албатта...»— жавоб берарди она хомуш ва паришон ҳолда. «Ўшанда қаҳрамонларни кўрсатасанми менга?»— деб сўрайди Володя,

рангсиз юзига тошган болалик қувончи билан. Она боши билан «хўп», деб жавоб беради.

Қишлоқ ўғри кирган уйдек яланғочланган эди. Душман чигирткадай, аҳолининг қўр-қутини еб битирмоқда эди. Анна Ивановнанинг рўзғорини тебратиб турган қари сигирни ҳам немислар бекасининг кўзини бақрайтириб ҳайдаб кетган эдилар. Қишлоқ кундан-кун кўпроқ бўшай бошлаган — одамлар аста-секин қаерларгадир бош олиб кетардилар. Уч кун бурун Яшкин бобо осилди. Қаердадир коммунистлар яширин ташкилотининг курашга даъват қилувчи варақаларини тарқатища айبلاغанлар уни. Чол ҳеч кимни тутиб бермаган. Минг хил қийноқ билан сулайган бобо дор остида ўзини дадил тутган. Ўша куни ҳаммани майдонга ҳайдадилар. Лекин Анна Ивановна ўлимга рози эди-ю, қадрдон, сирдош чолнинг бошини дорда кўришни истамади. У қўлида корзинка, ўғлини етаклаб, қишлоқ орасидаги полизга югурди: бир шима бўлса, очман, қор остидан картошка қидираётирман, деб баҳона қилади. Шундан бери ҳали майдон тарафга боргани йўқ. У ерни ҳатто эслашдан ҳам қўрқади. Кейин немислар тунларда кўпроқ уницида қўнадиган бўлиб қолди. Ичиде ёлқинланган ғазаб ва нафратни яширишга тўғри келди. Ҳамма вақт оёқда хизматга тайёр туришга мажбур. Яна душманнинг бемаъни кулги ва ҳазилига тиш илжайтириш, бақиришига, дўқига қўзларини пастга тушириш, жимгина узоқлашиш керак. Буни у қўрққанидан әмас, болалари туфайли қиласади. Фалокатли кунлар ўтар дер, довулли тунда индаги қушчалар учун қайғурган она қуш каби, у ҳам болаларини сақлаш учун жафо чекар эди.

Деразадан Анна Ивановнанинг кўзи бир зум Кандаловга тушиб қолди. Юраги орзиқиб, ҳалқумига кела ёэди. Бўшашиб кетди-ю, яна ўзини тутди-да, пичирлаб уни қарғади. Кандаловни немислар қишлоқ оқсоқоли қилиб кўтарган эдилар. У на собиқ қулоқ, на савдогар бўлган. Революцияга қадар шу атрофда помешчикнинг кучери, уларнинг товоғини ялайдиган исқирт бўлган. Кейин бирон ишнинг бошини тутмай ҳар нав майда-чуйда юмушлар билан шугулланган. Бирон жойга ишга кирса, тезда қувилар, ё ўзи ташлаб кетар эди. Кейин силлиқ тараган чўққи соқолини ямлаб, хира қўзларини ўйнатиб, чиқиқ елкасини қисароқ, кўринганг: «Бошлиқлар билан чиқишлоғадим. Мумкин әмас ахир...» дер эди. Кандалов бирон мажлисга кириб қолса, докладчи қайси мавзуда гапирмасин, қўлини кўта-

риб, раис рухсат бермасданоқ, асосий масалага ҳеч алоқасиз, пойма-пой саволлар беришни севарди. Ҳалқ аччиқланыб мажлисдан чиқарып юборишини талаб әтмагунча ёки ёнидагилар зўрлаб ўтқазиб қўймагунча алжираиверарди. Мана шу кунларда у қишлоқда гўё ўзи бек, ўзи хон, гўё чумчуқ лочин ролида. Уйларга зуғум билан киради. Уй ичини зимдан бир-бир кўздан кечиради. Кейин ўйга ботгандай, бир нафас жим қолади-да, кўрсаткич бармоғини ҳавога бигиз қилиб: «Мен бир масалани ҳал қилмоқчиман. Лекин принципиал!» деб сўзлай бошлайди. Ниҳоят, алдов билан, дўқ билан аёллардан бирон нарсани юлишга тиришади.

Анна Ивановна ундан ҳайиқмасди. Кўчада дуч келса, унга бўлган нафратини бирон нозик ҳаракат билан сездиришдан завқланарди ҳатто. Ҳозир унинг шарпасини деразанинг хира ойнаси орқали кўриши биланоқ, юраги зирқ этишининг сабаби шундаки, Анна Ивановна ҳозир ваҳм хаёллар гирдобига гарқ бўлган әди. Кечадан буён синглиси Настя ғойиб. Бу ҳеч бўлмаган ҳодиса. Опадан яширарлик сири йўқ әди, шекилли. Кейинги кунларда қиз зиндандан баттарроқ бўлган ҳаётда жондан безганлигини опа яхши билса-да, бироқ рухсатсиз, кенгашсиз бирон қалтис қадам қўя олишига ақли бовар қилмасди. Настяни қандай шароитларда тасаввур әтмасди! Бирон жойда, ўрмонда фашистлар томонидан ҳақоратланиб, ўлдирилган бўлса... Ғамдан, ҳорғинликдан йиқилаёзарди опа. Узун тунда мижжа қоқмай, «тиқ» этса әшикка қулоқ солиб ётган әди. Қайдан, кимдан суриштирсин? Нариги қўчадаги Яша Бубликнинг уйига қиз кейинги вақтларда қариб ҳар куни чиқиб, узоқ ўтириб қайтарди. Ҳар сафар у ердан нечундир руҳи тетикланиб келарди. Бублик букри челақ, примус ва шунга ўхшаш асбоблар тузатарди. Немислар унга әътибор бермананди. Бублик асбоб-ускуналарни әшиги олдига олиб чиқиб, ўз ҳунари билан овора әди, немисларнинг олдидаги нарҳ жўнидан атайлаб аёллар билан ортиқча жанжаллашар, асабийланар әди.

Анна Ивановнани кичкина буқрининг қоматдор, сочи пахмок, шаддод хотини қарши олди.

— Уста уйда әмас. Билмайман, қаёққа йўқолди, — деди у жиддий.

— Настя? — сўради тикилиб Анна Ивановна.

— Қайдан билай? Қизиқ хотинсиз-а, балки бирон жойда немисча ўрганаётгандир!

— Худодан қўрқ, Дуня, уят эмасми? — деди Анна Ивановна куюниб.

Букрининг хотини Анна Ивановнанинг изтиробларини, ҳаяжонини қўриб, юпатмоқчи бўлди.

— Топилиб қолар. Бўри ейдими... — деди букрининг хотини қандайдир сирдан дарак берувчи бир оҳангда, кейин гапини бўлишни истаб, ҳовлига чиқиб кетди.

Анна Ивановна ҳушсиздай эди, уйга қандай қайтганини сезмади. Кейин, дардан лўқиллаган бошини қисиб ўйлади: «Букри билан қайга боради? Нима бало сир?»

Шу вақт, Настя Бублик билан қишлоқдан ўн беш километр узоқда, қалин ўрмонда ўтиради. Улар қишлоқни кеча оқшом тарқ этишди. Қоринлари ҳам оч эди. Чўнтаклари тўла сувда пишган картошкалар бирин-бирин оғизларида эриб тугай бошлиганди. Қалин кийинганидан Бубликнинг букири билинмас, айиқ терисидан ясалган пахмоқ қулоқчинда қандайдир хаёлий, ғалати бир махлуққа ўхшарди. Оёқларида чориқ, Бубликнинг хотини берган узун, кенг қўсқи пўстинни кийиб, белини аргамчи билан сиқиб боғлаган Настя содда, дўлвор деҳқон қизининг ўзгинаси эди. Ўрмонда бошпана қидириш фойдасиз. Шамол дарахтларда йиртқич ҳайвондай увлайди. Бублик билан қиз «чирс-пирс» қилиб тутақкан кичкина гулхан олдида, қўзлари ола-қароқ, лекин аҳил ва жиддий сўзлашардилар, бажаришга азм қилинган хавфли ишнинг ҳаяжони билан юраклари тўла! Рұхлари баланд — кўтаринки эди... Ҳаккам-дүккам соқоллари орасида тутун ўрмалаган Бублик, кислота ва ўт таъсирида ғадир-будурлашган бармоқларини ўз одатича, қисирлатиб, дам потенциал қувват ҳақида, дам иш бажарилгандан сўнг ҳеч нима кўрмагандек, қишлоққа қайтиш тўғрисида гапириб, ҳар жумладан кейин қизарган, ҳорғин қўзларининг мунчоқларини айёрча ўйнатиб қўярди.

Бублик ёшликдан газеталарни кўп ўқирди. «Ҳалқаро аҳвол» — унинг касали эди. Бу соҳада қишлоқ активлари билан баҳслашувни ҳамиша севарди. Қишлоқда, кичкина, ис босган дўконхонасида ўтириб, жаҳон миқёсида ўзича ҳар хил сиёсий комбинациялар тўқирди. Уруш бошланганда унинг даҳшатли бўлишини, ҳатто анча муболага билан тасаввур қилмишиди. Чунки рус ҳалқининг ботирлигига, немисларнинг техникасига баланд баҳо берарди. Совет тупроғида фашистларнинг ёввойиликлари ҳақидаги хабарларга кўп вақт ишонмади. «Ҳамма гап техникада!» — деб ўз-

ўзига ўжарларча уқтиарди у. Туғилгандан бошлаб, қарийб тарқ әтмаган қишлоққа душман киргач, қўзи очилди. Эртасига кўчадан аллақандай бўшашиб, сарғайиб қайтди. Примусда шўрва қайнатиб, дераза олдида думи тулкини кидай кўркам, мўйловлари узун, бўрсиқдай мушукни — худди ўз қорнидан тушган боладек, овунчогини тиззасида силаб узоқдан немис солдатларининг қилиқларини қизиқиб томоша қиласётган хотинига деди: «Наҳотки булар немис бўлса-а? Истилочилар! Ҳеч қандай қонун-қоидага тўғри келмайдиган ишларни қилишяпти. Фронтда қон ич, қон қус! Лекин тинч қишлоқда нега мунча қутурасан!» Хотини пичинг қилиб, хўрсиниб деди:

«Айб ўзингда, биронта шалоқ тележка ҳам тополмадинг, узоқ иссиқ Осиёга кўчиб кетардик!» Кейин у ўрнидан турди. Мушукни эрининг қўлига тутқазди, обедга тайёрланиб, эрини юпатишга тириши: «Кўйма, дастлаб душман шундоқ қиласди. Ҳаммаси пўписа... Ҳали бир офицери ўтди, шундай келишган, топ-тоза, одимлари шундай ўлчовли...» Уч кундан сўнг аёлнинг ўзи худди шу офицернинг халққа қилган муомаласини кўриб, орқасидан ўлим қувлагандай, майдондан ўтакаси ёрилиб қочганди, қўрққанидан касал ҳам бўлиб олганди. Шундан кейин Бублик бомба ясашга кириши. Гўё немисдан ўч олиш учун ўзига қурол ўйқ каби, ўжар орзу уни эгаллаб олди. Кечалари қаттиқ ўй билан кечади. Елғиз ўз қўли, ўз фикри, ўз материаллари билан ясаяжак уни! Бу сирни гўё хотини унинг кўзларидан уқиб билётгандек чўчир әди. Фақат, сир фикридан ишга кўчганда, яшириш имконсиз, ҳатто хавфли бўлиб кўринди. Ихтирочи ертўлага қамалиб, ишларкан, хотини тўрт кўз билан қўриқлаши, турли сигналлар воситаси билан хавф-хатардан уни хабардор қилиши керак әди. Хотин чиндан ҳам мақташга сазовор туйғунлик ва ҳушёрлик билан ўз ролини бажарди. Хотин хаёл сураркан, гўё тоғларни ҳам қўпора оладиган бир жаҳаннамнинг портлашини өшитаётгандек баъзан чўчиб, ўрнидан туриб кетарди. Бублик матонат билан ишлади. Ҳар бир деталь устида ўйлаш, ясаш, бузиш, тузатиш ва унинг шароитида ҳал әтмоқ мутлақо имконсиздек бўлган масалаларни ечиш учун урина-урина озиб кетди Бублик. Ихтиро амалга ошишига гумони қолмагач, буни катта натижга берадиган шаклда қўллаш масаласи уни жиддий банд қила бошлади. Ниҳоят, бирон ватанпарварни жалб әтмоққа қарор қиласди. Хотини бундай ақл, жасорат, фидокорлик талаб қиласидиган ишга ярамай-

ди. У қўрқоқ ва асабий. Ҳаммадан кўра Настя дидига кўпроқ тўғри келди. У қизнинг отаси билан қадрдон, опасига ҳурмати баланд эди. Настяни ақлли ва олижаноб, деб биларди. Ўтишни ўйлаб, хотирлаб, Настяниң унга бўлган муносабатларида қўнглини оз-моз хира қиладиган бирон пайт топмади. Қизнинг кўзларида, сўзларида Бубликнинг жисмоний нуқсонидан кинояни эслатувчи бирон ифода ёки ожизлиги учун қандайдир раҳм, қизғаниш, қалбаки хушомад сезмаган эди. Настя гўё унинг айбини кўрмаган, эсламагандек муомала қиласди. Йэзат-нафси ғоят сеэгир Бубликнинг одам саралашида бу жиҳат, табиий, катта таъсири кўрсатган эди. Бироқ қув Бублик итоаткор қизни узоқ вақт синади, кейин сирни очди. Настя ўзида йўқ хурсанд бўлди: Бублик қоронги ертўлада газабини бомбага жойлаяпти. Рус ерида немиснинг умри қисқа. Бироқ Бублик тақлифида хом хаёллик, романтика кўрди қиз: «Кураш учун орзу ва ирова керак. Булаф борми, душманни отиш учун милитиқ, тўппонча, қўпориш учун гранаталар топиш имконсизими? Ўқимаган оддий қишлоқ мастери бомба ясайман, деб бекорга вақт ва куч сарф қилмайдими?» — ўйлади, лекин бу гумонини айтиб, Бубликнинг ғоят самимий, фидокорона, ёлқинли ҳисларини сўндиришдан, уни хафа қилишдан қўрқди. Лекин ҳаккам-дуккам соқолли энгагига қўлини тираб, тиришган, сарғайган юзларига бутун диққатини тўплаб, қизнинг бутун ҳаракатларини кузатган Бублик Настядан гумонни тўйди: «Албатта, бомба примус ё зажигалка эмас, мен ҳам профессор эмасман. Бу — оддий рус кишисининг эҳтироси. Ҳар ҳолда, менинг ясаганим чинакам жонли нарса... — деди у маънодор йўталиб, гурур билан. — Ҳозир бутун ҳунарни, бутун уқувни ишлатиш замони. Рус одами ёлғиз ботиргина эмас, у — корсоз».

Настя юрагида жўшган, қутулишга йўл қидирган газаби орқасида бу фикрга бирпасда шундай берилиб кетдики, унинг хаёли Бубликнинг сиймосида ажойиб қаҳрамонни кўрди, ҳаяжон билан унинг қўлини сиқди.

Бомба тайёрлангандан кейин ундан қандай қилиб яхши фойдаланиш тўғрисида жиддий баҳслашдилар. Уни қишлоқда қўллаш қулайроқ бўлса ҳам, кейин душман бутун қишлоқнинг кулини кўкка совуради, деб бу фикрдан воз кечдилар. Ҳар қандай қишлоқдан узоқда, йўл устида душманнинг мумкин қадар катта тўдасини емирмоқقا қарор қилдилар. Бубликнинг тасаввуридан юқори даражали офицерлар билан қуршалган такаббур, серсавлат генерал-

гина ўтарди. Қоронғи тушгандан сўнг, қаерда учрашишни қизга уқтириб, терс йўл томон уйдан чиқаркан, ранги қум ўчган, титраган, новча хотинининг бошини букиб узоқ ўпди.

Бир соатдан кейин Настя уни далада, эски бузуқ тегирмон олдида учратди. Бублик қопга ўралган оғир нарсани унга тутқазди. Сўлдан, кўпприк томондан гоҳ-гоҳ пулемёт товуши әшитиларди. Улар ўрмон сари ҳарсиллаб тез юришиди. Ўрмон ичкарисида, зим-зиё қоронғида чўққайиб, гингшиб кечани ўтказишиди. Тонг қоронғисида яна йўлга тушишди. Кейин чуқурлиқда гулхан ёқиб исинишиди. Бублик разведка учун кетди. У узоқ вақт қайтмади. Настя қаттиқ ташвиш тортди, тутилиб қолдими? Е адашдими? Енгиллик ва чаққонлик учун пўстинини ечиб, баланд дараҳтларга тирмасиб чиқди, ҳар ённи кузатди. Ниҳоят, Бублик, ҳориб, каловланиб қайтди ва бошини ноумид чайқади ҳансирараб.

— Хўш, нима? Иложи йўқми? — Бубликнинг кўзларига яқиндан тикилиб сўради Настя.

— Йўлда қатнов зўр. Машиналар, танклар... Бироқ ёндашиб имконсиз. Тўпга солиб отамизми? — жавоб берди Бублик.

Настя ҳам бирдан бўшашиб кетди, энди нима қиласми, дегандай Бубликка қаради-қолди. Лекин у индамай, ҳансираб, кул босган ўтни тита бошлади. Настя вазифа қандай қийин ва қалтис бўлмасин, ёлғиз ўзи бажаришга тайёрлигини айтди ва бомбани яна бир топқир тушунтиришни ўтинди. Бублик сийрак тишларини кўрсатиб, киноя билан кулиб қўйди. Қиз ундан чинакам ранжиди, ўз ичиде уни кўрқоқ деб қарфади. Бублик зимдан қараб, ўнгайсизланди: «Кизчам, шошма, шошган кишидан ақл қочади. Етти ўлчаб бир кес. Мен шароитни яхши ўргандим. Қуролни ҳам яхши биламан — ўз фарзандим у...»

— Хўп, фарзандингизга темир йўлни кўрсатмайсизми? — деди киноя аралаш Настя.

— Мана бу идея! — бошини кўтариб, ялт этиб қаради Бублик. — Бутун бир эшелонни — хотинлар ҳузурида айтиб бўлмас сўзни айтиб қўйди-да, ўнгайсизланиб ўтни пуфлашга киришиди.

Бир оз бурун Настянинг таклифини роса муҳокама қилишганди. Фақат ҳорғинликдан Бублик йўлга тушишга эринар, бағрини ўтга тутиб, эзмалик қиласди. Ниҳоят, у кўхна циферблати айнаган йирик соатига қаради. Йўл мадори деб иккитадан картошка ейишиди-да, қўзғалишиди.

Йўл беҳад оғир бўлди. Дармонсизликдан йўлни адаштирилдилар. Эртаси кун оғганда темир йўл қораси кўзларига гира-шира кўринди. Наств дараҳтга тирмасиб, йўл қоровулларининг ҳаракатини обдан кузатди. Ярим кечага яқин улар темир йўл полотносига эмакладилар. Рельслар гувилларди. Состав яқинлашарди. Қизнинг юраги гуп-гуп урадиди. Бублик оғир ҳарсиллади. У нимадир дейди. Наств эшитмайди. Ихтирочи қочиб улгурмаса? Наств Бубликни пастга итарди. Унинг «фарзандини», ота айтганича кўмди-ю, қиз пастга шўнғиди, ўқдай учди. Фақат, даҳшатли портлаш ва гулдуросни эшитиш билан мукка йиқилди. Қорда ҳам пешанаси гўё ёнарди. Бошини кўтариб, Бубликни қидирди. Орқада ўт тутоқарди. Бубликни кўрмади. Лекин у ёнгинасида әкан, эмаклаб келди. Улар яна югуришди. Ҳавони патир-путур отишма қоплади. «Бас, дам ол. Тутиб бўпти! Орқага қара, қизчам, ажойиб иш бўлди!»— дерди Бублик ҳансираб, Наствнинг қулогига...

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

«Қари келса ошга, ёш келса ишга» дегандек, Камол Ўринбоев юкли машинадан сакраб тушди-ю, ўт ичига кирди. Кузатиш пунктида бўлган майорнинг олдига боргунча ўзини бир неча марта қорга таппа ташлаб, артиллерия оташидан сақланишга тўғри келди унга. Ўрмон ёқасида, жилла баланд бўлмаган тепадаги кузатиш пунктида, бир неча кичик командирлар билан турган майор ўт сусайгандан сўнг югуриб тушди. Камол ўзини бутун қоидага муовфиқ танитди. Юмaloқ, бақувват, кенг елкали, калладор майорнинг кўзлари, ёввойи мушукнинг кўзларидай ўсал, кўм-кўк олов чақнатарди. Камол унга ёқмаганлигини сезди. Майорнинг арпа бўйи дағал соқол билан қопланган, кирроқ кўринган юзидан кинояли қийшиқ табассум бир оз ўчди. Жуда ўш, хом ва бўшанг, деб ўйларди гўё. Камол майорнинг диққатини жалб этиш мақсадида ўз вазиятини ўзгартиришга тиришмади. Аксинча ўнг елкасини сал тушириб, яна ҳам бегамроқ кўринишга интилди. Майор тўппонча нусха зажигалласини ёқиб папиросини асабий сўра бошлади-да, ерга қараб дўриллади: «Обстановка... ҳим. Шундайки, ҳамма оғирлик артиллерияга тушган... Камол: «Шундай бўлиши ҳам табиий. У, ахир — худо!»— деди.

Команда пунктида, тутун ҳалқалари орқали майор йўғон қаламини қўлда енгил ўйнатиб, шароитни бирпасда

кўрсатиб ўтди, ҳам вазифаларни тушунтириди. Ҳаш-паш дегунча, бурчакда кўзларини милтиратиб, бўғиқ товуш билан айни сўзларни такрорлаб, қичқирган телефончини тупроқ босиб қолди — юқорида мина ёрилган эди. Ёш, лекин жуда новча рус йигити сўқиниб елкасини силкиб, қоқинди-да, яна аппаратга қичқира бошлади. Майор тўзондан йўталиб, пишқириб, гап тамом, дегандек столга қалам учи билан нуқта қўйди. Кейин қандайдир оғаларча бевоситалик ҳисси билан деди: «Хўш, жўна энди, Фрицга бир музика чалиб бер, ажал музикаси!»

Икки тўпни олдинга суриб, тўғри мўлжал билан немис танклари, пиёдалари, машиналарини уриб беришга тўғри келди. Тор участкада ёриб ўтиб, муҳим йўлга сакрамоққа жинничасига интилган душманни ҳар қандай йўл билан, нима бўлмасин, тўсиш ва улоқтириб ташлаш керак эди. Камол Ўринбоев тезда ўз ролига кирди, ўз жанговар руҳини, кайфиятини топди. Шундай чоғларда у, бир ўлим бор, йигитнинг шохи синмасин, дерди ва акаси чавандознинг сўзларини хотирлади: «Улоққа босиб бормасанг, босилиб кетасан». Командир портлашлар, ўқ дўллари, дуд ва ис орасида тўпдан тўпга ўтар, расчётдаги жангчиларни руҳлантирар, тезликка, ўчакишга, фидокорликка ундарди.

Танишишга, синашга ҳали улгурмаган шоввозларнинг қоп-қора ис босган юзларидан қайси ҳалқнинг ўғли эканликларини фаҳмлар ва гоҳ-гоҳ қичқиради: «Туркман, сўл ёқдагиларни ур, Ашхобод учун, яна, яна!» Ёки, «Армани, бўш келма, пешанасини мўлжалла! О соз!»

Немислар ўсалланиб сурбетлик, тихирлик билан босиб келишга ҳамон интилардилар. Қоп-қора кўмир терга ботган, ҳансираган жангчилар, командирлар яраларидан оқкан қонларга парво қиласдан, темирии қизигида бос дегандай, шиддат билан, жиддий, чаққон, мардана ишлардилар. Ҳалок бўлганларни дўстлар аста кўтариб биронта чуқурга ётқизишар уларнинг ишларини ҳам ўз зиммаларига олар әдилар. Далада ўликлар, синиқ темирлар ва куюнди ҳиди қолдириб, душман ўзини орқага отди...

Шу кун чакалак ёқасида давомли, шиддатли ўчакишган артиллерия отишмасида, замбараклар теваракдаги дараҳтларни қийратган, темирни ғажиган, ерни қўпорган отишмасида, Камол ўтни мардана ва гўзал бошқарди, ақли, иродаси билан душманни бениҳоят яксон қилди. Шундан кейин бу янги ёш командирга бутун батареянинг ихлоси ортди. Олдинги кузатиш пунктидан қайтиб, юзини

қотга", гарчиллама қор билан обдан ишқалади-да, пешандор, чорпахил, қўнғир сочли, юзи тўла, кўса, кўзларининг боқиши мулоим ва самимий Терещенко — ўз ёрдамчиси билан шоҳ-шабба устида овқатланишга ўтириди. Нарёқда маҳоркани буруқтириб дам олаётган — ўт, сув кечган икки рус жангчи — снаряд етказувчи ва ўқловчи — гап орасида, командир тўғрисида бўлса керак, қистириб ўтишиди: «Чакки эмас, ўтга чидами бор экан». Терещенко жилмайиб, Камолга кўз қисиб қўйди. Камол, ҳеч нарса эшитмагандек ёки унга алоқасиз гапдек ёътибор бермаган бўлди. Лекин ичнида албатта қувонди у. Қаердантир унинг қаршисида жангчи пайдо бўлиб қолди — бўйи теракдай, ориқ; шинели тиззадан, этсиэ юзи қўкарган, катта ёшли киши: «Ўзбекмисиз, ука?»— сўради қўзларини жавдиратиб.

— Ҳа, — жавоб берди Камол бепарво.

— Ассалом! — қўлини ихлос билан узатди жангчи,— бормисиз, элат. Ўзим ҳам узоқдан ўзбек боласи дедим-а! Кўзимга жуда иссиқ қўриндингиз...— қўлларини қўксига қўйиб таъзим билан турди у.

— Қаердасиз? Ким қошидасиз?— деди Камол номхуш овоз билан.— Ҳар қачон ўзингизни аскарча тутинг. Нима юмушдасиз?

— Сартарошман, ўртоқ командир, — жавоб берди у тик қотиб, қўзларини бир нуқтага тикиб.

Камол бурилиб илжайиб қўйди-да, ҳол-аҳволини айтиб беришини сўради.

— Илгари атлас тўқирдим, ука, а, ўртоқ командир,— деб бошлади у. — Камина марғилоңлик. Ўзингиз биласиз, хонатласки, офтобда ўн хил олов бўлиб ёнади-ю, қўзни олади. Ҳунарлар орасида бу энг нозик, мушкул иш... кейин диққинафас бўлиб қолдим-да, колхозга гулчи бўлдим. Гулни яхши қўраман, болаликдан... Колхоз боғида бир гулзор ясадимки, таърифини шоирлар қиласа мумкин... Минг ранг, минг ҳид... Кеча-қундуз булбуллар маст сайрайди. Уруш бошланди. Сартарош бўлдик. Уруш ели бу ерларга учирив келтириди мени.

— Бунаقا ҳам ҳунарингиз борми?— Қани, марҳамат,— деди Камол кулиб овқатга таклиф қиласи ва қизиқиб, элатини гапга солишга тиришиди.

— Бу — ота касби, — жавоб берди у. — Ёшлигимда кўзим пишиб қолганди. Тирик одамга қирқ ҳунар ҳам оз, ука, йўғ-ә, ўртоқ командир.

«Аҳамияти йўқ, бемалол гапираверинг», дегандай Кам

мөл кўзларини қисиб, боши билан ундан қўйди ва ўтиришга таклиф қилди.

— Биронта чалдиворга ўт тушса, ўзингизга маълум, биннинг ёқларда ўчириш учун бутун маҳалла чеълак кўтариб югуради, — деди у. Узун оёқларини букиб аста чўққаниб: — Беор, тўнгиз қўпкур ёв шундай азим мамлакатнинг кулини кўкка совурмоқчи. Бинобарин, бутун халқ, ёшу қари фидойи бўлиб қўзғалиши керак.

— Жуда тўғри айтасиз, — деди Камол. — Ҳар ким ўз ҳол-қудратига яраша иш кўрсатиши керак.

— Баракалла! — деди сартарош. — Мана мен устара ўйнатаман, а, сиз гумбурлатиб тўп отасиз. Бир кун Сулаймон пайғамбарга оламдаги жамики жониворлар, арслондан то чивингача совға келтирибди. Албатта филнинг совғаси бошқа, пашшаники бошқа. Шунда бир чўлоқ чумоли чиғиртканинг оёғини совға қилиб келтирган экан.

— Сўзни қияр экансиз, хўш яна? — деди Камол кула-кула овқатни ҳам унугиб.

Сартарош ағдарилган қайниндан бир чўпни синдириб олиб, қорга аста-аста аллақандай шакллар чизиб ўйлади ва маҳорканинг ҳалқа тутунларига хаёлчан боқиб ўтириган Терешченкодан тамаки сўраб олди. Нос йўқлиги, у берадиган кайфнинг ўзгачалиги тўғрисида гапира-гапира «коэзя ножжка»ни жуда усталик билан ўхшатиб ўради.

— Бир арзим бор сизга, — деди сартарош тутунни қўли билан ҳайдаб, ўқиб. — Ҳунарнинг ёмони йўқ. Филдай азamat рус йигитлари келади, юзлари кирпитикандай; устарани шир-шир қўйиб, кейин атирни ёмғирдай уриб берсан, худди ҳаммомдан чиққан қизнинг юзидаи очилиб яшнаб кетади. Ўзим ҳам хурсанд бўлиб қоламан. Бу ҳунарда мен бехабар анча мушкул пардоз-андоз томонлари бор экан. Айниқса, командирлар нозик халқ: поправка, подполька, польбокс, полубокс, ёжик, ҳоказо дейди. Яна бир бало исмлари бор — тилим ҳам келишмайди. Менинг бир мусулмон қишлоқ сартарошиби уқувим бор эди: пўстдумбани тозалагандай бошини қириш, қайчи билан соқолни чимдиш, шароитга мувофиқ мўйловнинг арайишини олиш... Бир баркамол рус уста билан уч кун бирга бўлдим — жамики сирни ўрганиб олдим. Энди генерал келсин, ишимдан рози бўлиши аниқ! Бироқ бунга кўнглим ҳеч тўлмайди. Сизга бир арзим бор...

— Хўш эшитайлик, — жиддий қулоқ солди Камол.

— Сартарошлиқни ташласам... — деди уста. — Негаки,

мен ҳали бундан зўрроқ ишга қодирман. Мен чўлоқ чумомли эмас. Сиз ҳайрон бўлманг. Эзманинг бўш-бўғов гапи эмас бу. Мен шунқордай йигитларнинг отасиман: катта ўғлим осмонда — лётчик. Энг баобрў генераллардан биттасининг хизматида әмиш. Кичигим сиз сиёғли қадди-қомати келишган бола — танк ҳайдайди. Булар бари совет замонининг мевалари. Илгари бизга ўхшашиб камбағал ерда ҳам бош кўтариб юролмасди. Совет ерга хўжайин қилди, жўжаларимизни бургут қилиб осмонга ҳам кўтарди, — сартарош қор баррасига ўралган ўрмон устида, гўё ўғлини қидирган-дек совуқ, ложувард осмонга меҳр билан, юрак билан бир зум кўзларини тикиб, давом этди. — Совет олдида бурчимиз беҳад, ука. Ҳаммасини тушунасиз, кимга ваъз қиляпман! Энди мақсадга келайлик: катталар билан гаплашсангиз-да, мени бошқа бир юмушга ўтказсангиз.

— Қандай юмуш? — сўради Камол планшетидан ниманидир қидириб.

— Йигитбоп юмуш-да. Масалан, отлиқ аскар. Шу дуруст. Бўпти, бир от, бир қамчи — ёвни бос! — деди уста руҳланиб, қизғинлик билан.

— Ўхў, иш катта-ку, — деди Камол ҳазиломуз.

— От — кишининг қаноти. Пиёда қўшинда қийналиб қолсам керак. Ҳозир пиёдалар оёқ билан әмас, кўпроқ кўкрак билан судралади-ку.

Камол жанговар руҳли бу қари әлатга ҳозирча ўз ишини астойдил давом эттиришини кенгаш бериб, яхши отлиқ аскар бўлиш учун узоқ вақт машқ ва таълим зарурлигини уқтириди.

— Ҳали суюгим жуда бақувват, — деди уста ориқ, суюкдор елкаларига бир зум разм солиб. — От миниш ўзбекка мушкул әмас. Боболаримиз от оёғи остида ёнғоқ ўйнаб катта бўлган. Улоқчи бўлмасам ҳам, улоқ жангини роса кўрганман.

— Тўғри, — деди Камол кулиб. — Новчароқ отга минсангиз, бошингиз ўрмондан бир газ ошади. Лекин Фронтда иш кўрсатиш учун, албатта от ўйнатиш ёки танк ҳайдаш шарт әмас. О, ҳали сизга балки тўғри келмагандир, шундай пайтлар бўладики, генералдан то ошпаз, сартарошгача бари қўлига қурол олиб душманга, ўлимга ўзини тикка отади. Ёдимда бор, урушнинг илк ҳафталари әди. Кунтун қийғос жанг. Аҳвол танг вақтда ошпаз Мухин — биз уни дядя Мух дердик — пулемётга ўтириб, немисларнинг бир батальон солдатни ерга михдек қадаб қўйган.

Уста мўйловини чимдид ҳайрон тинглади. Камол, яна суриштириб кўрай, балки биронта отлиқ қисмга сизни тиркаб қўйишар, деди. Уста тиззасига суялиб ўрнидан турди. Камолни дуо қилгандай, ингичка иягидан жўхори тукидай осилган сийрак, майнин, оқ аралаш қўнғир соқолини силаб қўйди-да, бошларини ўзбекчасига қайта-қайта силкиб, сал энгашиб тез-тез одим ташлаб жўнади. Камол шилдираган, кусурлаган, қандайдир ёқимли, нозик ҳид тарагтан шоҳ-шабба устида ағдарилиб, элатининг орқасидан узоқ қараб қолди ва кейин бошини ўгириб, Терешченкога гапнинг хулосасини айтиб берди. У бошини салмоқдор қимирлатиб, илжайиб деди: «Азамат, асл одам. Нима бўнти, немисдан битта отни қўлга тушириб миндирамиз қўямиз уни».

Батареяда тинчлик ва ором йўқ эди.

Камолнинг бургутлари, ҳамма совет тўпчилари сингари, ҳар ерда, ҳар қачон душманни олов бўрони билан қаршилаб ажойиб, мўъжизадор жонбозлик кўрсатардилар. Улар душманни омонсиз урадилар. Душман ҳам уларни оз урмас эди. Лекин тўпларнинг темир хартумларини пачақлаған снарядларнинг портлашлари уларнинг иродаларини синдиришдан ожиз эди. Кези келганда, азаматлар миљтиқ билан, граната билан, темир парчалари билан душман устига отилар, тўздирап эдилар.

Камол бир оқшом артиллеристлардан ҳар ишга чевар, индамас Трофимов ясаб берган ғалати лампочка нурида хат ёзишга киришди. У қизларга умрида хат ёзмаган эди. Боягина унда бир китобга етадиган фикрлар, ҳислар бор каби эди. Айниқса, хатни бошлаш учун ўзича сеҳрли, ёрқин сўзлар топиб қўйган эди, ҳозир бўлса буларнинг кўпи хираланиб йўқолди-кетди. Баъзилари ёса бемаъни ва келишмагандек туюлди: «Салимахон!»— ёзди-да, болаларча қалам учини тишлаб, ҳўллаб ўйлади. Салима туйғун кўзларининг қоп-қора бодомларини ноз билан ўйнатиб, гап тингларкан, чиройли бошини одатича, худди ўсма қўяётган қиздек сал мойил қилиб, кўз олдида пайдо бўлди. Камол папирос чекди. Соатига қаради, майорга учрашиш вақти яқин. Қаламини яна олиб, тез-тез ёза бошлади: «Салимахон! Кечирасиз, шунча кечикиб ёзаётирман. Жангга кирганимга олти кун бўлди. Мен келдим-у, бир неча соат бурун ҳалок бўлган бир рус капитанининг ўрнини олдим. Унинг ботирона ишлари тўғрисида жангчилар жуда қизиқ ҳикоялар айтиб беришди. Шундан буён ўт

иҷидаман. Менинг дўстларим жангда темирдай чидамли, яшиндай ёвуз, лекин ўзаро аҳил ва меҳрибон бир оила. Салимахон, сизнинг сўзларингиз юрагимда, уларни оқлашга қасд қиласман. Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмас — боболаримизнинг бу ҳикматли гапига ишонингиз. Сизнинг кичкина уйингизда кечирилган қисқа вақтнинг бир секундини яна кечирсам кошкийди. Ҳамма вақт ёдимдасиз. Мен учун ҳам бир снаряд от деб турасиз. Ев бошига ағдарилган ўтда сизнинг ҳиссангиз оз әмас. Сиз чўнтағимга соглан майизни тунов кун оғир жангдан сўнг беш-ўнта жангчига оз-оз бўлиб бердим. Кимдан, деб сўрашди. «Суюкли қиздан» дедим. Аскарларга ҳангама учун эрмак топилди. «Турмушингиз майиздай ширин бўлсин!» дейишди. Салимахон, бу сатрларни ўқиб мени койи-манг. Мен уларнинг сўзларини айнан кўчиридим. Ыкки энлик хат ёсангиз, юрагим Ўзбекистоннинг баҳорида ўяниб кетарди.

Софинчли салом билан
Камол Ўринбоев.

Камол қоғозни туморча қилиб бирдан соатига қарадида, одатича тиззага урди. Адресини ёзмай, команда пунктига, майорга югурди...

Серзарда, талабкор майор Калашников кечиккани учун унга бақирмади. Гёё билмаганликка солди, ҳатто бир нарча шоколад ҳам қистириди қўлига кўзини қисиб. Ўринбоев ҳақидаги фикри тамом ўзгарган әди. Қеча штаб билан телефонда сўзлашаркан, ғурур билан: «Вазифани нон шаҳрига топшираман. Боплади у», деб қўйганди. Камол ҳам уни ўз сўзлиги, мардлиги, ўлимни менсимаслиги учун ичда ҳурмат қиласди. Тун қоронғисида ҳам қоқилмай-суқулмай, тез ва дадил юрувчи, ҳар нав тўсиқлардан қушдай енгил сакровчи командир билан узоқ юрди. Куйган, кимасиз қишлоқларнинг қоп-қора, ялангоч ўйларида шамол ваҳимали увларди. Олисда, тепаликда һемис ташки ёнарди. Камол қаердан чиқмасин, беихтиёр кўзларини гирдобланиб кўтарилиган паҳмоқ оловга тикарди. Унинг учун жуда оддий бўлган бу манзара, нечундир бу сафар аллақандай машъум, фавқулодда ва сирли туюларди. Гёё ташк әмас, туманли кечада бало ўзи бурқигандек. Камол ўрмонликдан чиқаркан, яна унинг яллигини кўрди, Қаердадир бизнинг оғир артиллерия қудратли, салобатли, тантанали гумбур билан кечани силкита бошлади,

— Фрицнинг иши хароб. Тинкаси қуриётир, — деди Камол.

— Равшан. Ҳозир тушида капут деяпти. Яқинда ўз қулогимиз билан әшитиб қоламиз, — деди-да, майор маънодор кулиб қаради Камолга.

Батальонларнинг команда пунктларида Камол тутунга тўйиб, ўз қисмига алла-паллада ҳорғин қайтди-да, керакли топшириқларни уқтириб, қуюқ ўрмонда нашъали гулхан олдида чўнқайди. Ўтни бир қанча жангчилар қуршаган әди. Уларнинг илгариги касб-кори, ҳатто оиласларига қадар биларди әнди. Уларнинг баъзилари тамаки тортади, баъзилари кир-чир қўллари билан нон ва колбаса ейди, оқ кўнгиллик билан ҳазиллашишади, ўлимдан, қондан узоқ, қўзиқ ва чироили мавзуларда сўзлашишади, хаёл суришади. Камол нафис ҳид таратиб чарсиллаб ёнган алангадан жони роҳатга фарқ бўлиб гурунгни тинглайди, гоҳо-гоҳ ҳазилга аралашади. Мамлакат ичидан соврага келган ва бинафшага ўхшаш майда гулли яп-янги тўқ кўк шоҳи тамаки халтачаси ипакчилик тўғрисида ҳангамага сабаб бўлди. Камол кўзларини сузиб, диққат билан тинглади. Сибирлик жангчининг ипак тўғрисидаги тасавуридан қаҳ-қаҳ кулади: «Сўзни бизга беринг, ипакчилик усталари! Энажоним ҳар йил давлатга қанор-қанор пилла топширади!» деди у. Гулхан яллиғида чақнаган кўзлар командирга тикилди. Камол кўқнори уруғидай майда уруғдан нина учидек қурт пайдо бўлиши, тут баргларини ошаб, болаларнинг семиз, бўғим-бўғим бармоқлари қадар ўсиши, пилла ўраши ва ниҳоят, ўзи капалакка айланиб, ипак қобиқни ёриб чиқиши ва ҳонказо — ўзгаришлар дойрасини тушунтириди.

— Ростми? — сўради бир жангчи бошини тебратиб.

— Немисни қириб, урушни тезроқ тугатайлик, Саша, бизникига келасан, кўрсатаман санга. Бу олтин ҳунар, — деди Камол фахрланиб.

— Тўғри, эртакка ўхшайди. Кўриш керак әкан, — деди жангчи хурсанд.

Гулхан атрофи аста-секин бўшади. Камол мудроқ боссан кўзларини ишқалаб, боши қўйи хаёл сурди: яна Салима. Энди у сирти қора тоғдай, ичи ёп-ёргуғ ва шовқинли заводда кўк блузкали, енглари шимарилган, қалин жингалак соchlарини бош орқасига қора калавага ўхшатиб ўраган қизни станок олдида файрат билан, самимият билан ишләётган ҳолда кўради... Йигит хатни юбора олмаганидан хафа: кошки ўзи бирров бориб кела қолса! Камол чек-

касига қўлини тираб мудроқ ўтирди. Юзини гулхан тандирдай қиздирар, орқа суякларини изгирин эзгиларди. Сартарош Мирхолиқнинг товушидан кўзлари очилиб кетди. «Келинг, уста, ҳорманг!» деди ҳомуза тортиб Камол. Сўзамол ва шинаванда элат ўтга бағрини бериб яйрагач, сайрай бошлади. Кейин қўлтиғидан газета ўралган бир нимани олиб, тиззасига қўйди:

— Қазига тобингиз борми? Мана, оғзингизда эрийди, ичингизда гулхан ёқади бу.

— И-я, қайдан олдингиз буни? — иштача билан қазига қараб деди Камол. — Ҳа, сиз от минишга әмас, қазига ишқибоз экансиз. Сирингизни билиб олдик, уста.

— Асло ундей әмас, — кўзларининг оқини ўйнатди Мирхолиқ. — От аскарнинг қаноти дедим-ку. Урушда аргумоқнинг туёгини ўпсанг арзийди... Гап бундай: тунов кун кўз олдимда от нобуд бўлди. Ажаб хушсурат эди. Қани, айтинг, ерда чиригани дурустми, қази бўлгани? Рўс халқи емас экан. Ёш ва семиз от — бизда лазиз таом. Жиққа мой жойларини кесиб олиб, ичакка тиқдим. Қишида пўстин кийма, қази е...

— Бас, япроқланг.

Уста Мирхолиқ сопига тошлар ишланган чиройли, ўткир пичоқ билан қазини бирпастда япроқлади. Камол яхшигина еди.

— Бир нуқсони шуки, зираси йўқ. Нос йўқ ерда зира не қилсин? — деди носхумор уста пешанасини сиқиб.

Камол лунжини тўлдириб сермой, тузи пастроқ қазини тез-тез ошаб, қофоз билан лабини артди-да, «раҳмат» деди. Уста яна ўша арзини баён қилди. Камол нима жавоб беришини билмасдан кулиб деди:

— Алномишининг отидай бир учқур от топайлик олдин.

— Миёна бўлса ҳам майли, ука, гап одамда, — деди Мирхолиқ жиддий.

— Ана холос. Ўзингиз от аскарнинг қаноти дейсиз-ку. Қанот бақувват, толмас бўлгани яхши-да!

Уста бир нафас ағрайиб қолди. Кейин макканикидай майин, сийрак соқолини ямлаб гулханга ёғоч ташлади, пулфлади, ўқчиди, кейин әтсиз, бурушиқ юзини бирдан кулги босди:

— Урушда ёмон от ҳам фойда беради, — деди у ишончи билан. — Андак сабр қилинг, тушунтираман. Бир ҳикояча бор. Искандар Зулқарнайн Доро деган бир подшо билан жанг қилган бурунги замонларда. Ҳар икки ёқда лак-лак

кўшин. Байроқларидан ерга куи тушмас әкан. Катта жанг олдидан эрталаб Искандар олтин совутларини кийиб, тоғдан ҳам иргиб ошадиган бир отда майдонга чиқибди. Ас-карларни кўздан кечирибди. Ҳаммасида кишинаган, сувлигини чайнаган ўйноқи отлар... Булар орасида ёлғиз бир йигитнинг оти пастаккина, ориққина, ювошгина әкан. На кишинайди, на ер тепади. Искандар ғазаб билан йигитнинг тепасига борибди: «Э қўрқоқ, ә номард, уялмадингми шу отни мингани? — дебди. — Шу от билан қандай жанг қиласан?» дебди. Йигит жавоб берибди: «Эй олампаноҳ, яхши отларга миниб олишганлар, қўрқоқлар!» Искандар ҳайрон бўлиб дебди. «Бу сўзингнинг маъносини айт!» Йигит дебди: «Ёв сал устун келса, учқур отларда қочиб қолишини ўйлади улар. Менинг мақсадим қочиш эмас, балки ана шу отда ёв билан роса қиличлашиш!» Бу гап Искандарга ҳам маъқул бўлиби. Ҳўш, энди нима дейсиз?

Камол кўпни кўрган, кўп әшитган баъзи қари одамлар мураккаб масалаларни ўзига хос мантиқ билан, ибратли мисол билан, «қиссадан ҳисса» йўсинда ҳал қилганларидек, эътиборсиз кулиб қўйди. Лекин уста Мирхолиқнинг ўз мантиқи билан фахрланганини сезиб, унинг жигига тегиши истади:

— Амаки, биз бу ердан душманни ура-ура қилиб, қувмоқчимиз. Бунинг учун чинакам аргумоқлар керак-да!

— Олдин ёвнинг белини синдириш керак. Белсиз ёвни аргумоқ эмас, хачир билан ҳам зир қувиш мумкин,— деди уста қўлини бепарво силкиб.

Камол хаҳолаб кулиб: «Сизни мот қилиб бўлмас әкан, балосиз, бало!»— деди.

Уста кетгандан кейин Камолни қаттиқ мудроқ босди. Кўзларини ишқалаб, ўрнидан туришга бир неча бор ҳаракат қилди. Бироқ оғир ҳорғинлик, өлитувчи уйқу уни йиқитди.

Терещенко келиб, ача, иссиққина жойда, юмшоққина пичан устида зўрласам ҳам ётмаган әдинг, дегандек дўстона табассум билан тўхтади, дарров ўз шинелини ечиб ўтдан нарироққа, плаш-палатка устига солди-да, қудратли қўллари билан Камолни даст кўтариб аста ётқизди, ғамхўрона ўраб-чирмаб қўйди. Кейин юпқа, кул қоплаган чўғ ўюмини аста титкилади, бирдан ёдига тушган содда, самимий қўшиқни секин, жуда секин айтиб, бошини куй оҳангига қимирлатиб ўтиреди.

УН ТҮҚҚИЗИНЧИ БОБ

Фронтда ҳамманинг оғзида 28 панфиловчининг шони зикр этиларди. Ҳалок бўлган қаҳрамонларни жангчилар гўё ўз қанотларида, худди тирсаклари тегиб тургандай сезардилар. Баъзилар улар орасида ўз қадрдонларини, әлатларини топишга интилардилар. Бектемир Дубовга деди:

— Она сутини оқлашибди, азаматлар! Бошда бир ўлим бор, шундай ўлиш керак!

— Ҳа, булар баҳтиёр одамлар, — деди Дубов мўйловидан қировни артиб. — Ўз қўллари билан исмларини тошга битиб кетишли. Кеча бурнини тортиб окопда жунжиган жангчи бугун — бутун дунёнинг тилида... Мана қаҳрамонлик! Мана одам!

Гапга учинчи рус жангчи Попов аралашди. Совуқ қотган оёқларининг оғришидан сепкилли ориқ юзини қийшайтириб деди у:

Бироқ аҳвол шундайки, бир вақт қарабсан, лаънати герман бизни Москва кўчаларига тиқиб қўяди-да!

— Жанглар узил-кесил бўляпти. Лекин ўша танкёқар панфиловчиларга ўхшасанг, у вақтда германни биз әлтиб тиқамиз Берлин кўчасига! — деди Дубов таъкидловчи овоз билан.

Жангчи Дубовнинг қировли мўйловининг асабий қимирлаётганини сезиб, юзини ундан ўгири, фикрига шерик ахтариб, Бектемирга савол билан қаради.

— Тошимиз кундан-кунга оғирлашяпти, Попов,— деди Бектемир ҳазиллашиб, унинг қорнига муштини ниқтаб.— Ҳалқ яп-янги тўплар, яп-янги танкларни шигаб бериб турибди-я, кўзми, пўстакнинг йиртиғими? — жаҳл билан бошини лиқиаллади Бектемир. — Суф саңга-е...

Попов тиржайиб ерга қаради, оёқларини ишқалаш билан овора бўлди.

— Менга қара,— Поповнинг елкасидан юқори тортиб деди Бектемир.— Бугун немис олти марта атака қилиб, олтмиш қулоч жой олди. Ўртоқ Николайнинг ҳаракатидан, кўзларидан билиб турибманки, тезда немисдан қўшимча билан юлиб оламиз...

— Капитанимиз олтин...— деб қўйди қизарип Попов.

— Йигитларимиз чиндан қаҳрамон,— деди Бектемир,— қорақалпоқ болани кўрдингизми? Шоввоз, бугун тўртта фашистни қириб ташлади. Балли, қорақалпоқ ҳалқига.

Икки соатдан кейин немислар, кутилмаганда, бўронли ўт, танк десантлари, ваҳима қўзғатиш учун ҳар нав даҳшатли сурон билан мудофаа участкасига ташланганда, Попов гранаталар шодаси билан индамасдан ўзини танкка отди. Танк ёниб кетди. Ўзи ҳам парчаланди...

Тонг совуғида жунжиб Бектемир окопда ўтиради. Жангчиларнинг нафасидан туман бурқийди. Киприклар, мўйловлар, соқолларда кўркам қиров гуллари. Ер жаранглайди. Бектемирнинг исқиқротланган, қора-сариқ тус олган юзини гоҳ-гоҳ изтироб фижимлаб қўярди. Унинг сўл кураги зирқираб оғрийди. Қўлинни қимирлатганда, бошини бурганда оғриқдан «им» дерди ичида. Тунги жангда рота немис окопларини босаркан, қийғос хунрезликда немис уни оғир бир нима билан уриб қолганди. Бектемир тишини тишига қўйиб, уни дарров найзага олди. Гоҳ найзада, гоҳ граната билан немисларни топтаркан, ҳеч қандай оғриқ сезмаганди.

Ҳар вақтдагидек, серташвиш-шошқин Ҳошимжон Саидов юргургилаб келиб қолди: «Гирикмисан? Тунда кўп одам ишдан чиқди, айниқса, бизнинг ротадан. Ўзим ҳам минг ўлиб, минг қутулдим...»— деди у әлатининг ёнига ўтириб.

— Анов дафтaringиз қаерда? — сўради Бектемир.

— Хўш, нега керак бўлиб қолди? Иссик овқат сўра, «обизамзам» сўра! Юзинг қарам баргидай кўкариб кетибди, — жавоб берди Саидов оғаларча ғамхўрлик билан.

— Ҳазили йўқ, — деди Бектемир. — Тунда душманга етмасдан ётиб қолдик. Бошни ердан жиндай уз-чи! Оёқларим бутуни экан, деб гоҳ қимирлатмоқчи бўламан. Жонсиздай, тош қотган. Қизиқ, бирдан ёдимга дафтар тушса бўладими? Ҳошим акага бир нима бўлса, ўзи билан бирга ўчади-кетади, деб жуда ачиндим. Шу вақтгача айтмаганим учун, ўз-ўзимни сўқдим... Дафтарни сақлаш чорасини кўринг. Умримиз қил устида. Ҳалқа қолсин у. Яна ўзингиз биласиз. «Дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама!» деган гап ҳам бор.

Саидов уйқусиз кўзлари оғриқдан дудланган бу содда аскар руҳининг гўзаллигига, аслигига ҳайрат қилиб, сукут этди.

— Бир амаллаб уйга юборинг, оғатдан нари... — деди Бектемир.

— Хотиржам бўл, иним, — деди Саидов табассум билан. — Дафтар заршуноснинг қўлига тушди. Ўзимнинг ҳам бошим осмонга етди.

— Ким у? Қани, әшитайлик, — деди Бектемир жонланиб.

— Бир олимга омонатга бердим. Дурустми? Тасодифни қара. Ўтган кун санбатга йўлакай кириб чиқишга тўғри келди. Бу ерда москвалик домламни кўриб қолдим. Ўн иккни тил билади. Ўзбекчани қияди. Ҳудди ўзбекдек асқиябозлик ҳам қиласди. Бир вақт Тошкентга келиб, бизга лекциялар ўқиган эди. У вақтда мен аспирант эдим... Яъни шундай давр әдикни, овқатим ҳам, уйқум ҳам китоб... Бир кун уни уйга таклиф этдим. Кечқурун, тақиллаган эшикни очиш учун қари амаким чиқибди... Олим унинг қўлинин ўзбекласига сиқиб, ўз қўлларини кўксига кўйиб дебди.

Сенга бор эса сўз билурдин мазоқ,
Ўзим сари боқма, сўзим сари боқ.

Кейин, бу устоз Навоийнинг ҳикматли гапларидир, деб тушунтирибди амакимга.

Бектемир хурсанд, кулиб ўзича байтни қайтарди.

— Ажойиб рус олими. Большевик, — давом этди Сайдов қизиқиб. — Ҳа, санбатга кирсан, ярадорлар орасида домла ўтирибди. Бошида қандайдир эски қулоқчин, әгнида телогрейка, белидаги қайишга битта китоб қистирилган. Бир оёғи тиззагача бинт билан қалин ўралган. Мени ўтирган жойида қучоқлади. Гаплашдик. Москвадан кўчишга таклиф қилишган экан, унамабди. Ҳалқ лашкарлари билан фронтга келибди. Ўзбекистондаги шогирдлари, дўстларининг илмий ишлари билан қизиқди. Дафтарни кўрсатдим. Дарров варақлаб, кўз югуртириб чиқди. «Инжу, инжу!» деб қўйди ҳаяжон билан у. Мен, олиб кетинг буни, тирик қайтсан, оларман, ё бирга ишлармиз, насиб қилмаса, у вақтда ўзингиз фойдаланаарсиз, дедим. Сариқ мўйловини одатича чимдид ўйлаб қолди: «Мен ҳали кетмайман!» деди. А, оёқ? Жуда жиддийга ўхшайди-ку, дедим. Кинояли кулди у: «Сизнинг оқсоқ Темур дунёнинг ярмисини олган. Чўлоқ профессорга фронтда бирон юмуш топилмайдими!» деди. Касалхонада ўқиб, кейин хотинига юбориш учун дафтарни олиб қолди. Энди кўнгил тинч...

— Қулинг ўргилсин иш бўлибди. Домлангиз ҳам одамнинг одами экан! — деди ўз взводига ўшган Сайдовга Бектемир, худди олимни кўз олдига келтиргандай ўзича бошини чайқаб.

Ҳар вақтдагидай, кулимсираб Азимов келди. Унинг ингичка, чиройли юзи сарғиш ва шишинқирагандай эди.

Бектемир уни жондан севарди, бирон нарса билан унинг кўнглини кўтаришга интиларди. Азимов ўтирмасданоқ, у қутичада чиройли сигарета тутди, ишлар бошқача-ку, дегандай кўзларини олайтирган әлатига деди: «Разведка-чилардан ошнанг бўлса, ишинг йирик!» Азимов қалин, қўпол қўлқопини ечиб, чўнтакка тиқди. Узун, ингичка, чиройли бармоқларида сигаретани айлантириб, лабига олифталарча қистириди.

— Роза маза қилдим — беш соат ухлабман-а! — деди у мақтаниб. — Яна қаерда денг, қизларнинг землянкасида!

Бектемир лабини ялаб, хўш, қандай сир ўтди, дегандай қулоғини тутди. Азимов сигаретани бир-икки қаттиқ сўрғач, жирканиб, юзини буриштириди: «Пуф, бундан хазон чеккан яхши! Танк билан тўпнинг йўғонини ясашга зўр берибди-да, фашист лаънати». Бектемир унинг фикрига қўшилди. Элатларни кейинги жанглар эпизодлари беихтиёр әгаллади. Азимов алоқачилар ишининг оғирлиги, кейинги уч-тўрт кун ичидан бошидан минг-минг снаряд, мина учганлиги ҳақида гапириди-да, яна қизлар ёдига тушди:

— Яхши қизлар, уларнинг бир тола сочи учун жон берсанг арзийди,— деди у хафаланиб. — Олов маликалари! Кеча бирини кўмдик. Вера. Ўт ичиди, балиқ сувда сувгандай дадил, чаққон юради. Узукни тез топар, тез уларди. Мен гоҳ ҳазиллашсам, ёнидан кичкина суратни чиқарди — учувчи кийимида бир йигит. Ким билади, балки, манави шунқорлардан бирими? — Азимов совуқ, хира кўкимтири осмонга ғамгин ва хаёлчан қаради. Бир гала самолётлар Фарбга томон жуда баланд учар әди.

Шу орада қиров мўйловини осилтириб ҳаллослаб Дубов пайдо бўлди. Санбатга бормагани учун Бектемирни оғаларча пўписа билан койиди. Кейин Бектемирнинг гапига қулоқ солмасдан тезроқ наҳорлик қилиб олишга қистади ва котелогини қор билан тозаларкан, ўз-ўзига дегандай, қиров мўйловини шилдиратиб, секин сўзлади: «Актив мудофаа, маъноси шуки, тинчлик йўқ. У келмаса, сен борасан! У келса ҳам, борасан!» деди кулиб Азимов.

— Шунақами? Хўп, майли! — Бошини кескин қайириб, ҳазил товуш билан деди Дубов.

Бектемирнинг қошиғи ҳали котелок ичидা шахдам ўйнаркан, ғязнай келиб уни Николин чақирганини қандайдир мағрурлик билан билдириди. Бектемир нима гап бўлиши мумкин дегандай Дубовга тикилди. Лунжи овқатга тўла дўсти ёлкасини ҳисди. Свяzonий бутун ҳаракати билайн

сабрсизланганини намойиш қиласади. Азимов ўйчан, сокин деди: «Максус топшириқ. Белни маҳкам бояланг!»

Қишлоқ орқасида, команда пункти олдида Николин шамоллаган бўғиқ товуш билан бир группа жангчиларга— ҳаммаси бошдан оёққача қордай оппоқ кийим кийгани учун узоқдан худди қишида болалар қордан ясаган фигурадай кўринарди — ниманидир уқтирас, қўлларининг ҳаракати билан ниманидир тушунтирас, таъкидлар эди. Бектемир ас-карчасига одим ташлаб унга яқинлашаркан, Николин бирдан маънодор илжайиб, қўлини кескин силтаб, пастаккина блиндајга киришга ишора қилди. Бектемир кирди-ю, оғзида папирос, чўян печка ёнида ҳурпак сочли, сариққина, юмaloққина телефончи қиз билан гаплашиб турган йигитга ўзини отди. Улар ўзбекчасига бир-бирларининг орқаларини юмшоқ силаб, индамасдан узоқ қулоқлашишди. Оғанини юракларининг гуп-гуп урганини эшитардилар. Кейин ҳаяжондан ранглари оқарган, баҳтдан кўксилари тўла, тиллари тутиқ, титроқ табассум билан, «Қаердан?», «Қачон?», «Тинчликми?», «Ёпирай!», «Анавини қаранг!» каби оддий узуқ-юлуқ сўзлар, иборалар билан гаплаша кетдилар. Қиз деворга суюниб, уларнинг тилига тушунмаса ҳам, маъносини уқишига тиришгандек, ингичка, сарғиш қошларини чимирган ҳолда кулиб турарди. Камол акасини табуреткага ўтқазди, папирос тутди. Ўзлари тўғрисида қариб ҳеч нима демасдан, юракларининг ҳамиша соғинчи бўлган, туғилиб ўсган ерлар, оила ўчори ҳақида сўзлашдилар. Бектемир бирдан сўради:

— Қаердан топдинг мени? — Бектемир ҳайрат билан бошини чайқади.

— Сиз-чи? Капитандан сўраш керак! — жавоб берди кулиб Камол. — Энди англадим. Кеча мен унга сурат кўрсатган эдим. Эсингида йўқми, узоқ йили тўрт оғайни сурат олдирган эдик-ку?

— Ҳа-ҳа. Ёдимда, — деди Бектемир бошини қашиб, — қани, бу ёққа чиқар.

Камол дафтарча орасидан суратни олди. Бектемирнинг кўзлари ёниб кетди, титроқ қўлларида ушлаб суратга тикилиб қолди. Ҳатто шу аснода югуриб кирган Николинни ҳам сезмади. Камол унинг қўлини самимий қисди, раҳмат айтди.

— Узун чопонда, гулдор дўппида бўлса ҳам, дарров танидим мана бу ботирни. Темир юрак жангчи бу!.. — деди капитан қўлларини ишқалаб. — Жўрттага айтмадим

сиэга. Кутылмаган учрашув бўлсин, дедим. Мен ўткир сез-
гиларни севаман. Қалай, хурсандмисан энди, қандай совға
берасан? — Бектемирга мурожаат қилди капитан.

— Совға? — шошиб қолди Бектемир. — Нима хоҳла-
сангиз, жонимни ҳам аямайман.

— Жонинг ўзингга буюрсун. Менга кўпроқ душманни
қир! Хўпми?

— Ўртоқ капитан, бу яхши иш, бажараман,— деди
жонланиб Бектемир.

Камол папиросни лаби бурчига қистириб, тўймағур
қараш билан акасига — содда, кучли, чиниқан жангчига
қарар ва тунов кунги қаҳрамонлиги учун Николин Бек-
темирни «Қизил Юлдуз»га тақдим әтганини эшишиб
қучоқлагиси, ўпкиси келар, яна ўзини тийиб ичидан хўр-
синарди. Капитан столга ўтиб, харитага шўнфиди, унга
халақит бермаслик учун кўрмиш-кечирмишлари ҳақида
биродарлар аста сўзлаша бошладилар.

— Ўртоқ Ўринбоев, бир минутга мумкинми? — деди
Николин бошини харитадан кўтармасдан. Бектемир укаси-
га қўлини чўэди:

— Гап адо бўлмайди. Омон бўл, ука, — деди Бектемир
Камолнинг кўзларига тикилиб, меҳрибон овоз билан.

— Хайр. Яна кўришармиз... — деди Камол унинг қўли-
ни қўйвортгиси келмай.

— Насиб бўлсин! — деди Бектемир.

Қуёш тоза ва ёрқин чақнарди. Ўрмонлар бошида туман
әрирди. Оёқлар остида гарчиллаган қорнинг оқ ёлқини,
кўлмакларда муз ойнаси кўзни қамаштиради. Бектемир-
нинг қизиган юзини совуқ жизиллатиб ялади. Кураги
остида оғриқ зирқиради. Лекин унинг руҳи ғусса гирдо-
бидан холи, нурга, орзуга тўла эди. Шу чоқ унинг хаёlinи
Олтиной забт этди. Қизнинг илиқ табассуми, ёқимли муо-
маласини соғиниб оғир хўрсинди. Ажойиб, гўзал қиз,
деди ўз-ўзига ва ширин севги хаёлидан маст юриб кетди.
Теваракда пулемёт садолари кесик-кесик янграб турма-
са, гўё у учун фронт ҳам йўқ каби эди. Ногоҳ команда пунк-
ти орқасидан бир қанча командирлар олдида серсалват, ваз-
минқадам генерал чиқиб қолди. Бектемир ўзини сезмаганга
солиб, юмушга шошилгандек тез юриб кетди. Анча нарига
бориб, бурилиб қаради. Генерал Шарқ томонда, дараҳтлар
ортида кўкимтири туман орасидан қаққайиб кўринган алла-
қандай минорага бармоқлари оппоқ бинт билан боғланган
қўли билан ишора қилиб, теваракдагиларга ниманидир ту-

шунтирди-да, тўдани ичкарига бошлади. Бектемир оёқлари билан ер тепиб хийла вақт турди. Катта командирлар кенгашга кетган бўлсалар, балки укам чиқиб қолар, деб ўйлаган эди. Лекин умиди синди. Бошини мағрур тик тутиб, тез юриб кетди. Кўз олдида Камол, фикран у билан суҳбатни давом эттиради. Унинг бошида унутилган, ўчган узоқ хотиралар тирилди. Даражатларга тирмашиб, инлардан қуш қидиргандар, ҳовузнинг музида яхмалак отаётганларида юпқа муз қарс ёрилиб Камол сувга ботганда, унинг бармоқларини ушлаб қолиб тортаркан, сирпаниб ўзи ҳам шаппа тушиши; укани қидириб муз тагидан уни олиб чиқиши. Кейинги йилларда ҳар ёз Камол таътилда қишлоққа қайтаркан, тоғ саёҳатлари, қовун полизларини кешишлар, ов... «Чинакам командир — туриши, сўйлаши, кийими. Мана ҳозир генерал билан кенгашяпти», — ўйлар ва қувонарди. Мана у окопга қандай тушиб қолганини сезмай қолди. Блиндажда Дубов ётигини қуритарди.

— Хўш, юзингдан учқун ёғяпти? — деди у бошини кўтариб, қизиқиш билан.

Бектемир ҳарсилларди. Каскасини олиб юзига қараганда тоза, йилтироқ пешанасини артди: «Укамни кўрдим. Старший лейтенант. Бало! Болалигига ёқ арқонсиз дарёнинг кенглигини ўлчарди-я...» Кейин, аста қўлтигини ковлади-да, суратни дўстининг тиззасига қўйди: «Томоша қил!» Дубов кўзларига яқин тутиб, маъқуллаб бошини чайқади: «Бутун батальон!» Бектемир суратни қалин қоғозга ўради, ип билан чандиб, кўкрак чўнтакка солди, устидан силаб-силаб қўйди.

Дам ўтмасдан, взвод командири бўғиқ товуш билан қичқирди. Жангчилар жойларини әгалладилар.

Душман атака бошлади. Улар бугун яна сурбетроқ, қутурганроқ, ўсалроқ ҳаракат қилдилар. Кар қиладиган гайри табиий шовқин, тинмаган ўт қуюни, қалин техника ва пиёда кучи билан отилар әдилар. Душман катта йўлга кўндаланг бўлиб ётган муҳим пунктни нима қилиб бўлмасин босиб олишни, кейин олдинга сакрашни истарди. Бизнинг авиация ва артиллериямиздан то найзамизгача, жангчимизнинг муштига қадар — бутун куч ҳам бутун воситаларимиз душманинг бу ниятини чиппакка чиқаришга қатнашди. Ўт ва ўлим қасирғаси қишлоқни қамради. Кўчаларда ёнган уйларнинг, порохнинг аччиғи, бўғувчи дуди орасида қиёмат жанг кетди. Миналар, снарядлар зарбидан пастак уйлар тегирмон тоши остига тушган ёнгоқдай эзи-

Ларди. Фиштин бинолар оғир болға билан чақилган тошдай ушалади. Бектемирнинг устига ҳавода чирпиниб, фоже қалдираш билан бир тахта тунука келиб тушди. Жаҳл билан кўтариб, улоқтириди уни.

— Худодан қалқон сўраганмидик? — деди Дубов бақириб.

— А? — қичқирди Бектемир.

Дубов, анчайин гап, дегандек қўлини силкиди. Дўстлар ерга ётиб, душман автоматчиларига отишар, қалин, қаттиқ қорда әмаклашар, энкайиб сакрашар, худди қандайдир юрувчи ўт очиш нуқталари каби тўхтовсиз оташ пуркар әдилар. Ҳамма жангчиларда нафрат ҳоким, нафратнинг тиши билан немиснинг ҳалқумини, танкнинг бронини тажишига тайёрдек әдилар. Ҳатто ярадорларнинг инграшларида, қарашларида жангдан чиқиш заруриятидан шикоят, қониқмаган газаб ва нафрат алами туюларди.

Дубов ва Бектемирга связной Николин чақираётганини хабар қилди. Шу ерда, ўқ довул орасида ҳам, у маънодор, сирли оҳанг билан билдириди. У капитанга бўлган алоҳида ҳурматини таъкидаш учун шундай қиласди. Йўқса ўзи камтар ва олижаноб йигит әди. Дўстлар новча, бесўнақайроқ бўлса ҳам, жаҳннам ўти орасида юришнинг, әмаклашнинг пири бўлган связной орқасидан кетди. Сигирқўйруқ пастак тепалик бағрида қорга чўккалаб жангнинг боришини кузатган капитан сокин әди. Вэвод командири, қўзлари чақиндай ёнган, лаблари кўпик, бурун катаклари ис билан тўла ўспирин йигитча бу азаматларни шу вақтда нима қилас әкан, дегандек қошини чимириди. Сийрак дараҳтлар бошида ўқлар физиллар, тарашадай қотган новдаларни синдириб туширади. Нарироқда иккинчи рота командири плаш-палатка устида боши, пешанаси билан бинтга қалин ўралган ҳолда ётарди. Уни ҳозир келтирилган әкан. Баъзан у нордон мева егандагидек, юзини буриштириб тишини қисирлатиб қўярди. Дубовга маҳорка йўқлиги маълум бўлса ҳам, чўнтагини ковлаб-ковлаб қўйди. Бектемир менда ҳам йўқ, деди ачиниб жиддий ва кимда бор дегандек атрофга қўз югуртириди.

— Иккита танк келиб оstonада кўндаланг пойлаб турибди, — деди Николин сокин. — Ҳўш? Шу моментда кенгашишдан иш яхши. Уларни яксон қиласмиш-а? Вазифа осон эмас!

Дўстлар учқунланган қўзлари билан ялт әтиб бир-бираiga қаради.

— Танкларни яксон қиласи! — деди Дубов, ўзига хос бўлмаган, қандайдир, майин оҳанг билан.

— Топшириқни бажарамиз! — деди Бектемир руҳланниб.

Николиннинг кўкраги тўлишгандек туюлди: «Ватан сизни унутмайди», — деди у кетишга ижозат бериб.

Дўстлар гранаталар, ёнувчи модда қуйилган шишалар билан әмаклашди. Олдинда Дубов. У оғир ҳарсиллаб, отдай пишқириб гавдасини судрайди. Бектемирнинг совуқ-қотган оёқларида чидаб бўлмас оғриқ. Қани чўғ бўлса-ю, жўхорини кабоб қилгандагидек, қўрга кўма қолса! Дўстлар гоҳ даҳанлари, бурунлари билан қорни әзғилаб жим қотардилар. Миналар қор ва ерни совираради. Тажриба ва инстинкт уларни хавфсиз жойга элтиб ташлади. Лекин мўлжалга тез бориш керак. Дўстлар яна қор чанглаб илгариладилар.

Немислар қишлоқни босиб олиш учун учинчи марта уринганда, биринчи ротани Николин ўзи қарши атакага кўтарди. Портлашлар, ўқлар орасида дадил ҳаккалаб кимни сўкиб, кимни ардоқлаб, олдинга суриларди. Унинг услуби дарров сезилди. Жангчилар ҳар қандай балодан даф қила билувчи сеҳрли кучга суюлгандай ишонч, қатъият билан ҳаракат қиласи әдилар. Жангнинг қизиги бошланиши билан Николин ярадор бўлди. Бесўнақай ва содда связной ҳам бир сержант уни жарга келтириб, елкасини бўйин аралаш боғладилар. Николиннинг юзини газаб ва оғриқнинг доги қоплагандек әди. «Қандай бемаъни кўргилик! — алам билан ёниб ўйларди у. — Катта ишнинг арафасида-а!» Унинг кўз олди қорайди. Етиб жим қотгиси келди. Лекин иродага таяниб, боши эгик ўтириди. Ҳушини йўқотишдан қўрқди ҳам санбатга олиб кетишга ҳозирлик қилинаётганини сезди. Бирдан кўзларини очди, жанг бораётган томонга тикилди. Тутун ва портлашлардан бошқа нарса кўрмади. Лекин жангнинг тарозисини, у ёқ-бу ёқ бўлиш пайтини у, ҳамма вақтдагидек, ўзига хос сезги билан туйди. Оғзига бир парча қор ташлади. Ёнган, қуруқ ҳалқумидан мой ўтгандек бўлди. Унинг ниятини сезгандай сержант ва связной кетишга ялинишди. Николин уларга, бунда нима қиласанлар, дегандек, жаҳл билан қаради-да, ўрнидан турди.

— Комиссар командирлик қиляпти. Ахир сизга мумкин эмас, — деди астойдил связной.

— Ярангиз ҳазил әмас. Йиқиласиз ахир, — деди Николинни аста суйб сержант.

Николин уларга қаттиқ гапиришга оғзини очди-ю, бироқ ҳеч нима демади. Марш, дегандай ёниқ кўзлари билан олдинга ишора қилди.

Олов ва тутун орасида жангчилар командирни кўрдилар.

— Капитаннинг онасига раҳмат,— деди Бектемир Дубовга.

— Капитан учун биттадан граната отайлик-а! — деди Дубов.

Жангчилар ҳадсиз руҳланди. Ўлимни менсимасларнинг атакаси кескинлашди, ўт бўронланди. Тиш-тироғи билан ҳар қарич ерга ёпишган, чекинишга эмас, ҳар минут босиб янчиб ўтишга уринган немислардан чидам, тоб қочди. Жанг сурони қишлоқдан узоқлашгач, Николин тинкасиз, чайқалиб йиқилди.

ЇИГИРМАНЧИ БОБ

Ҳаво даҳшатли совуқ. «Гуф!» деса ях тушади. Қор бўрони тун-кун тинимсиз қутуради. Рус қиши — қаҳратон қиши авжида. Асрларни кўрган кўм-кўк дов арчалардан бошлаб то бир қарич нафис болача арчаларга қадар барчasi муҳташам қор либосида кўркам ва мағрур турадилар. Бироқ фашистлар ўзларининг юпун кийимларида ночор ва ожиз ҳолда эса-да, Москва сари интилар эдилар. Лекин Москва пўлатдан қуийлган тилсимли қўргон каби метин ва зўр ирода билан курашмоқда. Жангчиларимиз фашистларни техника — танк, авиация ва турли даҳшатли пулемётлар ёрдами билан ҳамон қириб, топтаб янчмоқда давом әтадилар. Қаҳрамон аскарларимиз ўлимни писанд әтмайдилар. Москва енгилмас ва емирилмас бир тоғ каби муаззам турар. Атрофи бақувват, пишиқ мудофаа ҳалқаларга ўралган. Москваликлар — ёш-қари, барчаси кеча-кундуз уйқудан, роҳатдан воз кечиб, минг азоб ва қийинчиликларга дош бериб шаҳарни маҳкамлади. Дабдаба билан Европани босиб ўтган немиснинг тиши Москва бўсағасида синди, ушалди. Улар ҳамон янги ва янги дивизиялари, минглаб танк ва самолётлари билан жаҳаннам оловини ёғдирсалар-да, бизнинг ҳалқимизнинг, жангчиларимизнинг иродасини бука олмадилар, синдира олмадилар. Нафрат ва ғазабимиз, кин ва ўч юракларимизда жўшарди. Энг ёш қизларимиэга қадар қурбон бўлишга, осилиш ва отилиш-

га рози бўлдилар-ку, аммо душман йўлини тўсдила. Москвага киришга йўл бермадилар. Бутун совет халқарининг кучи бир забардаст муштга тўпланиб етди.

Декабрь ойлари даҳшатли жанг билан кечмоқда. Қалтираган, юпун, кир, ифлос фашистлар орқа қилган зўр техникаси емирила бошлади. Бу буюк урушда жанг мактабини ўтиб улгурган, пўлатдай тобланган пишиқ аскарларимиз, янги уринмаган қалин кийимли ва яхши қуролли дивизияларимиз барчаси фашистларга зўр ҳужум, тарих кўрмаган дев ҳамлага тайёр әдилар.

Бектемир ва жангчилар гулхан олдида гурунглашиб ўтирадилар.

— Уртоқ ботирлар, биз энди бундан кейин чекиниш деган гапни билмаймиз, — деди Дубов маҳорка тутунига ўралиб. — Душман саваламоқни энди биздан кўрсин. Гал бизники. Чангалимиздан битта фашист ҳам тирик қочолмайди. Оёқсиз, қўлсиз, бошсиз ифлосларга рус ери мозор бўлсин! Буюк халқимизнинг, муқаддас Ватанимизнинг, мешин партиямизнинг буйруғи шу! Ҳужумга ўтамиэ, ғазабларингни қайрай беринглар!

— Офарин! — қичқирди Бектемир. — Немисни инига тиқиб, кейин зўр тантана қиласиз.

Аскарлар кўтаринки руҳ билан суҳбатда давом әтардилар. Мана жангчилардан бириси, Васильев дўнғиллаб деди:

— Немис қўймайди, ҳали кўп ёпишади, техникаси баланд унинг.

Жангчилар пичинг ва киноя билан фашистларни ҳар хил муболағалар билан кўпиртириб ҳазил қила бошладилар.

— Фашист деганда жони томоғига келади Васильевнинг. Қўйинглар, қўрқитманглар бечорани, — деди Дубов мўйловини бураб.

— Ҳа, нима дейсан, нон ва туз тутиб, дарвозани очиб берайлик бўлмаса, — деди гижиниб сибириялик бир жангчи.

— Йигит юракли бўлиши керак, дўстим, — деди Бектемир. — Қарияларнинг яхши сўзи бор — қўрқмас қирқ йил қирғинда юрса, қилич ўтмайди.

Гулхан атрофида аскарлар давраси тобора сиқилиб борарди. Совуқдан увишиб маҳоркани тез-тез тортар, баъзи командирларнинг жонбоз-жонкуярликлари, айrim жангчиларнинг қаҳрамонликлари ва ниҳоят олди-қочди турли гаплар ила суҳбатни узмай ўтирадилар.

Хира тонг отиши билан бирдан жанг бошланиб кетди.

Артиллерия — жанг илоҳи, азамат, хилма-хил, катта-кичик, ажойиб маҳобатли тўпларимиз ишга тушди. Ер ва осмончи зилзилага солиб титратди. Улуғвор эди булар. Техникамизниң ажойиб ижоди жангчиларимизниң қаҳрамонликлари билан пайванд бўлиб фашистларни толқон этишга киришиди. Жангчиларимиз ҳужумга отилди. Қаттиқ, чидамли, қонли жанглар ясаб, қишлоқ, шаҳарларни озод этиб, илгари сурилди.

Артиллеријамиз душман устига жаҳаннам ағдариб даста-даста танкларини, каррон-каррон автомашиналарини яксон қилиб, фашист махлуқларни қира кетдилар.

Яқинда ноябрь кунлари Москва остонасига етган, баъзи жойларда ҳатто артиллерија отиши масофасида зафар ишеничи ила турган душман олдида ҳам совет халқи титрамади, ишончини йўқотмади. Балки баъзи бир, Москва томом бўлди, деган қўрқоқ, уятсизлар, аплаҳлар бўлгандир. Аммо бундайлар виждонсиз инсон қиёфасини йўқотган олчоқлардир.

Мана кунлар келди, жангчиларимиз, қаҳрамон шер йигитларимиз, Ватанга юракларида меҳро-садоқат ҳисси тошган қизларимиз зафарга ишонч билан олға босдилар. Улар бу йўлда ўлимдан кўрқмас, фидокорликлари афсонавий, ёлғиз жонини азиз Ватанга қурбон этишга ҳозир, гарчи қурбон бўлсалар-да, пешаналарига шон, абадий боқийлик ёзилган халқниң суюкли ўғил-қизлари эди.

Бу зўр ҳужум, буюк юришнинг биринчи кунларида ёқ зафар қувончи кенг юртимиз уэра чақмоқдай тарқалди. Халқ буни ҳар он, ҳар нафас қатъият билан кутиб турарди. Буюк Ватан урушининг муҳим ва кескин босқичига ўтганимиз ҳаммага аён эди.

Аскарларимиз кундан-кун немисларни поймол қилиб олға борадилар. Бутун тактикалигининг, жанг маҳоратимизниң мақсади фақат фашистларни ҳалқада бўғиш, қириш бўлди.

Ҳар ёнда разил душманнинг ва емирилган техникасининг гуж-гуж жасади.

Жангчиларимизда ғурур тошар. Бектемир энди жангларда пишган эски солдат. У хурсанд, дўйстлари билан ёнма-ён олға юрди.

Қишлоқда даҳшатли жанг давом этмоқда. Фашистлар девордан, туйнукдан, деразалардан ўқ отар, аммо аскарла-

римизнинг фавқулодда ҳужуми қаршисида ожиз ва ночор ҳолда тўда-тўда асирга тушар, кўча-кўйлар, уйлар, омборлар уларнинг ўликлари, ярадорлари билан тўшалар эди.

Бектемир бирдан йиқилди. «О, аблаҳлар!» деди тишларини қирсиллатиб, газаб ва нафрат билан. Яқиндаги бир ҳамшира дарҳол кўтариб, пастак уйга олиб кирди. «Наҳотки шу бемаъни ўқ йиқитди мени...» ўйлади Бектемир хомуш, мадорсиз ҳолда атрофида йигилган ҳамширларга кўзларини жавдиратиб, қизларнинг бириси дарҳол беозор, аммо чаққон ҳаракатлар билан ўқ ўтган сендаги ярани дорилаб боғлади:

— Ҳеч қиси йўқ, лекин тоза ётасан, — деди Бектемирнинг пешанасини оҳиста силаб, онадай илиқ, меҳрибон боқиб. Бектемир миннатдор кўзларини юмди. Оғриқнинг зўрлигидан, қоннинг кўп оққанлигидан у ҳолсизлашгаи, ранги ўчиқ, мадорсиз ётар эди.

Уй оғир-енгил ярадорларга лиқ тўлган. Тағин янги ва янги ярадорлар келтирилмоқда. Бирининграган, бирин бақирган, бирин ҳушсиз ётарди. Ҳамширалар тўхтовсиз чаққон, қатъий ҳаракатлар билан яраларни боғлаб, бир-икки оғиз шифобахш илиқ сўзлар, меҳрибон боқишлиар билан уларга ором беришга тиришар, фидокорлик билан биринчи ёрдамни кўрсатар эдилар.

Бектемир оғриқни ютишга, енгишга тиришиб, тишни тишига қўйиб, мадорсиз кўзлари юмуқ ҳолда ётар эди. Ҳарсиллаб юргурган ва уйга кирган ҳамон дўсти олдида чўққайган Дубовнинг иссиқ нафасидан у кўзларини катта очиб юборди.

— Нима бўлди сенга? — деди Дубов шошиб, аммо ташвиш қўрқинчини яширишга тиришиб ва қимиirlагиси, кўтарилигиси келган Бектемирнинг елкасига оғир, бақувват қўлларини оҳиста қўйиб қучди:

— Қани, кўрай, э... зиёни йўқ, соғаясан. Аммо дўстим, икки-уч ой ётиш лозим бўлади. Хайр, азизим, зўр жанг билан олдинга кетяпмиз. Ҳат ёз, дарагингни бериб тур, — деди ва дўстининг лабларидан қаттиқ, қайноқ ўнди.

— Хайр, дўстим, ўлмас, абадий хайр... — деди оҳиста Бектемир оғриқ ва қайғудан ўпкаси тўлиб.

— Ундан дема, Берлинга иккимиз бирга борамиз, — деди Дубов кулиб ва эшикда яна бир зум тўхтаб қайрилди, меҳрибон табассум билан яна бир хайрлашди-да, тез чиқиб кетди. Қани, ҳозир Олтиной бўлса ёнимда, деди ичидаги Бектемир, соғинч ва ҳасрат билан. Майли, омон бўл

син унинг ҳар қадами хатарли; жангларда пишиб, ярадорларга шифо бериб, шафқат ила хизматда юргандир, әҳтимол кўришармиз, деди ва юзида шодлик ҳам табассум жилваланди.

Шу тобда ҳовлиққанича алоқачи Азимов етиб келди:

— Тавба, эшиздим-у, югурдим, сизга не бўлди, ярангиз жиддийми? Тезроқ жўнаб қолинг, — деди ва бир ярадор ила машғул бўлаётган ҳамшира билан шошиб-пишиб гаплашди-да, Бектемирни кўтариб, кўчага чиқди. Кўп ўтмади, бурчакдан чиқиб гизиллаб келаётган тез ёрдам машинанинг йўлини тўсди. Ярадорларга лиқ тўла машинага ҳамшира ёрдами билан Бектемирни авайлаб тиқишириди.

— Дўстим,— деди Бектемир,— мабодо кўрсанг Камолни, биласан-ку, кўрган эдинг, ётиғи билан айтиб қўй, салом дегин, — ялинди.

— Ҳўп, ҳўп, ташвиш қилманг. Ҳайр, уруш-да, бу авжи уруш,— деди ва машина қўзгалиб улгурмасдан алоқачи кўздан гойиб бўлди. Бектемирнинг оғриғи даҳшатли. Совуқ нафасни кесадиган изгирин. Булатларга қизил югуриб, хира қуёш ботмоқда. Машина катта йўлда учар эди.
